

Հարգելի ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆԱԼԹԱԿՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՈՒՏԻՔ -ԳԱՐԴՄԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ
ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ
ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIII ԴԱՐ
(Դրվագներ)**

Երևան 2013

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ն 195

*ԽՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԵՈՐԳԻ ԲԱԼԱԲԵԿԻ ՆԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ
ԱՇՈՏ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԱՓՅԱՆԻՆ,
ՈՐՈՆՑ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՄԱՄԲ
ԻՐԱԿԱՆԱՅԱՎ ԱՅՍ
ԳՐԹԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՀԵՂԻՆԱԿ

Նախական Հովհաննես

Ն 195 Հայոց Ոստիք-Գարդման աշխարհը և Առանշահիկ իշխաններն ու
թագավորները վաղնջական ժամանակներից մինչև XIIIդ.: (Դր-
վագներ) /Հ.Նախական.-Եր.: «Գրական հայրենիք», 2013, 256 էջ:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-540-02328-3

© Նախական Հ., 2013թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք.....	3
Հայոց Արցախ - Ուտիք աշխարհի ժողովրդի ծագումնաբանությունն ու նրանց զբաղեցրած երկրամասի անունը..	6
Ուտիքի պատմական աշխարհագրությունը (համառոտ).....	18
Ուտիքի գավառները.....	21
Գարդման.....	25
Ուտիքի նշանավոր քաղաքները.....	39
Խաղխաղ.....	39
Բայլական կամ Բելուկան.....	43
Շամխոր (Շամքոր).....	44
Պարտավ.....	45
Գանձակ.....	50
Ուտիք – Գարդմանի նշանավոր վանքերը.....	56
Ուտիք – Գարդման աշխարհի նշանավոր բերդերը.....	57
Քրիստոնեության ու գրերի տարածումը Ուտիք աշխարհում.....	58
Միհրան տոհմը.....	97

Թե ինչպես է հայ կաթողիկոս Վիրոն (Վահրամբ) Աղվանից աշխարհը փրկել խազիրների ավերումներից.....	110
Արաբական շրջան.....	119
Առանշահիկ Եսայի Ապումուսեի և Բուդայի զորքերի միջև տեղի ունեցած պատերազմը (854թ.).....	127
Առանշահիկ Սահակ Սևադա իշխանը.....	160
Չաքարյաններ.....	191
Չաքարյան իշխաններն ու նրանց տոհմաճյուղերը.....	193
Ուխտի քարը որպես Հայոց Արևելից կողմանց կաթողիկոսների աթոռանիստ.....	201
Առանշահիկների տոհմացուցակն ու տոհմաժառը.....	209
Առանշահիկների տոհմաժառը ըստ Բ. Ուլուքաբյանի.....	213
Հայոց Արևելից կողմանց մատենագիրները VII-XIII դարերում (հակիրճ տեղեկություններ).....	216
Մովսես Կաղանկատվացի (VII դար).....	216
Դավթակ Քերթոլ (VII դար).....	217
Ապումուսե (IX դար).....	219
Համամ Արևելցի (IX դար).....	220

Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր.....	221
Դավիթ Ալավկատորի.....	224
Մխիթար Գոշ.....	225
Վանական Վարդապետ.....	230
Վարդան Արևելցի.....	233
Կիրակոս Գանձակեցի.....	236
Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսների անվանացուցակը.....	239
Վերջաբան կամ ամփոփում.....	243
Գրականություն.....	249

**Նվիրվում է մեր նախնիների հիշատակին և
քոլոր նրանց՝ ում գերեզմանը մնաց
Հայոց Գարդման աշխարհում:**

ՄՈՒՏՔ

Այս աշխատության հիմքում ընկած է V-XIII դարերի Հայ մատենագիրների, ինչպես նաև հետագա պատմիչների այն հիմնավորված տեղեկությունները, որոնք վերաբերվում են Ուտիք նահանգին և Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչներին:

Մենք նոր պատմություն չենք «հորինել», այլ պատմության մեջ եղած այն փաստերը, որոնք այս կամ այն չափով առնչվում են մեր ընտրած թեմային, ժողովել ենք մի աշխատության մեջ, որն իր բնույթով կարելի է համարել նաև որպես պատմավավերագրություն: Այդ իսկ պատճառով մենք ծավալուն մեջբերումներ ենք արել տարբեր պատմիչների տարբեր աշխատություններից՝ հիմնականում մեզ թույլ չենք տվել ինքնակամ եզրակացություններ անել: Մեր մտահոգությունն այն է՝ ցույց տալ Հայոց Ուտիք աշխարհի և Առանշահիկների ունեցած տեղն ու դերը հեռավոր դարերում: Իհարկե, այս ամենի մասին սփռված կան տարբեր աղբյուրներում, որին հասու չէ ամեն մի ընթերցող: Դե, մենք էլ հավաքել ենք, ինչ կարողացել ենք (նաև ինչ կամեցել), որպեսզի այն ընթերցողի համար լինի ընդհանրացված ու մատչելի:

Մեր հիմնական նպատակն է՝ հնարավորին չափով ներկայացնել Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկը՝ պատմական Ուտիքը, հատկապես Գարդմանը, իր Հայ խոսքով, Հայ գրով, Հայ կրոնով, ընդգրկած տարածքներով, հնագույն մշակույթով, մի խոսքով այն ամենը, ինչի համար ապրել և ինչի համար դարեր շարունակ պայքարել է այդ նահանգի ժողովուրդը:

Հեղինակ

Արցախ և Ուտիք նահանգները Հայոց աշխարհի կազմի մեջ են մտել դեռևս մ.թ.ա. VIII դարում: Դրա վկան Արարատյան միասնական թագավորության (Ուրարտուի) արքաների թողած սեպագիր արձանագրություններն են, որտեղ հստակ տեղեկություններ կան նաև այն մասին, թե իրենց արշավանքների ժամանակ քանի «աշխարհ» են նվաճել և իրենց թագավորությանը միացրել: Մենուան (մ.թ.ա. 810-786), Արգիշտի Ա-ն (մ.թ.ա. 786-764), Սարգուրի Բ-ն (մ.թ.ա. 764-735), Ռուսա Ա-ն (մ.թ.ա. 735-714) Արարատյան նահանգից մի շարք արշավանքներ են ձեռնարկել դեպի երկրի հյուսիս և հյուսիսարևելյան կողմերը: Օրինակ, Մենուան իր թողած սեպագիր արձանագրություններում պատմում է, որ ինքը հյուսիսային արշավանքների ժամանակ գրավել է նաև Էթիունի (Ուտիքի) լայնածավալ տարածքները: Արգիշտի Ա-ն շարունակում է իր հոր՝ Մենուայի, ռազմական գործողությունները նույն ուղղություններով: Նա մ.թ.ա. 785-784, ապա նաև 774 թվականներին նվաճում է Էտիունին: Ըստ երևույթին, թե Մենուային և թե Արգիշտի Ա-ին հաջողվել էր գրավել Ուտիքի միայն մի մասը: Սարգուրի Բ-ն վերջնականապես գրավում է ամբողջ Ուտիքը և հասնում մինչև Ուրտեխի (Արցախ): Սրանով էլ նա ավարտում է Սևանա լճի հարավային ափերը ձեռնարկած արշավանքները, որ սկսել էր նախորդ տարիներին:

Սարգուրի Բ-ի որդի Ռուսա Ա-ն նվաճում է նաև Ուրտեխին և այն նույնպես միավորում Արարատյան միասնական թագավորության կազմի մեջ: Այսպիսով, մ.թ.ա. VIII դարում Արցախը և Ուտիքը վերջնականապես մտնում են Արարատյան թագավորության կազմի մեջ՝ որպես նրա անբաժանելի ծայրամասեր:¹ Դրանով էլ Ուրարտուի արքաները իրենց երկրի հյու-

1. Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. Երևան, 1971թ., էջ 301, 303, 313, 314 նաև Գրիգոր Ղափանցյան Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940թ. էջ 179, 181, 182, 186:

սիսարևելյան եզրերը ամրապնդում են «հայ խոսքով»¹, այսինքն՝ հայերով, «ապահովում քիկունքը»: Մ.թ.ա. VI-III դարերում Հայաստանում թագավորում էր Հայկազյան Երվանդունիների դինաստիան: Երվանդունիների պետության սահմանները համապատասխանում էին Արարատյան պետության և հայ ժողովրդի էթնիկական սահմաններին,² որտեղ արդեն կազմավորված էր հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային ինքնությունությունն ու կենսունակությունը: Այլ խոսքով ասած՝ սա արդեն էթնիկապես միավորված Հայոց պետությունն էր, որն այլևս պետք է կոչվի որպես այդպիսին:

Մ.թ.ա. III դարում Մեծ Հայքում գահակալում էր Երվանդ IV-ը (Երվանդունիների վերջին թագավորը): Հայոց այս արքայի ծնեռանոցը գտնվում էր Ուտիքի Խաղխաղ քաղաքում, որտեղ էլ Երվանդ IV-ին լուր են հասցնում, թե Արտաշեսը պարսկական զորքի գլուխ անցած գալիս է քեզ վրա՝ «իշխանությունը բռնությամբ խլելու նպատակով»: Մովսես Խորենացին էլ պատմում է, թե Սմբատը (Արտաշեսի դայակը) մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել Ուտիք, որտեղ նրա դեմ են դուրս գալիս այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ³: Սպանվում է Երվանդ IV-ը, որով էլ վերջանում է Երվանդունիների դինաստիան և հիմնավորվում Արտաշեսյանների հզոր թագավորությունը, որին սկիզբ է դնում Արտաշես Ա-ն: Սա իր գահակալության առաջին իսկ տարիներին Մեծ Հայքի կազմի մեջ է միավորում նաև այն բոլոր գավառները, որոնք անջատվել էին Երվանդունիների օրոք: Դե, Ուտիքն ինչպես անջատված կլինեի Երվանդունիների թագավորությունից, եթե

1. Մ.Խորենացի Հայոց պատմություն, Երևան, 1997թ. էջ 125 (Սեպագիր արձանագրություններում նշված «Օտենա», «Էտիունի», «Էթիունի» անունները համապատասխանում են Հայոց Ուտիք տեղանվանը, «Ուրտեխին»՝ Արցախին: Այս ամենը գիտնականների կողմից վաղուց է ապացուցվել):

2. Մ.Կատվալյան և ուրիշներ Հայոց պատմություն, Երևան, 2000թ., էջ 24, 27, 31:

3. Մ.Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 159-160:

այն Երվանդ IV-ի ձմեռանոցն էր: Ուտիքը Արտաշես Ա-ի օրոք էլ հաստատապես մնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ:

Այնուամենայնիվ, հայոց պատմությունների մեջ կան մակայնալիսի փաստեր, որոնք վկայում են, թե իբր Արցախն ու Ուտիքը Հայաստանի կազմի մեջ են մտել Արտաշես Ա-ի օրոք: Օրինակ, Թ.Խ. Հակոբյանը իր «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» մենագրության մեջ գրում է Ուտիք մահանգի զբաղեցրած տարածքի, դիրքի և նրա գավառների մասին և ավելացնում, թե Ուտիքը Արտաշես Ա-ի օրոք է միացվել Մեծ Հայքի թագավորությանը: (Տե՛ս վերոհիշյալ գրքի 253-254 էջերը, Երևան, 1968թ.): Ընթերցողին մնում է ասել՝ բա ո՞ր մնացին այն ժայռափոր արձանագրությունները, որ Ուրարտուի հզոր ու իմաստուն արքաները պահ էին տվել հետագա սերունդներին: Ինչևէ, Տիգրան Մեծը մոտ մ.թ.ա. 87-85 թվականներին Ուտիքի Թագավորադքյուր կոչվող վայրում կառուցում է Տիգրանակերտ քաղաքը, որը գտնվում էր այժմյան Գառնակեր կամ Բարսում գյուղերի մոտակայքում: (Տե՛ս Մ.Կադանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան 1969թ., ծանոթությունների բաժ., էջ 289): Հենց այդ ժամանակներում էլ Տիգրան Մեծը իր թագավորությանն էր ենթարկել Իբերիան (Վրաստանը) և Ալբանիան: Վերջինի մասին կխոսենք ավելի ուշ:

ՀԱՅՈՑ ԱՐՑԱԽ - ՈՒՏԻՔ ԱՇԽԱՐՀԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՉԲԱՂԵՅՐԱԾ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ԱՆՈՒՆԸ

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ նշում է, թե երբ և ումից են սերվել այդ ժողովուրդը, և ինչպես է կոչվել դրանց երկրամասը և ինչու:

Թեև հետագայում պատմահոր տված անհերքելի տեղեկությունները, մակ օտարների օգնությամբ, դիտվել է որպես

ավանդություն կամ առասպել, այնուամենայնիվ, մենք այն ընդունում ենք որպես պատմական իրողություն և որպես այդ մասին եղած ամենաարժանահավատ փաստ:

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո՝ «Վաղարշակը հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կողմնակալությունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, - Գրում է Մ.Խորենացին, - որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով: Բայց Գիտցիր, որ մենք առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն՝ Միսակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը, աշխարհին էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան (Առանին-Հ.Ն.) աղու էին ասում: Այս Միսակի սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել ուտեացոց ազգը և գարդմանացոց, ծավդեացոց (Արցախի-Հ.Ն.) ու գուգարեցոց իշխանությունները»:¹

Այստեղ կարևոր է նաև մի այլ հետաքրքիր փաստ: Խորենացին հայ մախարարական տների ծագումնաբանությունը ներկայացնելիս՝ բոլորի մասին չէ, որ գովասանքի արժանի խոսքեր է օգտագործում, իսկ այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, մախ երկու անգամ շեշտում է, որ Առանը հայկյան Միսական սերնդից է: Երկրորդ՝ Առանը առաջինն է բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում: Այնուհետև՝ «անվանի» և «քաջ Առանը...» Եվ Հայոց աշխարհի հյուսիսարևելյան կողմը Առանի քաղցր բնավորության պատճառով կոչվեց Աղուանք, որովհետև նրան աղու էին ասում: Խորենացին հանճարի

1. Մ.Խորենացի Հայոց պատմություն, Երևան, 1997թ., էջ 126-127:

իմաստությամբ կռահել է, թե իրենից հետո, դարերի ընթացքում, իր հայտնած պատմական իրողությունները կարող է դիտվել որպես առասպել, այդ պատճառով էլ նա այն ավելորդություններից «մաքրել» է և սերունդներին հասցրել այն միջուկը, որը միայն պատմական իրողություն է: «Ըստ Խորենացու՝ առասպելները հաճախ այլաբանություններ են, որոնց տակ թաքնված է պատմական իրողությունը, որ պատմահայրը աշխատում է ճշմարտել, այսինքն՝ այլաբանությունից դուրս բերել պատմական իրողությունը»:¹ Որ Առանը պատմական անձ է և նրան հատկացված աշխարհը կոչվում է Ադուանք, իսկ նրանից սերվածները համարվում են Առանշահիկներ, այսինքն՝ Առանի հաջորդներ, փաստում է նաև Լեոն, որը Առանին «հանում է» թվացյալ առասպելի կադապարից. «Առան անունով մի իշխան էր»: Այսինքն՝ պատմական անձ էր: Դրան էլ ավելացնում է. «...Նույն Գարդմանն էր այն տեղը, ուր նախնաբար հաստատվեց Առանի իշխանությունը»:² Այս «նախնաբար»-ը նույնն է՝ ինչը Խորենացու՝ «Ժառանգեց»-ը: Լեոն հաստատում է, որ Ադվանից աշխարհի առաջին տերը Առանն էր և այդ երկրի հաջորդ տերը նրանից սերված Առանշահիկ իշխաններն ու թագավորներն են: (Լեոն անուղղակիորեն ճշմարտությունը հիմնավորելու հմտություն ունի):

Առանի անունը մնացել ու հիմնավորվել է նաև Ուտիքի և Արցախի մի շարք գավառների վրա, որն էլ իր հերթին է համոզում, թե այդ աշխարհի առաջին տերը Առանն էր:

Ս.Տ.Երենյանի կազմած Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի» աշխատության մեջ Ուտիքը Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն է, զբաղեցնում է 11315 կմ² տարածք, ընդգրկում էր 8 գավառ՝

1. Առան-ոտ
2. Տոի կամ Տրի
3. Ռոտ-Պարսեան

1. Մ.Խորենացի, Ժանությունների բաժ., էջ 281:

2. Լեո, հատ. II, Երևան, 1967թ., էջ 150-151:

4. Աղուէ
5. Տուս քստակ
6. Գարդման
7. Շակաշեն
8. Ուտի առանձնակ¹

Ինչպէս տեսնում ենք, այս ութ գավառներից երեքի անունը այսպէս թէ այնպէս կապ ունի Առան նախնու անվան հետ: Այսպէս, Ուտիքի 8-րդ գավառը Ուտի առանձնակն է: Այս գավառի անվան առաջին բաղադրիչը նահանգի անունն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ առանձնակ է, հավանական է, ժամանկի խոսակցական լեզվում δ – ն փոխվել (հնչել) է δ -ի: (Ձ և Ծ բաղաձայների իրարամոտ հնչեղության պատճառով, կամ էլ այն կատարվել է հետագա գրիչների կողմից:) Այսինքն՝ եղել է Առան+ծնակ, Առանծնակ: «Ծնակ»-ը մի շարք լեզուներում նշանակում է ազգ, ցեղ, սերունդ և այլն:

Ուրեմն Ուտիքի Առանծնակը ցույց է տալիս Առանի ցեղի տեղը: Այն պարզապէս Առանից սերվածների տեղանունն է: (Այստեղ հատկանշված Ուտիք նահանգում): Ուտիքի առաջին գավառը Առան-ոտն է: Այստեղ պարզ է, որ «Առան»-ը՝ Առան նախնու անունից է, երկրորդ բաղադրիչը՝ «ոտ», ունի տեղ, վայր, երկիր, գյուղ իմաստ: Ուրեմն՝ Առանոտը նշանակում է Առանի երկիր, Առանի վայր:²

Ուտիքի 4-րդ գավառը՝ Աղուէ: Մ.Խորենացին էլ հենց այս է նշում, որ Առանին իր քաղցր բնավորության պատճառով «աղու» էին ասում: Հետևապէս այս գավառի անվան ծագումը կապված է Առան նախնու անվան հետ, այսինքն՝ Առանի անունից էլ դրվել է գավառի անունը:

1. Ս.Տ.Երեմյան Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963թ., էջ 106-110:

2. Հր. Աճառյան Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1979թ., հատ. II, էջ 457, հատ IV էջ 146:

Արցախի Մեծ Առանք գավառի անունը, ցույց է տալիս, որ հենց այս գավառում է հիմնավորվել Մեծ (առաջին) Առանը և ոչ թե նրա հաջորդները, նրանից սերված Առանշահիկ իշխաններն ու թագավորները:

Ստրաբոնից (մ.թ.ա. 63, մ.թ. 23թթ.) սկսած մինչև մեր օրերի գիտնականները հաստատում են, որ Հայոց Ուտիք-Արցախ աշխարհը (Առան նախնուն հատկացված երկիրը) գտնվում էր Կուրի և Արաքսի միջագետքում: Մեր ընտրած թեման Ուտիքն է, որի հյուսիսային սահմանը Կուրն է, արևելյանը՝ Կուրի և Երասխի միախառնվելու կետը, հարավարևելյանը՝ Երասխի մի սակավ մասը, հարավից ու արևմուտքից էլ սահմանակից է Արցախին:¹

Ուրեմն, Ուտիք նահանգը տարածված էր Կուրի աջափնյակում, իսկ Կուրի ձախափնյակում Ալբանիա կոչված պետությունն էր, որը կազմված էր 26-ից ավել ցեղախմբերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին լեզուն: Ուտիքի և այս Ալբանիայի միջև եղած սահմանը Կուր գետն էր: Ահա, այս Ալբանիա պետությունն էր, որը հետագայում անվանվեց մաս Աղվանք, ալբանցիներն էլ՝ աղվանցիներ: Մեր Առան նախնու և Առանշահիկ իշխանների ու թագավորների բնօրրանը պատմության մեջ ինչքան գնաց, այնքան շատ աղավաղվեց: Երկու Աղվանքի գոյության փաստով՝ աղավաղվեց Արցախ-Ուտիք աշխարհի ոչ միայն պատմությունն ու աշխարհագրությունը, այլ մասն ալբանացիները, ինչը գալիս էր մեր ժողովրդի ակունքներից՝ մշակույթն ու ազգային կերպը: Մեր աշխարհի նկատմամբ գիտնականների ունեցած անսթափ վերաբերմունքից՝ տուժեցին արդարությունն ու ազնվությունը, որից օգտվեցին ուրիշները...

Բանից պարզվում է, որ գիտնականներից շատերը «Ալբանիա» պետության անվան ծագումն ստույգ պարզաբանելուց խուսափել են, չեն էլ հայտնել, թե այդ ժողովուրդը (ալբանցիները) որտեղից և ինչպես են հայտնվել Կուրի ձախ ափերին:

1. Բ.Ա.Ուլուբաբյան Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց, Երևան, 1981, էջ 33-34:

Այս ուղղությամբ Բ. Ուլուբաբյանի կատարած պրպտումները երևի, ավելի հավանական են: Ուլուբաբյանը գրում է. «Ալբանիա» չի նշանակել «ալբանների երկիր»: ...Այն կելտական «լեռների երկիր» անունն է, որից էլ երկրի բնակիչները կոչվել են «ալբանցիներ»: «Ալբանիան» էթնիկական անուն էլ չէ, քանի որ ըստ Ստրաբոնի՝ ալբանցիներ էին Ալբանիա երկրում բնակվող 26 ցեղեր:¹

Ալբանցիներին բնորոշող տեսակետ ունի նաև Լեոն, որը, ինչպես ասել ենք, ճշմարտությունը ջրի երես հանելու մեծ հմտություն ունի:

Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ Լեոն իր մեծածավալ գրքում միայն ալբանցիներին վերաբերվող էջերում է դիմում՝ «ուշադիր ընթերցողին...»: Մեծ պատմագիրը Ալբանիայի և ալբանցիների մասին շատ բան է գրել, որը, ըստ ամենայնի, հարկադրված է եղել, այդ պատճառով էլ նա ընթերցողին դիմում է, որ «ուշադիր ընթերցի», որպեսզի գլխի ընկնի, թե որն է ճիշտ, որը՝ սխալ...

Ճիշտը հիմնականում այն է, որ ըստ Լեոյի Ստրաբոնը «Ալբանիային» «Ալբանիա» է անվանում, ալբանցիներին՝ ալբանցիներ: Այսինքն՝ այս աշխարհագիրը ալբանցիներին աղվաններ չի կոչում և ոչ էլ նրանց զբաղեցրած երկիրը Աղվանք:

«Այս ազգաբնակչության (խոսքը ալբանների մասին է - Հ.Ն.) քաղաքակրթական - բարոյական կերպարի մասին, - գրում է Լեոն, - գեթ մի հեռավոր հասկացողություն կազմելու համար մենք պիտի աչքի առաջ բերենք Ստրաբոնի մի նկարագրությունը, որ ընդհանրապես աղվաններին է վերաբերվում»: «Ալբանիայի ազգաբնակչությունը, - ասում է հռչակավոր աշխարհագիրը (խոսքը Ստրաբոնի մասին է - Հ.Ն.), - ունի ավելի հովվական սովորություններ, որոնք չհասնելով հանդերձ վաչկատու ազգերի վայրենության, մոտենում են ավելի այդ տեսակ ազգերի բարքերին, և այս թույլ է տալիս ընդունե-

1. Նույն տեղը, էջ 45:

լու, որ Ալբանիայի ազգաբնակչությունը պիտի լինի պակաս պատերազմասեր... Որոնք (ալբանցիները) իրենց ժամանակի մեծ մասում դրամ գործածելու սովորություն չունեն, որոնք հարյուրից ավել համրել չգիտեն և բավարարվում են փոխանակելով իրենց մթերքները դրսից եկած ապրանքների հետ: Կյանքի ուրիշ գործերի մեջ դրանք աչքի են ընկնում մի մեծ անփութությամբ, չունեն, օրինակ, հասկացողություն ճիշտ չափի և կշիռի մասին, կարճ ասած՝ վարում են իրենց պատերազմները, իրենց գործերը, իրենց մշակույթը մի կատարյալ անկախատեսությամբ»:¹

Սրանից առաջ էլ Լեոն հայտնում է, թե «... վերջիվերջո»:

Այս պետությունը Ստրաբոնի ժամանակ, հայտնի էր քաղաքակիրթ մարդկությանը Ալբանիա անունով: Այս անունը բացատրելու շատ փորձեր են եղել... բայց և այնպես աղվան անունով ժողովուրդ եղել է և մնում է մի տեսակ առեղծված, հանելուկ: Նրա մասին խոսող հին գրողները կարծես չեն տեսել նրան, այլ միայն լսել են, որ կա, կամ, ավելի ճիշտ, եղել է այդպիսի մի ժողովուրդ: Ավելի լավ դրության մեջ չէ հենց ինքը Ստրաբոնը: Նա տալիս է նույնիսկ մանրապատում տեղեկություններ աղվան ժողովրդի մասին, բայց ուշադիր ընթերցողն իսկույն ըմբռնում է, որ այդ տեղեկություններով ավելի Աղվանք անունով մի երկիր է նկատվում իր առջև, քան աղվան անունով մի ժողովուրդ...»²

Ինչպես տեսնում ենք, Լեոն «խոսեցնում» է հայտնի աշխարհագիր Ստրաբոնին, որն ապրել է մինչև մեր թվարկության առաջին տասնամյակները, նա առաջինն է, որ տեղեկություններ ունի Ալբանիայի մասին, բայց մեր պատմիչին չեն բավարարում նրա տված կծկտուր տեղեկությունները, դե, նա էլ դիմում է մի ուրիշ հույն աշխարհագրի՝ Հերոդոտին, որը Ստրաբոնից 4 դար առաջ է ապրել: Հերոդոտը ոչ տեսել է, ոչ էլ լսել, որ Ալբանիա պետություն կամ այդ անունով ժողովուրդ

1. Լեո, հատ. II, էջ 148-149:

2. Նույն տեղը, էջ 144:

եղել է կամ կա: «Հերոդոտին հայտնի չէ Ալբանիա աշխարհը, ոչ նույնիսկ այդ անունով մի ժողովուրդ»:¹ Հետո, Լեոն մի շատ հետաառքիդ էմթառողությն է անում. թէ Առաքինիք անպուծությն ստեղծման սկիզբը պետք է որոնել Հերոդոտի և Ստրաբոնի ապրած ժամանակների միջև: Այսինքն՝ մ.թ.ա. V դարի և մ.թ. I դարի միջև: Մի կողմ թողնենք այս ընդարձակ ժամանակաշրջանը, որը գուրկ է կոնկրետությունից: Այնուհետև, Լեոն նշում է, որ Ստրաբոնից 7 դար առաջ Կուրի հովտում հաստատված էր սակ կամ շակ ցեղը, որի անունով էլ այդ տարածքը կոչվեց Շակաշեն:²

Լեոյի նշած այս 7 դար առաջը ճիշտ այն ժամանակն է, երբ Արարատյան միասնական թագավորության (Ուրարտուի) արքաները մ.թ.ա. VIII դարում Ուտիքն ու Արցախը միավորեցին իրենց պետության կազմի մեջ: Արտաշես Ա-ի օրոք էլ այդ պետությունն արդեն լիովին կազմավորված Մեծ Հայքն էր իր էթնիկ կազմով: Խորենացին իր աստվածատուր իմաստությամբ Հայոց աշխարհի սահմանները «գծել» է Հայ խոսքի միջոցով, այսինքն՝ հայ խոսքի տարածված սահմաններով էլ եզերվում են Մեծ Հայքի սահմանները: Արցախ-Ուտիք աշխարհի մասին պատմահայրն իր խոսքն ավելի է հստակեցնում՝ «...արևելյան կողմերից, հայերեն խոսակցության վերջին սահմաններում»:³ Կարևորը հենց սա է: Սրանից պետք է բխեին այն ենթադրություններն ու եզրակացությունները, որոնք այս կամ այն առումով վերաբերվում են Արցախ-Ուտիք աշխարհին:

Աղվանական ցեղերը զբաղեցնում էին Կուր և Ալազան գետերի, Կովկասյան լեռնաշղթայի և Կասպից ծովի միջև ընկած տարածությունները: Կուր գետով հարևան էին Ուտիքին:

428 թվականին Պարսկաստանը Արևելյան Հայաստանում ստեղծում է երկու վարչական միավորում, մեկի մեջ մտնում էր Արարատյան նահանգը իր գավառներով և կոչվում էր Արարատ-

1. Նույն տեղը, էջ 144:

2. Տե՛ս Կաղանկատվացի, ծանոթ. բաժ., էջ 284:

3. Խորենացի, էջ 126:

յան մարգապանություն, մյուսի մեջ մտնում էին Արցախ, Ոստիք նահանգները և Ալբանիան, որը կոչվեց Ադվանքի մարգապանություն: Այս ամենից հետո էր, որ Ալբանիան պատմության մեջ հայտնվեց նաև Ադվանք անունով:

«Ադուանք» անվան ծագման մասին չկա գիտական որևէ այլ հիմնավորում, քան Մովսես Խորենացու Առանի «ադու»-ն է:

Ինչպես տեսանք, հին հունական ամենահայտնի աշխարհագիր Ստրաբոնը ալբանների անվանում է՝ ալբաններ: (Հետագա պատմաբանները այս աշխարհագրի հաղորդածները համարել են ամենաարժանահավատը): Մեր հանրաճանաչ պատմաբան Լեոն գրում է, թե «կարող» է, «հնարավոր» է, որ ալբանական 30-ի հասնող ցեղերից մեկն ավելի զորեղ եղած լինի և «հավանական է», որ նա իշխած լինի մյուս ցեղերի վրա:

Այդ «զորեղ» ցեղը «երևի» ունեցել է «ադվան» անունը, որն էլ տարածվել է բոլոր ցեղերի վրա: (Այսքանից հետո Լեոն ակադեմիկոս Մառին անվանում է «ամենամիամիտը», որ ալբաններին նույնացրել է «ալան» ցեղի հետ): «...Որ այսպիսի վիճակ ունեցած երկիրը, - գրում է Լեոնը, - վերջիվերջո, Ստրաբոնի ժամանակ, հայտնի էր քաղաքակիրթ մարդկությանը Ալբանիա անունով»:

Հետո ավելացնում է, թե Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Ալբանիայում գոյություն ունեին 26 ցեղեր, որոնցից յուրաքանչյուրն իր թագավորությունն ուներ: Լեոն այս 26 ցեղերի թիվը մի «քիչ» ավելացնում և հասցնում է 30-ի:

«Բայց մի պետություն կազմելու համար, -շարունակում է Լեոն, -նրանք բոլորը (ցեղերը- Հ.Ն.) պիտի ճանաչեին իրենցից մեկի գերիշխանությունը... Ահա այդ գերիշխողը, այդ գահերեցը կարող էր եղած լինել ցեղերից մեկը, որ կրում էր ադվան անունը: Նա կարող էր շատ հզոր ու բազմամարդ եղած լինել, նա կարող էր ժամանակի ընթացքում վերածած լինել առանձին թագավորներին ավատական պարզ իշխանների կամ նախարարների աստիճանին և այս բոլորի հետևանքով կարող էր

իր անունը տված լինել ամբողջ պետության, բայց և հետո թուլացած, ընկած և ցեղերի այդ մեծ խառնուրդի մեջ միանգամայն ձուլված: Համենայն դեպս, Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ մենք չենք տեսնում բնիկ աղվան իշխանություն և ցեղ, որ տիրապետող լիներ երկրի մեջ»¹:

Լեոյի կողմից «աղվանների» անվան «ծագմանը» տրված նման ենթադրությունների շաղախը կարող էր անհավանական թվալ նույնիսկ ամենամիամիտ ընթերցողին: Այդ պատճառով էլ մեր իմաստախոհ պատմաբանը և նալին է խփում և մեխին: Մի տեղ կա «աղվան» անունով գորեղ ցեղ, մի այլ տեղ նման ցեղ գոյություն չունի, այլապես այն գոնե բանավոր խոսքի միջոցով հասած կլիներ աղվանից պատմության հեղինակին, բայց չի հասել, որովհետև նման ցեղի անուն այդ պատմության մեջ նշված չէ: Լեոյի մեծությունն էլ հենց դրանում է: Իզուր չէ, որ ասում է՝ «ուշադիր» ընթերցիր. երեսի փրփուրից չխաբնվես, իսկությունը խորքում է: Այդ պատճառով էլ մանրատված տեղեկություններ է հայտնում ալբանցիների մասին, որտեղ փաստացին ու հորինովին իրար խառնելով միայն «ուշադիր» ընթերցողին է ասում այն, ինչն, իրոք իրական է: Միակ ճշմարտությունն այն է, որ Հայոց Աղուանքը ի սկզբանե Արցախ-Ուտիք աշխարհն էր, ինչպես այն անվանել է Մեծ Խորենացին: Որպեսզի «խորքում» եղած իսկությունը մեզ հասանելի լինի, Լեոն գրում է, թե Արցախի և Ուտիքի բնակիչները ազգակից են Գուգարքից մինչև Վանա լճի ափերը տարածված ցեղերի հետ, ունենալով միևնույն ընդհանուր ծագումը, միևնույն ընդհանուր կուլտուրան, միևնույն լեզվական ընդհանուր կազմությունը: Այսինքն՝ Լեոն կամենում է ասել, թե «Ալբանիան» «Ալբանիա» է, ալբանցիներն՝ ալբանցիներ, Հայոց Աղուանքն էլ Հայոց երկրի մի մասն է:

Ենթադրում ենք, որ երբ Տիգրան Մեծը (մոտ մ.թ.ա. 87-85 թթ.) Ուտիք նահանգի Թագավորադբյուր կոչվող վայրում կա-

1. Լեո. հատ. II, էջ 145:

ռուցեց Տիգրանակերտ քաղաքը, այդ ժամանակ էլ իր թագավորությանը միացրեց Վիրքն ու Ալբանիան: Հավանաբար, Տիգրան Մեծի նպատակն այն էր, որ այս երկու երկրները Մեծ Հայքի համար ծառայեցնի որպես կողմնապահ (բուֆերային) պետություններ: Քանի որ ալբանական ցեղերը չունեին մի ընդհանուր թագավորություն, ուստի Մեծ Տիգրանը դրանց միավորելով ստեղծեց մի պետություն և այն անվանեց Հայոց Աղուանքի անունով, ըստ երևույթին, կարծելով, թե այդ անունով նրանք ավելի պաշտպանողական դիրք կունենան Արցախ-Ուտիք աշխարհի նկատմամբ: (Մա միայն մեր ենթադրությունն է):

Նույնիսկ Աղվանքում ստեղծված մարզպանությունում էլ տերն ու տնօրինողները հայ իշխաններն էին, սրանց ձեռքերում էր կենտրոնացված այդ երկրամասի տնտեսական, քաղաքական, ռազմական և ընդհանրապես բոլոր ոլորտները: Մարզպանությունում գործող եկեղեցին հայկական էր, և այնտեղ տարվող բոլոր տեսակի արարողությունները տարվում էին հայերեն լեզվով, թեև աղվան ցեղերն էլ հայերի ձեռքով քրիստոնեացվել էին: Մեր Աղվանքի եկեղեցին ենթարկվում էր Հայոց հայրապետական աթոռին: Մեծ առումով՝ Արևելյան Հայաստանը բաժանված չէր, որովհետև հայերի ինքնուրույնությունը պահպանելու և պաշտպանելու համար միշտ էլ միմյանց հետ համագործակցում էին երկու մարզպանությունների հայ իշխանները: Արևելյան Հայաստանը երկու մարզպանության բաժանված լինելը զուտ ձևական էր: Այդ է վկայում նաև այն փաստը, որ մարզպանության ժամանակ, V դարում, Առանշահիկ Վաչագան բարեպաշտ արքան Արցախ և Ուտիք նահանգներից ստեղծել էր հայկական մի թագավորություն, որի կայացմանը, անկասկած, նպաստել էր Արարատյան կամ կենտրոնական մարզպանությունը:

Փավստոս Բուզանդը իր պատմության մեջ ցավով ու դառնությամբ պատմում է . «Բայց նրանից (Հայաստանից- Հ.Ն.) էլ

շատ գավառներ այս և այնտեղ խուզեցին, կտրեցին... և այն ժամանակ և այնուհետև՝ Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեցավ, նվազեցավ, իր նախկին մեծությունից ընկավ»:¹ Փ.Բուզանդը այս դառնաշունչ տեղեկությունները հաղորդելիս նկատի է ունեցել Հայաստանը 2 մասի բաժանվելը (387թ.), Արևմտյան Հայաստանը հռոմեական պրովինցիաների վերածվելը (391թ.), Արևելյալ Հայաստանը 2 մարզպանության բաժանվելը (428թ.), «Աշխարհացույցի» 11-րդ աշխարհը՝ Փայտակարանը, Մեծ Հայքից անջատվելը և Պարսկաստանի Ատրպատական շրջանի մեջ մտնելը (428թ.), Գուգարքի գավառների մի մասը Վիրքին (Վրաստան) անցնելը (428թ.) և այլն: Ոչ մի խոսք չկա Ուտիքի գավառների մասին, որովհետև դրանք միշտ էլ Հայաստանի կազմի մեջ են եղել:

Պապ թագավորի օրոք (368-374), երբ Հայաստանը պատերազմի մեջ էր Պարսկաստանի հետ, աղվանական ցեղերը, առիթից օգտվելով, գավթել էին Հայոց Ուտիք նահանգի մի քանի գավառներ:

Փառավոր հաղթանակից հետո Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հարձակվում է աղվանների վրա և մեծ ջարդ տալով հետ է գրավում Հայոց գավառները և Կուր գետը, կրկին սահման դնում մեր աշխարհի և Ալբանիայի միջև, ինչպես առաջ էր: «Պատերազմում էր (Մուշեղ սպարապետը- Հ.Ն.) նաև Աղվանից (Ալբանիայի- Հ.Ն.) երկրի հետ և նրանց սոսկալի ջարդեր տալիս: Նրանցից ետ էր խլում շատ գավառներ, որ նրանք գրավել էին Ուտին, Ուտին Շակաշենը, Գարդմանձորը, Կոխքը և սրանց շուրջն եղած սահմանակից շատ գավառներ: Կուր գետը սահման դարձրեց մեր աշխարհի և Աղվանքի (Ալբանիայի Հ.Ն.) միջև՝ ինչպես որ առաջ էր»:²

Փավստոսի այս հաղորդած համառոտ տեղեկությունները փաստում են առնվազն 2 կարևոր իրողություն. ա) այն որ գավթված գավառները կարճ ժամանակում են Հայաստանից

1. Փ.Բուզանդ Հայոց պատմություն, Երևան, 1987թ., էջ 401:

2. Նույն տեղը, էջ 321-323:

բաժանված մնացել՝ մինչև Մուշեղ սպարապետի սկսած պատերազմի ավարտը (370-371թ.): ք) Այն որ Ուտիքը գտնվելով սահմանապահի «դիրքում» թե հնում, թե հետո կարևոր դեր է ունեցել Մեծ Հայքի համար: Այդ էր պատճառը, որ սպարապետը զայրացած «սոսկալի ջարդ էր տալիս» այդ նահանգին «նեղացնողներին» և ինչպես առաջ էր Կուր գետը սահման է «դարձնում» մեր աշխարհի և Ալբանիայի միջև: Կարճ ասած Ուտիքն այն նահանգներից մեկն էր, որը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ Մեծ Հայքի համար:

ՈՒՏԻՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Համառոտ)

Ուտիք նահանգի անունն առնչություն ունի «Էտիունի» (Ուտի) ցեղանվան հետ: Արդեն ասել ենք, որ Ուտիք աշխարհն Ուրարտուի արքաների թողած սեպագիր արձանագրություններում կոչվում էր Էտիունի...

Պատմական Հայաստանի Ուտիք նահանգը փռված էր Կուր գետի աջափնյակում և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան լեռնային շրջաններում՝ զբաղեցնելով Աղստև գետից մինչև Կուր և Երասխի ջրկիցն ընկած տարածքը: Ուտիքը հյուսիսում և արևելքում սահմանակից էր Ալբանիային, արևմուտքում՝ Գուգարքին, հյուսիս-արևմուտքում՝ Այրարատին և Սյունիքին, հարավ-արևմուտքում՝ Արցախին, հարավում՝ Պարսկաստանին:

Ուտիքի բնաշխարհը հարուստ է անտառներով, ալպյան մարգագետիններով, լեռներով, արգավանդ դաշտավայրերով: Նրա տարածքով հոսում են բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, որոնք հիմնականում Կուրի վտակներն են՝ Աղստև, Հախում, Տավուշ, Չակամ, Շամքոր, Բանանց, Ոսկանապատ կամ Գանձակ, Կուրակ, Գերան, Բարակ, Տրտու կամ Թարթառ,

Խաչենագետ, Գարդման և այլն, կան նաև հանքային ջրերի բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնք հիմնականում գտնվում են Աղստև, Տավուշ և Ջալկամ գետերի ավազաններում: Այս երկրամասը հնագույն ժամանակներից էլ հայտնի էր երկաթի, պղնձի, նավթի, ոսկու, արծաթի և այլ հանածո հարստություններով: Ուտիքի տարածքի մեջ են մտնում Մուղանի դաշտավայրի մի մասը, Շակաշեն և Գագա դաշտերը... Ուտիքը հարուստ է նաև բուսական և կենդանական աշխարհով: Այստեղի հարթավայրային շրջաններն ունեն բարեխառն տաք կիսաանապատային և չոր տափաստանային կլիմա...¹

Նահանգի Ուտիք անունը՝ Ուտի առանձնակ գավառի անունից է, որը գործածական է դառել ողջ նահանգի համար: Արդեն ասել ենք, որ Ուտի առանձնակ անվան առաջին բաղադրիչը՝ «Ուտի», Ուրարտուի արքաների թողած արձանագրություններում եղած «Էտիունի, «Էտունի» ցեղերի անունն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ «առանձնակ»-ը, Առանի ցեղի տեղանուններից մեկն է՝ Ուտիք նահանգում: Ասել ենք, որ ըստ Մ.Խորենացու Ուտեացոց ազգը սերվել է Առանի գավակներից:

Աս.Մնացականյանը մի շարք հեղինակների փաստացի տեղեկությունների հիման վրա, վկայում է, որ ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված էտիունիների- ուտիների տեղաշարժերը եղել են հարավից, Սարիղամիշ-Կարս-Արագածոտն-Կոտայք-Սևան ճակատով մինչև Կուր գետի ավազանը, այսինքն՝ Ուտիք: «Հայ ժողովրդի կազմի էթնիկական բաղկացուցիչ տարրերից մեկը ուտիներն են նախ և առաջ բազմացել էտիունիները»:²

1. ՀՍՀ, հատ. 12, էջ 267:

2. Աս. Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան, 1966թ., էջ 253:

Այնուհետև, Աս. Մնացականյանը բազմակողմանիորեն քննարկելով ուտիներին վերաբերվող հարցը, գտնում է, որ ուտիները հայերին արյունակից ցեղեր են, այսինքն՝ հայեր են:

«Եվ այն վաղ ժամանակներում,-գրում է մեր հեղինակը,- երբ հայկական բարձրավանդակում տարբեր էթնիկական միավորների վերածուլմամբ, կազմավորվում և հզորանում է հայ ժողովուրդը, իրենց բնաշխարհում, հայացման պրոցեսի մեջ են մտնում նաև ուտիները՝ թերևս որպես արյունակից ցեղեր» (էջ 253):

Իսկ սակերը սկյութական ցեղեր էին, որոնք «մի ճյուղով» մտան Հայաստան և գրավեցին հայոց Ուտիքը, դա տեղի էր ունեցել մ.թ.ա. VII դարում, երբ Ուտիքը ամբողջությամբ մտնում էր Հայոց աշխարհի կազմի մեջ: Սակերը ինչպես ներխուժել էին Հայաստան, այնպես էլ անհայտացան և ինչպես պատմաբաններն են ասում՝ նրանցից մնաց միայն մի մականուն՝ Ուտիքի Շակաշեն գավառի անունը:

Հր. Աճառյանը Ստրաբոնից կատարած մի թարգմանության մեջ ասում է, թե սակերը գրավեցին Հայաստանի լավագույն գավառը, որի վրա մնաց միայն նրանց (սակերի) մականունը՝ Սակասեն:

Կամ. «մ.թ.ա. VII դարի սկզբին Կովկաս ներխուժած «սակերի» քոչվոր սկյութական ցեղերը բնակություն հաստատեցին Կուր գետի հովտում, որի անունը Շակաշեն ձևով մնաց գավառի վրա»¹:

Այսինքն՝ Շակաշենի կամ Արշակաշենի բնակիչները բնիկ հայեր էին, իսկ սակերը, ինչպես ներխուժել էին Հայոց աշխարհը և գրավել նրա լավագույն գավառը, այնպես էլ անհայտացան ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ուրարտուի արքաները իրենց թագավորության մեջ միավորեցին Ուտիք նահանգը:

1. ՀՍՀ հատ. I, էջ 79:

ՌԻՏԻՔԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Ուտիքի գավառների զբաղեցրած տարածքները նախ ներկայացնենք այնպես, ինչպես «Աշխարհացույցում» է: Այստեղ գավառները ունեն հաջորդականություն:

1. Առան-ռոտ՝ Ուտիքի առաջին գավառն է, գտնվում է Գերան գետի հովտում, շուրջ 2225 կմ² տարածությամբ:

2. Տոի կամ Տրի՝ Ուտիքի 2-րդ գավառն է, շուրջ 530 կմ² տարածությամբ, գտնվում էր Տրտու (Թարթառ) գետի միջին հոսանքում, հետագա Ջրաբերդ գավառի տեղում:

3. Ռոտ-Պարսեան-Ուտիքի 3-րդ գավառն է, որի անունը վկայված է աղճատված «Ռոտպացեան» ձևով և ենթադրաբար տեղադրում ենք Խաչեն և Թարթառ գետերի միջև 770 կմ² տարածությամբ:

4. Ադուե- Ուտիք նահանգի 4-րդ գավառն է, ընդգրկում էր շուրջ 590 կմ² տարածություն՝ պիտի գտնվեր այժմյան Գյուլիստան գավառի տեղում:

5. Տուս քստակ-մեզ հասել է «Տուչ-քատակ» աղճատված ընթերցանությամբ: Ենթադրաբար տեղադրում ենք Տավուշ կամ Տուս (Թովուզ) գետի ստորին հոսանքում: Ուտիք նահանգի 5-րդ գավառն էր և մոտավորապես 700 կմ² տարածությամբ:

6. Գարդման-Ուտիք նահանգի 6-րդ գավառը, շուրջ 800 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Ղազախի շրջանին: Գարդմանը գարդմանցոց իշխանության կենտրոնական գավառն էր և դարձավ Գարդմանի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը:

7. Շակաչեն- Ուտիք նահանգի 7-րդ գավառը, որն ընդգրկում էր 2900 կմ² տարածք՝ Չական (Չագամ) գետից մինչև Կուրակ (Քյուրակչայ) գետը՝ փռված Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում:

8. Ուտի առանձնակ-Ուտիք նահանգի 8-րդ գավառը 2800 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անունով կոչվել է ամբողջ

նահանգը՝ Ուտիք: Ուտի առանձնակի կենտրոնը Պարտավ քաղաքն էր (այժմ Բարդա): Արաբական աղբյուրներում հայտնի է, որ այս գավառի բնակիչները խոսում էին առաներեն՝ (այսինքն՝ հայերեն -Հ.Ն.):

Ինչպես տեսնում ենք՝ «Աշխարհացույցի» դաշտում Ուտիքի որոշ գավառներ տեղադրված են «մոտավորապես» կամ «ենթադրաբար»: (Հետագա պատմաբան հետազոտողները որոշակի պարզաբանումներ են արել Ուտիքի գավառների տեղադրումների մեջ):

Թ.Խ. Հակոբյանը իր «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» գրքում գրում է. «Ուտիքը բաղկացած էր ինը գավառներից («Աշխարհացույցի» տեքստում տրված է ութ գավառ)»: Այնուհետև թվարկում է «Աշխարհացույցի» ութ գավառները և ավելացնում «Տավուշը»՝ որպես Ուտիքի 9-րդ գավառ:

Չնայած Թ.Խ. Հակոբյանի ավելացրած այս 9-րդ գավառը՝ համապատասխանում է «Աշխարհացույցի» Տուս-քստակին, այնուամենայնիվ հետաքրքիր է, մանավանդ նրանով, որ այս հեղինակն ավելացնում է, թե Ուտիքի գավառներից իրենց տեղագրումներով ավելի հայտնի են 4-ը՝ Ուտի առանձնակ, Գարդման կամ Գարդմանաձոր, Շիկաշեն կամ Շակաշեն և Տավուշ: Թ.Խ.Հակոբյանն այս 4 գավառները տեղադրում է հետևյալ տարածքների վրա: «Ուտի առանձնակ (գավառը) տարածված էր Թարթառ գետի հովտում, նրա միջին և ստորին հոսանքների շրջանում: Ունի հարթավայրային ռելիեֆ և արգավանդ հողեր, սակայն կլիման ցամաքային է: Ուտի առանձնակը նահանգի ամենանշանավոր գավառն էր, այդ պատճառով էլ նրա անունը գործածական դարձավ ամբողջ նահանգի համար: Այս գավառում էր գտնվում Աղվանից աշխարհի Պարտավ հռչակավոր մայրաքաղաքը, որը IX-XI դարերում ապ-

1.Ս.Տ.Երեմյան Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963թ., էջ 34,37,47,73,75,86:

րում էր իր ծաղկման շրջանը: Այս շրջանում Պարտավը դարձել էր Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Նա բարեկարգ ճանապարհներով կապված էր Թբիլիսիի, Դվինի և Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջանների ու Ատրպատականի քաղաքների հետ:

Գարդման կամ Գարդմանաձոր գավառը տարածված էր այժմյան Շամքոր գետի վերին հոսանքի շրջանում: Գավառում եղել է նրա անունը կրող ավան, որի ավերակները գտնվում են այժմյան Գրքմանիկում (Շամխոր գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա): Լեռնային է ու զգալի մասը անտառապատ: Գարդմանաձորի նշանավոր վայրերից է նաև Գետաբակ կոչվող բերդը և պղնձահանքը (այժմյան Գետաբեկը):

Շակաշեն կամ Շիկաշեն գավառը տերիտորիայով գրեթե համընկնում է այժմյան Աղբեջանի Կիրովաբադի (Գանձակի) շրջանին:

Տավուշ՝ գավառը բռնում էր այժմյան Աղբեջանի Թուվուզ, Ղազախ և Հայաստանի Տավուշի շրջանների տերիտորիաները»:¹ Հետագա մասնագետ-հետազոտողները «Աշխարհացույցի» հետ համաձայն են միայն հետևյալ գավառների տեղաբախշմանը.

1. Առան-ռոտ՝ հայտնի է Գերան գետով,
7. Շակաշեն՝ Գանձակ քաղաքի տարածքով,
8. Ուտի առանձնակ՝ Պարտավ քաղաքի տարածքով,
5. Տուս քստակ, որ Հակոբյանի մոտ Տավուշ է...

Մնացած 4 գավառները մասնագետները տեղադրում են այլ տարածքներում, այսինքն՝ «Աշխարհացույցում» բերված տեղագրություններին չեն համապատասխանում:

Նախ ասենք, որ իրոք «Աշխարհացույցի» 5-րդ գավառը՝ Տուս քստակը, նույն Տավուշ գավառն է: Սրա համար հիմք ենք ընդունում ՀՍՀ-ի «Շամշադինի շրջան» հոդվածի պատմական ակնարկը, որտեղ գրված է. «Շամշադինի շրջանի ներկայիս

1. Թ.Խ. Հակոբյան Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968թ., էջ 253-256:

տարածքը մտել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Տավուշ գավառի մեջ...»: Այնուհետև թվարկվում է ճարտարապետական հուշարձանները ... «Կապտավանքը (XIIդ.), Նոր Վարազ Վանքը (XII-XIIIդդ.), Եխմուրադի (XII-XIIIդդ.), Խորանաշատ (XIIIդ.) վանքերը, Տավուշ բերդը (Xդ.)»: (Տե՛ս, ՀՍՀ, հատ. 8, էջ 445):

Վերը նշված այս 4 գավառների տեղադրումներն այսպես թե այնպես հայտնի դարձան: Մնացին Ուտիքի 2-րդ գավառը՝ Տոփ կամ Տրի, 3-րդը՝ Ռոտ-Պարսեան, 4-րդը՝ Աղուէ և 6-րդը՝ Գարդմանը:

Ուտիքի 4-րդ գավառը՝ Աղուէ, գրաբարյան ձևն է, աշխարհաբարում այն գործածվում է՝ Աղվե: Ուրեմն՝ այս Աղվեն գտնվում էր այժմյան Գյուլիստան գավառի տեղում՝ ինչպես գրված է «Աշխարհացույցում»: Աղվե բերդը (ամրոց) գտնվում էր Գյուլիստանի Մելիքանիստ գյուղում (Ոսկանապատ), եղել է Աղվե գավառի կենտրոնը¹: «Արքան (Վաչագան Բարեպաշտը-Հ.Ն.) կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվեում...»²: Ըստ Լեոյի այս Աղվենը գտնվում էր Մռավ լեռան վրա, որը Պարտավի դիմացն է³: Ուրեմն՝ Աղվե գավառը գտնվում էր այժմյան Գյուլիստանի տեղում:

Բ.Ա.Ուլուբաբյանը գտնում է, որ Երեմյանի «Աշխարհացույցում» ճիշտ չեն տեղագրված Ուտիքի Տրի և Ռոտ-Պարսեան գավառները: Այս «ակնհայտ սխալ տեղադրումները» հեղինակը մեկնաբանում է նրանով, որ այդ տարածքները մտնում են Միջնարցախի մեջ, հետևապես Ուտիքի գավառներն այդտեղ չէին կարող լինել:

Այնուհետև Ուլուբաբյանը գրում է. «Մ.Բարխուտարյանցը, մեր կարծիքով, մոտավորապես ճիշտ էր տեղադրում Ռոտ-Պարսեան և Տրի գավառները, դրանք փոխելով Կուրի աջ ափին,

1. Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ I, էջ 196:

2. Կադանկատվացի, էջ 65:

3. Լեո, հատ. II, էջ 154:

մինչև Մուխան դաշտը: Իսկապես հենց այստեղ՝ Պարտավից արևելք (Ուտի-Առանձնակից հետո) սկսվելով, այս երկու գավառները պետք է բռնեին մինչև Երասխ գետը, որն Ուտիքի հարավարևելյան սահմանն էր»:¹ Ուրեմն՝ Ուտիքի Տրի և Ռոտ-Պարսեան գավառները Ուտի-Առանձնակից շարունակվելով դեպի արևելք՝ ձգվում էին մինչև Երասխ գետը որպես նահանգի հարավարևելյան սահման:

Այս երկու գավառների տեղագրությունների վերաբերյալ ավելի վստահելի աղբյուրներ մեզ հայտնի չեն:

ԳԱՐԴՄԱՆ

Կարելի է վստահաբար ասել, որ Գարդման գավառը տարբեր դարերում տարբեր տարածքներ է ընդգրկել: Աղբյուրները մեզ քույլ են տալիս արտահայտել այն համոզմունքը, որը հաստատում է, թե Գարդմանը հետզհետե ընդարձակվելով զբաղեցրել է Ուտիք նահանգի ողջ տարածքը, և «Ուտիք» անունը աստիճանաբար իր տեղը զիջել է «Գարդման» անվանը:

Տեղեկություններ Գարդմանի մասին, որ համառոտագրված են սկզբնաղբյուրներից:

Ըստ ՀՍՀ-ի՝ Գարդման գավառը «տեղադրված էր» այժմյան Աղբեջյանի Ղազախի, Թովուզի հյուսիսային և Շամխուրի շրջանի արևմտյան տարածքներում:

Հայոց Արշակունի թագավորների ժամանակներում (I-V դդ.) Ուտիքի նախարարության աթոռանիստը Գարդմանն էր: Այդ պատճառով էլ Ուտիքը վարչաքաղաքական առումով հայտնի էր որպես «Գարդմանցոց իշխանություն», VII-VIII դարերում «Ուտիք» անունը փոխարինվել է «Գարդման»-ով, որի կենտրոնը Գարդման ամրոցն էր²:

1. Բ.Ա. Ուլուբաբյան Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց..., Երևան, 1981թ., էջ 37-38:

2. Տես ՀՍՀ. հատ 2, էջ 700:

Գարդման գավառը գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհում: Գարդման գավառը տարածվում էր Կուրի աջակողմյան վտակ Շամխորի և նրա ձախ օժանդակ Գարդման գետի ավազանում, կենտրոնը Գարդման ամրոց-ավանն էր:

IX-XI դարերում Գարդմանը մեծ մասամբ ենթարկվում էր, հայ Բագրատունի թագավորներին, իսկ XII-XIII դարերում՝ Ջաթարյաններին: Հետագայում Գարդմանում հայտնվեցին քուրքմենական տարրեր ցեղեր, որոնք անընդհատ պայքարի մեջ էին տեղացի հայ իշխանների հետ¹:

Գարդմանի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան մեր մատենագիրների աշխատություններում, որոնցում այդ գավառը ներկայացվում է որպես մասնակից այն պատմական ու ճակատագրական անցքերին, որոնք տեղի են ունեցել Հայոց աշխարհում:

Մենք հիմնավորապես օգտվել ենք այդ աշխատություններից, բայց հիմա Գարդմանը ներկայացնենք համառոտ պատկերներով, որոնք տվել են մեր հետագա պատմաբան հետազոտողները տարրեր նպատակների համար:

Օրինակ՝ Ա.Շ.Մնացականյանը գրում է. «Վերհիշենք թեկուզ Գրիգոր Լուսավորչի հաստատած հայկական եպիսկոպոսանիստ աթոռների խնդիրը՝ Գարդմանի և Ուտիքի գրաված աչքի ընկնող տեղը հայ եկեղեցու կազմում, որոնք հայ դպրության բնածին օրրաններն են ու հենման կետերն էին»:²

1. Բ.Ա.Ուլուբաբյան Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց...Երևան, 1981թ., էջ 37-38:

Գարդմանի Մելիքությունը. Կազմավորվել է 1601 թվականին՝ Շահ Աբասի իշխանության տարիներին: Գարդմանի մելիքությունում իշխում էին Մելիք Շահնազարյանների մի ճյուղի ներկայացուցիչները: Աթոռանիստը Ոսկանապատ գյուղն էր, որի անունով Գարդմանի մելիքությունը երբեմն կոչվում էր Ոսկանապատի մելիքություն: Գարդմանի մելիքության ֆեոդալները իրենց սեփականատիրական իրավունքները որոշ ժամանակ պաշտպանեցին նաև ռուսական տիրապետության շրջանում, մինչև XIX դարի սկզբները: (Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանուն. բառ. հատ. 1 էջ 809-810):

2. Ա.Շ.Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան, 1966, էջ 93:

Լեոն Գարդմանը համարում է հայոց գործերի միջնաբերդ, իսկ Գարդմանի նախարարական տունը «...անվանի էր հայոց նախարարական կազմի մեջ և զրավում էր առաջնակարգ տեղերից մեկը: Այս երևում է այն կարևոր հանձնարարություններից, որ կատարում էին Գարդմանի իշխանները հայ Արշակունիների ժամանակ»:¹

Բ.Ա.Ուլուբաբյանը գրում է. «Նահանգի (Ուտիք-Հ.Ն.) ամենախոշոր գավառը, որ պատմության մեջ կատարած իր մեծ դերով առանձնանում է մյուսներից, Գարդմանքն է: Այս գավառի մասին պահպանվել են պատմական շատ և հանգամանալից տեղեկություններ: Եվ, սակայն, հակառակ դրան, սա միաժամանակ և այն գավառն է, որի տեղադրության մեջ հետազոտողներն այնքան անհամերաշխ են իրար հետ, որ մեկը նրա տեղն է համարում այժմյան Ղազախի շրջանը, մյուսը՝ Գիրդիման գետի ավազանը, երրորդը՝ սրանց միջև ընկած տարածքը»:² Այնուհետև այս հեղինակն ավելացնում է.

Ըստ «Ինճիճյանի» բուն Գարդմանքը տեղադրվում է Շամքորի ու շրջակայքի վրա, ձգվելով դեպի արևմուտք»:³ Ինչպես տեսնում ենք՝ Գարդմանը Ուտիքի ամենախոշոր գավառն էր և մեծ դեր է ունեցել հայոց պատմության մեջ, բայց նրա տեղադրության հարցում միակարծիք չեն հետազա հետազոտողները:

Ս.Տ.Երեմյանի կազմած «Աշխարհացույց»-ում Գարդմանի մասին եղած տեղեկություններից ճիշտն այն է, որ այդ գավառը գտնվում էր Ուտիք նահանգում:⁴

Գարդմանի մասին եղած տարատեսակ հայտարարություններից ամենաանհավանականը Մ.Բարխուտարյանցի «հայտնությունն է», որը իր «Պատմություն Աղվանից Աշխարհի» աշխատության մեջ նշում է, թե իբր գոյություն են ունեցել

1. Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ 2, Երևան, 1967թ. էջ 150-151:

2. Բ.Ա.Ուլուբաբյան Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան 1981թ. էջ 35:

3. Նույն տեղը:

4. Ս.Տ.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 106-110:

երկու Գարդման գավառ և երկու Գարդման բերդ: Դրանցից իբր մեկը գտնվում էր Արցախի նահանգում, մյուսը Շամախու գավառներից մեկն էր, որ այժմ կոչվում է Գիրդիման-Գարդման:¹

Ցավալի՜ն այն է, որ այս երկու Գարդմանի անհիմն վարկածը կարող է շփոթեցնել ընթերցողին:

Բարեբախտաբար հետագա հետազոտողների կողմից «ջնջվել» է Մ.Բարխուտարյանցի այդ վարկածը և հաստատվել, որ գոյություն է ունեցել մեկ Գարդման գավառ, որն էլ գտնվում էր Հայոց Ուտիք նահանգում:

Ստեփան Կանայանցը իր «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի» աշխատության մեջ վկայաբերելով մեր մատենագիրների և հետագա պատմաբան հետազոտողների (մոտ երեք տասնյակ հեղինակներ) տված տեղեկությունները՝ հաստատում է այն փաստը, որ գոյություն է ունեցել մեկ Գարդման գավառ, որը գտնվում էր Ուտիք նահանգում: Այնուհետև Կանայանցն իր այս նույն աշխատության մեջ ներկայացնում է Գարդման գավառի պատմական աշխարհագրությունը: Այս «մանրակերտ» աշխատության մեջ եղած փաստերը լիովին համոզիչ են, և ընթերցողը Գարդմանը «տեսնում» է իր պատմական տարածքում:

Կանայանցը, Գարդմանի մասին, իր խոսքը համոզիչ դարձնելու նպատակով, մանրանկարչորեն մեջբերումներ է անում Փ.Բուզանդի, Կորյունի, Մ.Խորենացու, Սեբեոսի, Հովհաննես կաթողիկոսի, Ուխտանեսի, Վարդան Արևելցու, Կ.Գանձակեցու, Ս.Օրբելյանի, Մ.Կաղանկատվացու, Ղ.Ինճյանի, Ալիշանի, Հ.Հյուբշմանի և այլոց տված տեղեկություններից՝ որոնք միակարծիք հաստատում են մեկ Գարդմանի գոյությունը Ուտիք նահանգում, որ այն գտնվում էր Կուրից հարավ և ուներ եպիսկոպոսություն:²

1. Ուլուքաբյան, էջ 35 նաև Մ.Բարխուտարյանց Պատմություն Աղվանից Աշխարհի հատ., Թիֆլիս, 1900թ., էջ 13, 16, 17:

2. Ստեփան Կանայանց Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914թ., էջ 143-144:

«Եվ Վարդանի (խոսքը Վարդան Արևելցու մասին է-Հ.Ն.) «Աշխարհացույցը» հայտնելով՝ «Գարդման գավառը Քարթմանիկն է, ուր կայ գերեզման Յովհաննես Վարդապետին Մայրագոմեցուն» ցույց է տալիս, որ յետագայ դարերում ևս հեղինակները նույնը գիտեին և միանգամայն որոշում է Գարդմանի դիրքը այժմեան Քրթմանիկով և Գետաբակ-Գետաբեկով՝ թե հնում և թե այժմ հայտնի վայրով, որ և կազմում էր Գարդմանի սահմանը, որովհետև Կ.Գանձակեցին Հ.Մայրագոմեցու համար ասում է «Երթեալ Յովհաննու ընտրեաց իւր տեղի լոռիքեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ»:¹

Ո՞վ էր այս Հովհաննես Մայրագոմեցի վարդապետը, որ հեղինակը Գարդմանի սահմանը նշում է նրա գերեզմանի տեղով: Նախ ասենք, որ VII դարում, այսինքն՝ Հովհան Մայրագոմեցու ապրած տարիներին (մոտ 572-650), Բյուզանդիայում արդեն վաղուց հաստատված էր քաղկեդոնությունը, ըստ այս քրիստոնեական կրոնի Քրիստոսն ունեցել է երկու բնույթ՝ մարդկային և աստվածային, հայերը ժխտում էին այդ տեսակետը և պնդում, որ Քրիստոսը մեկ բնույթ է ունեցել՝ աստվածային: Այստեղից էլ քրիստոնեական կրոնում առաջացել է երկարնակ և միաբնակ հասկացողությունները: Քրիստոնյա Բյուզանդիան ամեն կերպ աշխատում էր իր քաղկեդոնական աղանդը հիմնավորել հայոց եկեղեցում, որը, ըստ երևույթին, հայերին ազգային ինքնությունությունից զրկելու մի նոր հնարք էր: Հասկանալի է, որ Հայոց նախարարներն ու հայ հոգևոր դասի նշանավորներն այդ հարցում միական չէին: Բյուզանդիայի կողմից սկսած ճնշումները թուլացնելու նպատակով հայոց Եզր Ա կաթողիկոսը աշխատում էր դեսպերի զարգացմանը տալ հաշտարար, մեղմ ու ժամանակ շահելու դանդաղ ընթացք:

Հովհան Մայրագոմեցի վարդապետը դեմ էր քաղկեդոնությանը և այն ամենին, ինչն այս կամ այն չափով կարող էր խաթարել հայոց եկեղեցում հաստատված օրենքները:

1. Ստեփան Կանայանց, նշվ. աշխտ., էջ 155:

Հ.Մ.Քենդերյանը իր «Հովհան Մայրագոմեցի» աշխատության մեջ¹ նշում է, որ Հովհան Մայրագոմեցու համբավը տարածված է եղել ամբողջ երկրում և՛ որպես փիլիսոփայի, և՛ որպես սրբակրոն հոգևորականի: Հակառակություն է ստեղծվում այս սրբակրոն հոգևորականի և Եզր կաթողիկոսի միջև և այդ հակառակությունը այնքան է սրվում, որ Հովհաննես Մայրագոմեցին թողնում է մայրաքաղաքը (Դվինը) և քաշվում Գարդման գավառի Գետաբակ գյուղը, որտեղ էլ գրում է մի շարք նշանավոր աշխատություններ, որտեղ էլ մահանում է և թաղվում:

Այնուհետև այս հեղինակը շարունակում է. «...Սրբի հռչակով (Հովհաննես Մայրագոմեցին-Հ.Ն.) մահանում է ազգային ավանդույթներից խիստ հավատարիմ Գարդման գավառում, որտեղ նույնիսկ նրա հետ կապված ավանդություն էլ է հյուսվում. այն մեջ ենք բերում կարծելով, որ այդ ավանդության Գարդմանում կյանք ստացած լինելը ինչ որ բան, այնուամենայնիվ, նշանակում է»:

Ուշադրություն դարձնենք Հ.Մ.Քենդերյանի արտահայտած երկու մտքի վրա, որ ավելի շատ վերաբերում է Գարդմանին ու նրա ժողովրդին, քան Հովհաննես Մայրագոմեցուն: «...Ազգային ավանդույթներից խիստ հավատարիմ Գարդման գավառում...որ այդ ավանդության Գարդմանում կյանք ստացած լինելը ինչ-որ բան, այնուամենայնիվ, նշանակում է»:

Երևում է, որ Գարդմանին տված այս խտացված բնորոշումները հեղինակը քաղել է մեր մատենագիրների աշխատություններից, որոնցում ակնհայտ է Գարդմանի ունեցած արժեքավոր դերը Հայոց պատմության մեջ, ինքն էլ իր կողմից ամփոփելով այն կարևորն ու պատմական իրողությունները, կամեցել է հակիրճորեն բնութագրել Գարդմանը՝ որպես ազգային ավանդություններից խիստ հավատարիմ և այդ ավանդությունները որդուց որդի պահպանողների: Այստեղ, ի միջիայ-

1. Հ.Մ.Քենդերյան Հովհան Մայրագոմեցի, Երևան, 1973, էջ 19-34:

յոց, երևում է Գարդմանի ժողովրդի բարոյականությունն ու նրա հոգեբանական այն արժեքները, որ երկար դարերի ընթացքում մնացել են անփոփոխ՝ դրանք հայոց խոսքին, գրին, դպրությանը, կրոնին, երկրի պաշտպանությանը, ընտանեկան սովորություններին նվիրվածությունն է։ Ամենից գատ Հ.Մ. Քենդերյանը որոշակիորեն ընդգծել է նաև Գարդմանի զբաղեցրած տարածքը՝ շեշտելով Գետաբեկը, որ ըստ այդ ավանդության Գարդմանում կյանք ստացած լինելը ինչ-որ բան նշանակում է։

Հովհան Մայրագոմեցու մասին գարդմանցիների հյուսած ավանդությունը Հ.Մ.Քենդերյանը վերցրել է Կիրակոս Գանձակեցուց և այն ամբողջովին ներկայացրել իր գրքի մեջ։ Եվ սա պատահական չէ, որովհետև Կ.Գանձակեցին Գարդման աշխարհից էր և լավ գիտեր իր երկրամասի ժողովրդի սովորություններն ու ավանդությունները։ Կ.Գանձակեցին պատմում է. «Աստված իբրև նրա (Մայրագոմեցու-Հ.Ն.) սրբության վկայություն մի հրաշք ցույց տվեց, նա ուներ մի էշ, որ ծառայում էր նրա կարիքների համար. Մի արջ պատահեց դրան ու կերավ։ Երբ Հովհանին հայտնեցին, գնաց արջին ասաց. «Որովհետև դու սպանեցիր մեր սպասավորին, այժմ նրա փոխարեն դու սպասավորիր մեզ»։ Արջը գնաց ու ամենայն հնազանդությամբ երկար տարիներ սպասարկում էր բեռնակրության և ամեն ինչի մեջ։ Շատ ժամանակ անց որսորդները հանդիպեցին ու սպանեցին արջը՝ կարծելով թե վայրի է։ Եվ երբ վանքի միաբանները տեսան, դիակը զցեցին մի փոսի մեջ։ Մինչև այսօր այդ վայրերի բնակիչները գնում, արջի թաղված տեղից հող են վերցնում։ Եվ դա Հովհանի աղոթքներով անասունների ամեն տեսակի ցավերին դեղ է լինում։ Նույնպես էլ սրբի գերեզմանը դեղ է ամեն ցավերի ու վտանգվածների, որոնք հավատով ապավինում են սրբի աղոթքներին»։¹

Վարազ Առաքելյանը Կ.Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» գրքի առաջաբանում գրում է, «...որ նրա համար

1. Կիրակոս Գանձակեցի Հայոց պատմություն, Երևան, 1982թ., էջ 53:

(Կ. Գանձակեցու-Հ. Ն.) պատմական աղբյուր են ծառայել ոչ միայն գրավոր հիշատակարանները, այլև գրույցները, բանավոր պատումները, ավանդությունները, որոնցից նա անխտիր օգտվել է: Եթե չլինեք ավանդական մտավախությունը (թե կարող է հարկավոր չհամարվել), գուցե Կիրակոսի միջոցով ստացած լինեինք շատ հետաքրքրական գրույցներ ու ավանդություններ...»¹: Այսպիսի մի մտավախություն էլ մենք ունենք, որովհետև կամենում ենք ներկայացնել Մայրագոմեցու մասին մի գրույց, որը պատմել են մեր պապերը:

Այս գրույցը գրավոր հիմք չունի, ես այն լսել եմ իմ դպրոցական տարիներին՝ 1950-1960-ական թվականներին և այն իմ հիշողության մեջ մնացել է երկար տարիներ՝ ինչքան ժամանակն անցել է, այնքան այն ինձ համար կարևորվել է:

Իմ Համբարձում պապը, Դաշունց Սահակ ապերը և Դշլումունց Ոսկան ապերը (ապերը մեր բարբառում պապ է նշանակում, որն ավելի մեծարելու երանգ ունի) սովորություն ունեին նստել մեր այգու ցանկաւալատի տակ շարված քարերին. չիրուխ էին ծխում ու գրուցում:

Երեքն էլ միրութավոր էին, երեքն էլ այնքան խորհրդավոր ու այնքան տարօրինակ, ասես ամեն մեկը մի հազար տարեկան լինեք: Մեկ-մեկ մեզ (երեխաներիս) թվում էր, թե նրանք ծնվել են աշխարհի ստեղծման ժամանակ, դրա համար էլ լավ գիտեն աշխարհի պատմությունը, հաճախ նրանք պատմում էին հին քաջերի, թագավորների, իշխանների մասին, այնպես լավ էին պատմում, ասես իրենց պատմած դեպքերին իրենք ականատես ու մասնակից են եղել:

Մի օր էլ դպրոցից տուն գալիս, մոտեցա մեր մեծերին, բարևեցի, իսկ նրանք լուռ ինձ էին նայում: Ինձ թվաց, թե ես իմ բարևով խանգարել եմ նրանց գրույցը, շրջվեցի, որ գնամ, բայց Դաշունց Սահակ ապերը նայելով թևիս տակի գրքերին՝ ասաց.

- Քո էդ գրքերում մեր են իմաստուն վարդապետի մասին ի՞նչ ա գրված:

1. Նույն տեղը, էջ 17:

-Ի՞նչ վարդապետ: Մեր գրքերում ոչ մի վարդապետի մասին բան չկա գրված, - զարմացաց պատասխանեցի ես:

-Բա, ձեր ուսուցիչները մեր իմաստուն վարդապետի մասին ոչինչ չե՞ն պատմել, - Ոսկան ապերն էր:

-Չէ՛, ի՞նչ վարդապետ:

-Դե, էն վարդապետի որ սրանից հազար տարի առաջ մեր կողերն էր եկել: Համբարձում, մի հազար տարի կլինի՝ չէ՞, - Սահակ ապերն էր:

-Չէ, շատ ավել կլինի, - իմ Համբարձում պապն էր:

Ու քանի որ նրանք ինձ մոռանալով, սկսել էին իրար հետ վիճել, թե այդ իմաստուն վարդապետը մեր կողմերում երբ է երևացել, ես թողեցի ու տուն գնացի:

Այդ օրվանից սկսած մի ամբողջ ամիս մեր պատվարժան մեծերը համարյա ամեն օր ինձ «հարցաքննում» էին, թե այդ վարդապետի մասին դեռ որևէ տեղեկություն չունե՞մ: Խորհուրդ էին տալիս, որ շատ գրքեր կարդամ, գուցե որևէ տեղ նրա մասին մի բան լինի գրված: Մի օր էլ գլուխս կախ անցնում էի այդ տեղով, Սահակ ապերը ձայն տվավ՝ թե էստեղ եկ:

- Այ տղա, բա մենք քո էդ գրքերի չափ էլ չկանք: Դե՛ ասում ենք էլի, որ սրանից շատ տարիներ առաջ մի վարդապետ էր եկել մեր կողմերը: Մեր Ուխտի քարն էլ շատ հավանեց, համա գնաց Գետաբեկի կողմերը:

-Բա, դուք որտեղի՞ց գիտեք, որ էդ մարդը մեր կողմերն է եկել, սրանից հազար տարի առաջ, - ասացի ես՝ կամենալով նեղր գցել մեր մեծերին, - էդ ո՞ր գրքում ա գրված, կարդալ էլ չգիտեք:

Մեր մեծերը լուռ իրար նայեցին:

- Հազար չէ, այ որդի, հազարից շատ ավել է, - անսովոր մեղմությամբ ասաց իմ Համբարձում պապը:

- Հիմա, դու էլ գիտես, - ասաց Սահակ ապերը և ավելացրեց, - մեր ջահել տարիներին մենք շատ ենք եղել Գետաբեկում: Գնացել ենք, տեսել ենք Հովհանի գերեզմանը, եկեղեցին քանդված ա, համա գերեզմանաքարը կա: Բա մեր աշխարհն ա, որ մենք չիմանանք, ո՞վ կիմանա:

-Ալլրես Սահակ,- երեխան էլ իր թոռներին կպատմի, -
ասաց պապս մի այնպիսի հանգստությամբ, ասես մի ծանր
բեռից էր ազատվել:

Պետր է անցներ 50-60 տարի, որ ես այդ ամենը ընկալեի,
ըմբռնեի, թե ինչու էին մեր օրհնված պապերը ինձ այդքան
«հարցաքննում»: Երևի մտավախություն ունեին, թե սերնդից սե-
րունդ իրենց հասած այս պատմությունը կարող էր ընդհատվել:

Կ. Գանձակեցին էլ գրում է, որ «Հովհանը գնաց, Գետա-
բակ բերդի կողմերը իր համար մի լուռ տեղ ընտրեց ու այնտեղ
մնալով մշտապես Աստծու հետ էր խոսում»:¹

Վարազ Առաքելյանը Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց
պատմություն» գրքի ծանոթագրություններ բաժնում գրում է.
«Գետաբակը Ուտիքի Գարդման կամ Գարդմանաձոր գավա-
ռի նշանավոր վայրերից է, որը հայտնի է իր պղնձահանքերով,
այժմ Գետաբակը աղավաղված կոչվում է Գետաբեկ»:²

Վերը բերված բոլոր փաստերը վկայում են, որ այսօրվա
Գետաբեկի շրջանը մտնում էր Գարդման գավառի մեջ:

Ինչ վերաբերվում է այսօրվա Աղբբեջանի Քարհատի
(Դաշկեսանի) շրջանին, ապա այն ավելի պարզ է Քրթմանի-
կով կամ Գրդմանիկով, որի տեղում այժմյան Ամիրվար գյուղն
է: Այս գյուղում 1907թ. դեռ կանգուն վիճակում էր հայկական
եկեղեցին:³

Այս նշանակում է, որ XX դարի սկզբներին այդ գյուղում դեռ
հայ բնակչություն կար:

Երվանդ Լալայանը Գրթմանիկին տալիս է իր իսկական
անունը՝ Գարդմանիկ. «Գարդմանիկ, սա հին Գարդման
ավանն է, - գրում է Երվանդ Լալայանը, - որ այժմ թրքաբնակ
է, գտնվում է Գանձակից 40-42 վերստ հեռավորությամբ, Փիփ
և Ղարաղ - թափի մեջտեղը, Գարդման վտակի ձախ կողմում:

1. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 53:

2. Նույն տեղը, էջ 304:

3. Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան,
հատ. I, Երևան, 1986թ. էջ 218:

Գյուղի մեջ երևում է մի հին եկեղեցու ավերակ, կիսով չափ թաղված հողի տակ: Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիվ գերեզմաններ, որոնցից 7-ունին միմյանցից մի-մի քայլ հեռավորությամբ բարձր միատեսակ խաչքարեր: Սրանցից մինի վրա գրված է. Կանգնեցաւ խաչս Քրիստոսի թվ. ՌՂՄԱ (1843թ.): Մյոսների տապանագրերն անընթեռնելի են»:¹

Գարդմանիկը, այժմյան Ամիրվարը, գտնվում է Դաշկեսանի շրջկենտրոնից մոտ 7-8 կմ հեռավորությամբ, ուրեմն այս շրջանը ամբողջությամբ մտել է Գարդման գավառի մեջ և այն ամբողջովին հայաբնակ է եղել մինչև XIX դարի վերջերը: Այս նույն ժամանակներում, այդ նույն շրջանում դեռ գոյություն ունեին մոտ 40 հայաբնակ գյուղեր: (Այդ մասին կգրենք հաջորդ էջերում): Այժմ խոսենք մեր տեսած Ամիրվարի մասին: Այդ գյուղը իմ ծննդավայր Փիփի Շահումյանից հեռու է ընդամենը 3-4 կմ:

Առաջին անգամ ես այդ գյուղում եղել եմ երբ դեռ 12 տարեկան էի՝ 1950թ.: Մի օր հայրս ինձ ասաց, որ իր հետ տանելու է Տանձուտ՝ տանձ բերելու: Հորս հետ ձին նստած՝ Մեծ աղբյուրի ձորով բարձրացանք, հասանք Մեծ տախտի բարձունքը, որտեղ մի բարակ լեռնաշղթա մեր գյուղի սահմանը անջատում է թուրքի գյուղից: (քանի՜ քանի՜ հայկական գյուղեր դարձան թուրքաբնակ ու թուրքական):

– Է՛ն ա թուրքի գյուղը, - ասաց հայրս:

– Ո՞րը, - հարցրի ես, - մենակ մի տուն ա երևում:

– Է՛ն տուն չի, է՛ն մեր եկեղեցին ա: Որտեղից ծուխ ա բարձրանում, է՛ն տեղը դրանց տներն են:

Մենք լեռնաշղթայից գառիվայր գնում էինք դեպի այդ ծխատեղերը: Հայրս իջել էր ձիուց, սանձը բռնած գնում էր նեղ, քարքարոտ ճանապարհով, ես ձիու վրա էի և ուշադիր նայում էի ու ոչ մի տուն դարձյալ չէի տեսնում, բացի էն մեկից, որը հորս ասելով մեր եկեղեցին է:

– Հայրիկ, ոչ մի տուն չի երևում:

1. Երվանդ Լալայան, Երկեր, հատ. 2, Երևան, 1988, էջ 295:

- Խլուրդի նման հողի տակ են ապրում, դրանց տաճիկ...

Հայրս ձիու սանձը քաշելով և գնում էր, և ինքն իրեն խոսում: Հազիվ լսում էի նրա կծկտուր, երբեմն անկապ խոսքերը, որոնց մեջ հայհոյանքներն ավելի շատ էին, քան այլ բառեր. «Էս քոչվոր վայրենիները ոնց եկան ու տեր դառան մեր էս գյուղին ու էս դաշտ ու անտառներին...»: Ես հորս ասածներից ոչինչ չէի հասկանում, բայց մտքումս մի բառ էի կրկնում, որ չմոռանամ, որովհետև այդ բառը առաջին անգամ էի լսում՝ «տաճիկ»: Մտանք թուրքի գյուղը: Հողածածկ թմբեր էին նրանց տները: Դրսում կեղտոտ, կիսամերկ երեխաներ էին վազվզում, շներ էին էստեղից-էնտեղից հաչում, գլուխները շալերով փաթաթած կանայք էին ներս ու դուրս անում: Երևում էին նաև տղամարդիկ, որոնք հորս բարևում էին, հայրս էլ իրենց, և էլի խոսքեր էին լինում, որոնց իմաստը ես չէի հասկանում: Վերջապես գյուղից դուրս եկանք և կանաչ բլրակով բարձրացանք Տանձուտ: Անտառի մի բացատում հայրս կանգնեցրեց ձին. չորս կողմը վայրի պտղատու անտառն էր՝ կանաչ թավուտներով: «Է՛ս գող քոչվորները տիրացան մեր ամենալավ տարածքներին», - լսեցի հորս խոսքերը, որ և ձիու վրայից վերցնում էր ջվալները, խուրջինը, կացինը, չվանը և ինքն իրեն խոսում:

-Քո գործն էն ա, որ պահես մեր ունեցվածքը: Թուրքի երեխաները կզան գողության: Գողություն անելը նրանց հետ ա ծնվում: Նրանց ծնողների համար իրենց երեխաների գողությունը մեծ պատիվ ա, - ասաց հայրս:

Ճիշտն ասած, հորս ասածներից բան չհասկացա, մանավանդ՝ «երեխեքի գողությունը ծնողի պատիվ...», բայց լսեցի:

-Հո չե՞ս վախենում:

-Չէ:

-Ես շուտ-շուտ կերևամ:¹

1. Հ.Նալբալյան Մեր գյուղն ու մեր գյուղացիները, Երևան, 2002թ., էջ 55-57:

Ահա այսպիսին էր առաջին անգամվա իմ տեսած Գարդմանիկը, որը արդեն փոխված անունով էր կոչվում՝ Ամիրվար։ Թուրք քոչվորներն այդ հայաբնակ գյուղն ավերել էին XIX դարի վերջերից սկսած, իսկ ավելի ուշ այդ ավերակների քանդված պատերի հիմքերը հողածածկ էին արել և իրենց համար բնակատեղ հաստատել։ Վերջին անգամ այդ գյուղում եղել են 1980թ.։ Այնտեղ արդեն աչքի էին զարնվում երկհարկանի կղմինդրածածկ տներ, որ կառուցվել էին այդ շրջանի հայաբնակ Փիփի և Բանանց գյուղերի վարպետների ձեռքերով։ Փիփում գործում էր կղմինդրի գործարան, որից առատորեն օգտվում էին շրջանի բոլոր գյուղերը, մասամբ նաև Գանձակ քաղաքը։

Ինչևէ, մեր պատմաբաններն ու բանասերները (Ս.Տ.Երեմյան, Ե.Տեր-Մինասյան, Վարազ Առաքելյան, Ղ.Ինճիճյան, Ս. Կանայանց և շատ ուրիշներ) Գարդմանը տեղադրում են տարբեր վայրերում։ Եվ սա ոչ թե շփոթություն է առաջացնում այլ պարզաբանում է այդ գավառի ունեցաց տեղն ու դիրքը։ Այսինքն՝ Գարդմանի տարածքի մեջ մտել են այժմյան Աղրեջանի Գետաբեկի, Դաշկեսանի, Շամխորի, Խանլարի, Ղազախի, Թովուզի և սրանց հարակից հայաբնակ շրջաններն ու Գանձակ քաղաքը։ Ուտիքը՝ որպես նահանգի անուն, իր տեղը աստիճանաբար (տարածքների առումով) զիջել էր Գարդմանին։ Այդ պատճառով էլ տարբեր ժամանակներ ուսումնասիրած գիտնականները Գարդմանը տեղադրում են տարբեր վայրերում։ Վերջնական արդյունքում մենք այդ գավառը տեսնում ենք Գետաբեկն ու Ղազախը և դրանց միջև ընկած տարածքները՝ վերը բերված շրջաններն ու քաղաքները։

Գարդման տեղանվան ծագման մասին մեր ունեցած միակ գրավոր տեղեկությունը Արմեն Ղարազյոզյանի «Գարդման» աշխատությունից է (Երևան, 2009թ.), որը (հարկ է նշել) զուրկ է կոնկրետությունից։ Սակայն պարտավոր ենք այս հեղինակին հարգել նախ իր «Գարդման» աշխատության համար, ապա՝ իր տված բացատրության։ Հեղինակը հիմք է ընդունում

Ա.Եսայանի և Մ.Ն.Պոգրեբովսկու «Скифские памятники за Кавказь» աշխատությունը, (Մոսկվա 1985թ.) ենթադրելով, որ այդ տեղանունը (Գարդման-Հ.Ն.) ծագում է պարսկերենից և կազմված է «գարդ» բառից, որը նշանակում է բանակի լավագույն, ընտրովի, վարձված զորամասերի անվանում, և «ման» նշանակում է կշիռ-գունդ բառերից՝ արտահայտելով «Գվարդիական տարածք»: Քանի որ մեր հարգելի Արմեն Ղարազյոզյանը այս միտքը շարունակում է Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանից»¹, նշելով, որ «գարդ» բառարմատը համահունչ է գերմանական որոշ բառերին, որոնք մի շարք լեզուներում նշանակում են «տուն», «բակ», «ազարակ», «կալվածք», «ավան», «քաղաք», «դղյակ, ամրոց» և այլն: «Ինչ վերաբերվում է, - գրում է Ա.Ղարազյոզյանը, -տեղանվան երկրորդ մասը («ման») բաղադրիչին, ապա այդ մասին ժամանակին Ն.Մառը հայտնել է ... («Ման»-Հ.Ն.) կազմում է ցեղանունների երկրորդ բաղադրիչ մասը և նշանակելով «որդի» կամ հավաքական «երեխաներ»՝ գործառույթով հավասարագործ է հոգնակի թվի ածանցի կամ հոգնակիության ցուցիչի: Հետևաբար Գարդման տեղանունը պետք է ըմբռնել գարդմանցիների իմաստով»: (Տե՛ս վերոհիշյալ աշխատությունը, էջ 18):

Արդարացի լինելու համար ասենք, Գարդման անվան մասն բացատրությունը մեզ համար «խորթ» է: Գուցե դրա պատճառը արյան կանչն է, որը չի ընդունում: Մեզ թվում է, թե այսպիսի բացատրությունը մաս Ա.Ղարազյոզյանի սրտովը չէ:

Գտնում ենք, որ Գարդմանին տված «Գվարդիական տարածք անունը հորինված է: Կարծում ենք, որ Գարդման տեղանունը նշանակում է «գարդմանակ» կրողների վայր, տարածք, «աշխարհ»:

Կա «գարգմանակ» բառը, որը ըստ Հր.Աճառյանի՝ «խոյրի կամ սաղավարտի վրայի գարդ: Միայն է «գարդ» նշանակությունը: Բառն նշանակում է «մի տեսակ գլխանոց կամ սաղա-

1. Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան 1971թ., հատ. 1, էջ 541):

վարտ՝ վրան արծիով: (Հր.Աճառյան «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1971թ. հատ. 1, էջ 521):

Ըստ Ա.Մ.Սուքիասյանի՝ «գարգմանակ, գ. (հին, պատմ.) ճեղենակ, ցցունք (սաղավարտի վրայի գարդ):

«Ճեղենակ, գ. (պատմ.) գարդմանակ, ցցունք, բալիշ (սաղավարտի վրա):

«Ցցունք, գ. փռչիկ, փնջիկ (մազերի):

«Խույր, գ. թագ (հնուց), վարսակալ, շարփուշ (ասիական), ապորոշ (հնուց):

«Վարսակալ, գ. ծամակալ, մազկապ, ծամկալ, մազակապ»:

(Ա.Մ.Սուքիասյան «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան», Երևան, 1967թ., էջ 137, 424, 640, 279, 603):

Այս ամենը համատեղելով՝ ստացվում է, որ գարդմանացիներն իրենց գլխանոցի կամ սաղավարտի վրա կրել են գարդմանակ՝ որևէ կենդանու մազերից, հավանական է ոչխարի մորթուց, «փնջիկ», «փռչիկ», «բալիշ», որը «գարդ» չի համարվել, այլ գործածել են, երևի, կամ որպես տարբերակիչ կամ այլ նպատակների համար: Որից էլ՝ տեղանունը Գարդմանական (ձոր), Գարդմանցոց (ձոր), Գարդմանք, Գարդման...

Կարիք չկա՝ Գարդման տեղանվան ծագումը փնտրել օտար աղբյուրներում, այն պարզապես գարդմանակ կրածների ապրած տեղանքի անունն է:

ՈՒՏԻՔԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ԽԱՂԽԱՂ

Մ.Բարխուտարյանցը (Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 421) հիշատակում է հին ավերակների վրա կառուցված Խաղխաղ անունով մի թուրքական գյուղ, Ձեզամ գետի մոտերքը: Այս համապատասխանում է Եղիշեի ասածին, որ նույնպես Խաղխաղ

քաղաքը դնում է Վրաստանի սահմաններին մոտիկ: (Եղիշե «Վարդանանց պատմությունը» Երևան 1958թ. էջ 201): Վարագ Առաքելյանը Աղվանից պատմության ծանոթագրություններ բաժնում համարյա նույնն է ասում. «...եվ. գտնվել է (Խաղխաղ քաղաքը-Հ.Ն.) այժմյան Ղազախի դաշտավայրում, մոտավորապես արդի Ղազախ քաղաքի մոտերքը»¹:

Խաղխաղ քաղաքը պատմության մեջ հայտնի է որպես հայոց թագավորների ձմեռանոց, որտեղ էլ տեղի են ունեցել մի շարք ճակատագրական իրադարձություններ:

Մ.թ.ա. III դարում Մեծ Հայքում գահակալում էր Երվանդ IV-ը: Այս արքայի ձմեռանոցը հենց այս Խաղխաղ քաղաքումն էր: Այստեղ են նրան լուր բերում, թե Արտաշեսը իշխանությունը բռնությամբ խլելու նպատակով մեծաթիվ զորքի գլուխ անցած գալիս է քեզ վրա: Երվանդ IV-ը այդտեղ կողմնապահներ է նշանակում և կարգադրում նախարարներին, որ սրանք Արտաշեսի զորքի դեմն առնեն, իսկ ինքը շտապում է հասնել Երվանդակերտ (իր կառուցած չքնաղ հորինվածքով քաղաքը), որ նոր զորք հավաքի և կովի Արտաշեսի դեմ, բայց չի հասցնում, սպանվում է իր պալատում, քսան տարի թագավորելուց հետո (Տե՛ս Կատվալյան և ուրիշներ, Հայոց պատմություն, էջ 31 Մ.Խորենացի, էջ 159-160):

Հայոց Խոսրով (Արշակունի) թագավորը (211-259) գտնվում էր Գարդմանի Խաղխաղ քաղաքի իր ձմեռանոցում: Այստեղ նրան լուր են հասցնում, թե Պարսկաստանում Արտաշիր զորավարը սպանել է Արտավանին (Պարթև) և երկրում հիմնադրել Սասանյան դինաստիան: Խոսրով թագավորը Խիստ գայրանում է և մեծաթիվ զորքով հարձակվում Սասանյան Արտաշիրի վրա՝ իր ազգակցի վրեժն առնելու համար: (Ըստ ավանդության Պարսկաստանի Պարթև թագավորները և Հայաստանի Արշակունիները սերված էին Պարթև Արշակ Մեծից: Այդ պատճառով էլ հայոց Արշակունիները համարվում էին

1. Մ.Կաղանկատվացի պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969թ. էջ 281:

պարսից գահի հաջորդներ՝ Պարսկաստանի պարթևներից հետո):¹

Ազաթանգեղոսը Խոսրով թագավորի այս պատերազմի մասին գրում է. «...Քանզի նա, ով հայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ [անձ] էր... Միաժամանակ ուխտ դրեց (Խոսրովը- Հ.Ն.) մեծ քինախնդրությամբ վրեժ լուծել իրենց տոհմը իշխանությունից զրկելու համար»:²

Սասանյան թագավորը տեսնելով որ Խոսրովի դեմն առնել հնարավոր չէ, դիմում է նենգության, դավադրաբար նրան սպանել է տալիս: (Սպանողները պարթևական տոհմից Անակ և Պարթև եղբայրներն էին):

Խոսրովի մահվան լուրն առնելուն պես՝ Սասանյան նորընտիր թագավորը մեծաթիվ զորքերով հարձակվում է Հայաստանի վրա և մեծ կոտորած ու ավերածություններ անում: Պատերազմի դաժան իրարանցման ժամանակ դայակները երկու մանուկ են փախցնում և տանում Հունաստան, որտեղ էլ նրանք դաստիարակություն են ստանում: Այդ մանուկներից մեկը Խոսրով թագավորի որդի Տրդատն էր, որը հետո դարձավ Հայոց աշխարհի հզոր թագավորներից մեկը, մյուսը՝ թագավորասպան Պարթևի Գրիգոր որդին էր, որը դարձավ Հայոց ողջ աշխարհում քրիստոնեություն տարածողը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը:

Խաղիսաղ քաղաքը հայտնի է նաև 450 թվականի դեպքերով:

Մինչ Ավարայրում տեղի ունեցաց իրադարձությունները, Ուտիքը լցվել էր մոգերով ու մոգալետերով, որոնց նախապատ-

1. Փ.Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987թ., էջ 437:

2. Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, 1983թ., էջ 25-29:

Արտաշեսյանների արքայացանկը՝

Արտաշես Ա - մ.թ.ա 189 - մ.թ.ա. 160,

Արտավազդ Ա - մ.թ.ա. 160 - մ.թ.ա. 115,

Տիգրան Ա - մ.թ.ա. 115 - մ.թ.ա. 95,

Տիգրան Բ - մ.թ.ա. 95 - մ.թ.ա. 55,

Արտավազդ Բ - մ.թ.ա. 55 - մ.թ.ա. 34

Արտաշես Բ - մ.թ.ա. 30- մ.թ.ա. 20,

Տիգրան Գ - մ.թ.ա. 20 - մ.թ.ա. 8, Տիգրան Դ և Էրատո - մ.թ.ա. 8, մ.թ.ա. 5 և մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 1 (ՀՄՀ., Հատ. II, էջ 141):

րաստել և այստեղ էին ուղարկել մոգութիւնը տարածելու, հայերին հավատափոխ անելու նպատակով: Սա պետական ծրագիր էր, որն իրականացնելու համար պարսիկ մարզպանին, սրա զինվորներին, բազմաթիվ մոգերին, մոգապետներին քույլատրված էր գործել ազատ ու ինքնակամ, այսինքն՝ գործադրել բոլոր հնարավոր ու անհնար միջոցները, միայն թե կարողանան հայերին իրենց հավատքին ենթարկել: Այստեղ հայոց եկեղեցին, ժողովուրդը կենաց մահու պայքար էր մղում մոգութեան տարածման դեմն առնելու: Գնալով ստեղծված իրավիճակն ավելի ու ավելի էր բարդանում: Ահա, այսպիսի ժամանակներ էին, երբ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը իր գնդերով օգնության հասավ Ուտիքի ժողովրդին: Եղիշեն պատմում է, որ պարսից մարզպան Սերուխտը գտնվում էր Ճորա պահակի¹ կողմերում և մեծաթիվ զորքով լավ նախապատրաստված՝ որոշել էր Հայոց Աղվանքի եկեղեցիներն ավերել, քարուքանդ անել և ժողովրդին հիմնովին ենթարկել պարսից կրոնին: Վասակ Սյունեցին դրժելով «հայոց ուխտը»՝ խիստ զաղտնի լուր է ուղարկում այս Սերուխտին, թե Վարդանի զորքը սակավաթիվ է, համարձակ հարձակվեք նրա վրա, և հաղթանակը անպայման ձեր կողմը կլինի: Այս ախորժաբեր լուրը Սերուխտը ստուգում և համոզվում է, որ, իրոք, հայոց սպարապետը սակավաթիվ զորքով է գալիս իր վրա: Որից հետո նա իր զորքերին է միացնում նաև Բաղասականի և Լփանց քաղաքների գնդերը (ուշադրություն դարձնենք «Բաղասականի» և «Լփանց» անունների վրա: Սրանք հենց ալբանական ցեղերից միավորված քաղաքություններն էին) և այդ մեծաքանակ զորքով անցնում են Կուր գետը և բանակ դնում Խաղխաղ քաղաքի մոտակայքում, ապա «լիովին սպառնալեն դուրս եկան կռվելու հայոց զորքի դեմ»: Վարդանի զորքը թեև սակավաթիվ էր, այնուամենայնիվ Սերուխտի բանակն այնպես ջախջախե-

1. Եղիշե, Վարդանանց պատմություն, Երևան, 1958թ., ծանոթ. բաժ., էջ 18:

ցին, որ նրանցից միայն մեկին հաջողվեց փախչել: «Բայց թշնամիների զորականներից մեկը իր զենքով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին՝ անցավ մեծ գետը (Կուրը-Հ.Ն.), մազապուրծ պրծավ պատերազմից՝ գույժ տարավ մնացած բուն բանակին...»¹ Հայոց Աղվանքի իշխաններն ու շինականները միանում են սպարապետի գնդին և ոչնչացնում մոզերի այն խմբերին, որոնք ամրացել էին զանազան բնակավայրերում ու բերդերում:

Ոչ ոքի կենդանի չթողեցին: «Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ զոհերից և եկեղեցիները փրկեցին ու ազատեցին անտանելի նեղությունից»:² Այնուհետև Հայոց Աղվանքի գնդերը միանալով սպարապետի զորքին՝ «միաբան ու հավասար» հարձակվում են հոների պահակի³ վրա, այնտեղի պահապան զորքին կոտորում և քարուքանդ անելով ավերում: Որից հետո դուռը հանձնում են Առանշահիկ իշխան Վահանին:

ԲԱՅԼԱԿԱՆ ԿԱՄ ԲԵԼՈՒԿԱՆ

Այս քաղաքը գտնվում էր Պարտավ տանող ճանապարհի վրա, Կուր և Երասխ գետերի միախառնման մոտակայքում: Ըստ աղբյուրներում եղած տեղեկությունների Բայլականը կառուցվել է Սասանյան քագավոր Կավատ Առաջինի օրոք, (489-531): Քաղաքը հետզհետե զարգանալով դարձել էր Ուտիքի առևտրական և արհեստագործական նշանավոր կենտրոններից մեկը: Առանց պայքարի Բայլականը ենթարկվում է արաբական իշխանությանը: Արաբները Հայաստանը բաժանել էին 4 մասի: Բայլականը մտնում էր «Առաջին Հայաստանի» կազմի մեջ:

1. Եղիշե, էջ 70-71:

2. Նույն տեղը էջ, 72:

3. Հոների պահակը նույն ճորա պահակն է, գտնվում էր այժմյան Դերբենդ քաղաքի մոտերքը:

Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ Բելուկանը (Բայլականը) լիովին ավերել են մոնղոլ թաթարներն իրենց առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 1221 թվականին¹:

ՇԱՄԽՈՐ (ՇԱՄՔՈՐ)

Հայկական հնագույն քաղաքներից է: Գտնվում է Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում՝ Շամխոր գետի ափին:

VII դարի կեսերին արաբները գրավում են նաև Շամխորը: Սմբատ Ա Բագրատունին (892-914) արաբներից ազատագրում է Հայոց աշխարհի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, այդ թվում և Շամխորը: Հետագայում Գանձակում բուն դրած Շադդադյան ամիրաններն իրենց են ենթարկում նաև Շամխորը:

Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, թե մոնղոլ-թաթարներն ինչպես են գրավել ու ավերել Շամխորը: 1235թ. մոնղոլ-թաթարները ինչպես Ուտիքը, այնպես էլ ողջ Հայոց աշխարհը, նախօրոք բաժանել էին իրենց իշխանների միջև: Շամխորը բաժին էր ընկել Մուլար անունով մեկին: Սա մոտ հարյուր զինվորից բաղկացած մի ջոկատ է ուղարկում Շամխոր: Սրանք հասնում են քաղաքի դարպասներին և հսկում, որ ներս ու դուրս անող չլինի: Քանի որ այդ ժամանակ Շամխորը գտնվում էր Ջաքարյան տոհմից իշխան Վահրամի և իր որդի Ադրուդայի իշխանության ներքո, ուստի քաղաքի բնակիչները մարդ են ուղարկում սրանց մոտ, որ Գարդման բերդում էին և խնդրում՝ օգնություն: Մինչ այս, մինչ այն Շամխորի դարպասների մոտ կուտակվող մոնղոլ զինվորների թիվը օրեցօր շատանում է:

Հասնում է նաև նրանց գլխավորը՝ Մուլար Նուին և հրամայում, որ քաղաքի պարսպի շուրջ գտնվող փոսը լցնեն փայտով ու ծղոտով, որպեսզի պարսպի վրա բարձանալը հեշտ լինի: (Երևում է, որ Շամխորն ուներ ամուր դարպասներ և ամբողջությամբ պատված էր բարձր պարսպով: Ըստ

1. Տե՛ս ՀՄՀ, հատ. II, էջ 265, Կ.Գանձակեցի, էջ 148:

երևույթին, շամխորցիները նախօրոք փորել էին պարսպի շուրջը՝ այն ավելի անմատչելի դարձնելու նպատակով): Գիշերվա ժամերին բնակիչները ներսից «կրակ են տալիս» և վառում փոսում եղածը: «Առավոտյան երբ այս բանը տեսավ Մուար Նուինը, գորքին հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը մի բուռ հող վերցնի ու լցնի փոսը, երբ փոսը լցրին, փոսը հավասարվեց պարսպին», որից հետո թաթար գորքը մտնում է քաղաքը և ավեր ու թալան անում այն ամենը, ինչ գտնում է: Մոնղոլ-թաթարների հեռանալուց հետո Շամխորը կրկին վերաշինվում և վերաբնակվում է:

ՊԱՐՏԱՎ

Պարտավ քաղաքը գտնվում է Ուտիք նահանգի Ուտի-Առանձնակ գավառում, Թարթառ գետի ձախ ափին, այժմյան Ադրբեջանի Բարդա քաղաքից 5-6 կմ հյուսիս-արևելքում:

Կաղանկատվացին իր պատմության մեջ նշում է, որ Աղվանքի առաջին իշխանը Առանն էր, որը Հայկի սերնդից էր: Այնուհետև թվարկելով Առանի հաջորդներին՝ գովաբանում է հատկապես Առանշահիկ Վաչեին: «Սակայն սրանցից ոչ ոքի այնպիսի աստվածային և հոգևոր գանձ հայտնի չեղավ ու չհանձնվեց, ինչպես Աղվանքի բարեպաշտ արքա վերջին Վաչագանին: Եվ պարսից արքա Պերոզի հրամանով Վաչեի կողմից շինվեց Պերոզապատ մեծ քաղաքը, որ այժմ Պարտավ է կոչվում»:¹

Պարտավի հիմնադրման սկիզբը պետք է համարել 459-460 թվականները, որովհետև Պերոզը գահ է բարձրացել 459-ին, և քաղաքն էլ կառուցվել է նրա թագավոր դառնալու առաջին կամ երկրորդ տարում: Պարտավը կառուցվել էր առևտրաքա-

(Շամխորը 1944 թ. համանուն շրջանի վարչական կենտրոնն էր: 1976թ. ուներ 20 հազար բնակիչ, գործում էր ազգագրական թանգարանը: Այստեղ կային նաև կոնյակի, գինու գործարաններ՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ է մտել 1803թ.):

1. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 31:

րավանային ճանապարհների խաչներուկում, որի շնորհիվ էլ այն արագ բարգավաճում և դառնում է վաճառաշահ քաղաք:

Հայոց թվարկության 1-ին տարում՝ 552 թվականին, Արցախի Մեծառանք գավառի եպիսկոպոս Աբասը գալիս է Պարտավ և այստեղ հիմնադրում Աղվանքի առաջին կաթողիկոսարանը, որտեղ էլ հաստատում է իր աթոռը՝ որպես «կաթողիկոս՝ Աղվանից, Լփանց և Չողա»:

Ըստ երևույթին այն տիտղոսը, որն Աբասն ընտրել էր իր համար՝ «կաթողիկոս Աղվանից, Լփանց և Չողա», բնավ էլ պատահական չէր: Սրանով Աղվանքի առաջին կաթողիկոսը նկատի է ունեցել առնվազն երկու հանգամանք. ա) նշել հայ ազգաբնակչության և ալբանական ցեղերի տեղադրված վայրերի անունները: Մինչ այդ Պարտավը եպիսկոպոսանիստ էր: Աբաս կաթողիկոսի իշխանությունը տարածվում էր նաև ալբանական ցեղախմբերից կազմված թագավորությունների՝ Լփինքի և Չողի վրա:

Աբաս կաթողիկոսը «Աղվանք» ասելով «մատնացույց է արել» Արցախ-Ուտիք աշխարհը, որ գտնվում էր Կուրի աջափնյակում: Այնուհետև՝ «Լփանց և Չողա»..., որ սրանք ալբանական ցեղախմբերից կազմված թագավորություններ են, որոնցից առաջինը՝ «Լփանցը» գտնվում էր Կուրի ձախափնյակի արևմտյան մասում, իսկ երկրորդը՝ «Չողա»-ն, նույն գետի հյուսիսարևելյան կողմերում:

Այսպիսով, կաթողիկոսը հմտորեն «մեկնաբանում» է տարածաշրջանի «քարտեզը», որն ըստ ամենայնի, իր ժամանակներում էլ խառնաշփոթ շատ գծեր ուներ: Նա էլ ձգտել է պարզաբանություններ «մտցնել» իր ապրած աշխարհի աշխարհագրության մեջ:

բ) Կաթողիկոսը պարտավոր էր նկատի ունենալ նաև տարածաշրջանում դեռևս գոյություն ունեցող մարգալանությունը, որի կազմի մեջ հայկական նահանգների հետ մտնում էին նաև ալբանական ցեղամիավորումները:

1. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ. էջ 89:

Բացի այդ նա նկատի էր ունեցել նաև մի շարք այլ հանգամանքներ. նախ՝ այդ քաղաքի հայ բնակչությանը, որն անհամեմատ ավելի շատ էր քան այլ քաղաքներում, երկրորդ՝ հայ արհեստագործների և առևտրականների ծավալած գործունեության միջավայրը, որը հիմնականում Պարտավում էր, երրորդ՝ քաղաքը հարուստ էր և զարգանալու մեծ հեռանկար ուներ, չորրորդ՝ կղառնա տարածաշրջանի եպիսկոպոսների գործունեությունը քննարկելու կենտրոն, որն էլ ոչ միայն կհանդիսանա այդ ժողովրդի հոգևոր նեցուկը այլ նաև իր գոյությանը այն (կաթողիկոսարանը) պետք է նշանավորվի և դառնա թե տարածաշրջանի և թե ողջ Հայոց աշխարհի հոգևոր կենտրոններից մեկը: Արաս կաթողիկոսը իր հաշվարկումների մեջ չէր սխալվել, շուտով Պարտավի կաթողիկոսությունը դառնում է հայ հոգևոր աշխարհի նշանավոր կենտրոններից մեկը: Այստեղ՝ Պարտավում, իր հիմնավորած կաթողիկոսությունում էլ նա հաստատում է իր աթոռը, որտեղ էլ, որպես կաթողիկոս, գահակալում է շուրջ 44 տարի: Նրա և նրան հաջորդած կաթողիկոսների օրոք Պարտավի մեծ եկեղեցին¹ դառնում է մի այնպիսի կենտրոն, որտեղ քննարկվում էին բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք հիմնականում ունեին տեղական բնույթ: Ավելի բարդահարույց հարցերի դեպքում Աղվանքի հոգևոր առաջնորդները դիմում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որովհետև այս տարածաշրջանի թե եպիսկոպոսությունները և թե Պարտավի եկեղեցին ենթարկվում էին Հայոց հայրապետական գերագույն իշխանությանը: Օրինակ, երբ Ներսես կաթողիկոսը կամեցավ քաղկեդոնություն տարածել Աղվանքում, մի խումբ եպիսկոպոսներ իսկույն դիմեցին հայոց կաթողիկոս Եղիային, որն էլ առանց ժամանակ կորցնելու եկավ Պարտավ և հարցերը տեղում որոշեց, ինչպես կարգն էր:

Մարգալանության ժամանակներում Պարտավում էր նստում պարսից մարգալանը՝ որն այստեղ էր եկել իր բազմաթիվ

1. Նույն տեղում, էջ 146:

գորքով, մոգերով ու սպասավորներով: Արաբների տիրապետության ժամանակներում էլ այս քաղաքը դառել էր արաբ ու տիկանի նստավայրը:

Չնայած նրան, որ VIII դարից սկսած այստեղ աճում էր մահմեդական բնակչությունը, այնուամենայնիվ Պարտավը մնում էր որպես հայկական քաղաք: 768թ. Հայոց կաթողիկոս Սիոն Ա Բովանացու նախաձեռնությամբ Պարտավում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որին մասնակցում են հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներ: Ժողովում ընդունվում է 24 կանոն, որոնք հիմնականում վերաբերվում էին հոգևորականների աշխատանքները կանոնավորելուն և հայոց եկեղեցին տարբեր աղանդներից անաղարտ պահելուն:

Այնուամենայնիվ IX դարի կեսերին Պարտավում մահմեդական բնակչությունն արդեն այնքան էր աճել, որ հայերից շատերն իրենց ինքնուրույնությունը պահպանելու համար տեղափոխվում էին լեռնային գավառներ:

Այս էր այն հիմնական պատճառը, որ նորընտիր հայրապետը՝ Սիմոնը, Աղվանքի կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Արցախի Մեծառանք գավառի Բերդակուր ավանը¹: Պարտավը մնաց որպես եպիսկոպոսանիստ քաղաք: Պարտավը աստիճանաբար կորցրեց այն ճոխությունն ու գեղեցկությունը, որը ձեռք էր բերել դեռևս VI դարից սկսած:

Լեռն էլ արաբ մատենագիրների թողած տեղեկություններն աչքի տակ ունենալով՝ փառաբանում է Պարտավի տեղն ու դիրքը, նրա հարուստ բնաշխարհը, ավելացնելով, որ արաբներն այստեղ մի «հոյակապ» մզկիթ էին կառուցել և ոչ մի խոսք հայոց եկեղեցիների մասին, որոնց թիվը մեկից շատ ավելին էր, որովհետև Ջվանշիրն էլ էր այստեղ մի շքեղ վանք կառուցել (Կաղանկատվացի, էջ 153): Դեռ լավ է, որ մեր պատմաբանը՝ գոնե «հիշում» է Պարտավի «ծածկած» շուկան, որը

1. Կաղանկատվացի, էջ 231:

հայտնի էր (արաբներին) Ալ-կյուրկի անունով: Դիշտ է, մեր հայտնի պատմաբանը տողատակում գրում է, որ այս բառը «Ալ-կյուրկի»-ն կազմված է կիրակի բառից: Միայն այսքանը: Մինչդեռ հայտնի է, որ այդ շուկան ստեղծել էին հայերը և անունն էլ դրել «Կիրակի», որովհետև այն գործում էր միայն կիրակի օրը: (Հայերի կիրակնօրյա շուկա ունենալու սովորությունը հասել է նաև մինչև մեր օրերը:) Լեոն մեկ էլ կրկնում է Կաղանկատվացուն, թե VIII դարի 2-րդ կեսին Աղվանքի իշխաններն ընդմիշտ կորցրին Պարտավը, որն անցավ արաբներին (Լեո, հատ II, էջ 368): Պարտավի կորստի և հայ բնակչությունն այստեղից հեռանալու հիմնական պատճառները կամ պատճառը ինչպես Բ.Ուլուքաբյանն է գրում՝ իսլամի վտանգն էր¹:

Աղվանքի հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ հազար ու մի հրի ու սրի միջով է անցել, հազար ու մի ցավ ու ճարակ է տեսել, բայց միշտ էլ իր խոսքը, իր գիրը, իր հավատը ծոցում Սեղմած պահել է, որ ոչ ոքի հետ չխառնվի, չայլասերվի: Նույնիսկ մահվան էին դատապարտել իրենց կաթողիկոս Ներսեսին, որը համարձակվել էր երկրամասում քաղկեդոնություն տարածել, որը թեև քրիստոնեական կրոն էր, բայց հայկական չէր՝ Առաքելական չէր: Հիմա հայերը ստիպված պետք է լքեն իրենց ստեղծած ու շենացրած, իրենց սիրած Պարտավը, որովհետև այնտեղ արդեն գերիշխողները արաբներ էին, որոնք թե այսպես թե այնպես տեղի ժողովրդին արաբացնելու ուղին էին բռնելու:

Այսպես, Պարտավը հայերից դատարկվելով աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը, որը հիմնովին ավերվում է XIII դարում մոնղոլ-թաթարների երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1236թ.:

1. Բ.Ա.Ուլուքաբյան, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց..., Երևան 1981, էջ 264-256:

ԳԱՆՁԱԿ՝

Գանձակ քաղաքը գտնվում է Ուտիք նահանգի Շակաշեն (ըստ Մ.Խորենացու՝ Շիկաշեն, ըստ Մ. Դասխուրանցու՝ Արշակաշեն) գավառում՝ Կուրի Գանձակ վտակի ափին: Գանձակի մասին առաջին տեղեկություն հաղորդողը Մովսես Կաղանկատվացի մատենագիրն է, որն իր «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատության մեջ գրել է. «Խազր Փատգոսի որդին եկավ ու գրավեց Աղվանքը սրով ու գերությամբ և բազմաթիվ եկեղեցիներ այրեց ու գնաց Բաղդադ: Ապա այնտեղից արքունի հրամանով վերադարձավ և փողով Արշակաշեն գավառում Հայոց 295 թվականին (837թ.- Հ.Ն.) կառուցեց Գանձակ քաղաքը»¹:

Մենք ենթադրում ենք (առանց որևէ հիմք ունենալու), որ «Շակաշեն», «Արշակաշեն» անուններից վստահելին «Արշակաշեն»-ն է: Աղվանից պատմության հեղինակներից մեկը Մովսես Դասխուրանցին է: Այս մատենագիրը ապրել է մոտավորապես Գանձակի հիմնադրման ժամանակներում և վերը բերված «Արշակաշեն»-ը պատկանում է նրա գրչին: Մ.Դասխուրանցին Սահակ Սևադայի ընտանիքի ուսուցիչներից մեկն էր, ապրել և ստեղծագործել է Գարդմանում, հետևապես, տեղացի լինելով հանդերձ՝ նա պետք է որ այդ տարածքների անունները լավ իմանար: Ինչևէ, «Աշխարհացույցում» այդ գավառը Շակաշեն է կոչվում, որն ստուգաբանված է իբր Սագասինի՝ սկյութական սագ ցեղի անունով¹: «Արշակաշենը» ստուգաբանված չէ, երևի առիթ չի եղել:

Գանձակ անունը ստուգաբանվում է հայերեն «գանձ» բառից կամ պարսկական «Գանջ» բառից, որը մթերանոց իմաստ ունի: Ատրպատականի Գանձակից տարբերելու համար հայ պատմիչները Ուտիքի Գանձակը կոչում էին «Գանձակ Հայոց» կամ «Գանձակ Առանի»: Այս երկու

1. Տ.Կաղանկատվանցի, էջ 259: Տե՛ս նաև Երվանդ Լալայան, էջ 203:

անունները իրենք իրենցով շատ բան են ասում: Պարտավից հետո Գանձակ Առանին աճելով ու զարգանալով դառնում է Հայոց Աղվանքի հոգևոր մայրաքաղաքը: XI դարում այստեղ է տեղափոխվում Աղվանից կաթողիկոսարանը:

XI դարի կեսերին Գանձակը գրավում է արաբ Շադդադյան Փառլունը: 1088 թվականից սելջուկ թուրքերի հաղթանակից հետո, Գանձակը դառնում է սելջուկների արաբեկության կենտրոնը:

Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ 1139 թվականին (սեպտեմբերի 30-ին-Հ.Ն.) Գանձակում տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ քաղաքի շենքերը փլվել են իրենց բնակիչների վրա: Այդ ահավոր երկրաշարժից փլվել է նաև Ալիարակ լեռը և փակել իր միջով անցնող ձորակը, որից առաջացել է մի ծովակ, որը կա մինչ այսօր: (Այդ «ծովակը» Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Գյոյ-Գյոլն է (Կապույտ լիճ):

Մոնղոլ թաթարներն իրենց թե առաջին և թե երկրորդ արշավանքները սկսել են Ուտիքից: Առաջին արշավանքի ժամանակ մոնղոլական զորքերը Դերբենտից անցել են Ուտիք՝ իրենց քոչերը՝ կանանց, երեխաներին, ունեցվածքը, տեղավորել Բեղամեջ կոչված մի շատ ամուր վայրում, որը գտնվում էր Պարտավ ու Բելուկան (Բայլական- Հ.Ն.) քաղաքների միջև:

Այս Արշավանքի ժամանակ նրանց նպատակն էր ծանոթանալ տեղանքին՝ Հայաստանին ու Վրաստանին: Բայց այս «ծանոթության» ժամանակ էլ նրանք ավերել են բազմաթիվ գավառներ, ոչնչացրել պատահած թե մարդ, թե անասուն: «Ամեն ինչ սրի ճարակ էին դարձնում՝ մարդ, անասուն, մինչև իսկ շները», բացի ձիերից: Հենց այս արշավանքի ժամանակ էլ նրանք ամբողջովին ավերում են Բելուկան քաղաքը:

Չաքարե մեծ գորապետը արդեն վախճանված էր: Վրաց թագավոր Լաշան (Թամար թագուհու որդին- Հ.Ն.) և Իվանեն մեծ զորք են հավաքում և հարձակվում իրենց համար անհայտ թշնամու վրա, որը հանկարծակի հայտնվել էր իրենց աշխար-

հում: Վրաց և մոնղոլ քաթարների առաջին ճակատամարտը տեղի է ունենում 1222թ. Խուման կոչվող դաշտավայրում, որտեղ վրաց զորքը մեծաթիվ կորուստների տալով պարտվում է, իսկ քաթար-մոնղոլներն իրենց առաջին արշավանքն այստեղ ավարտած համարելով՝ թողնում են և գնում իրենց երկիրը:

Այդ ժամանակներում էր, որ Հոնաստանից գալիս է ղփչաղների (թուրքական ցեղեր) մի զորք և Լաշա քաղաքորին և Իվանե հազարապետին խնդրում՝ իրենց ապրելու տեղ տան: Վրաց իշխանությունը մերժում է նրանց խնդրանքը: Ղփչաղների զորքը գնում է Գանձակ և թույլտվություն ստանալով տեղավորվում քաղաքի սահմաններում: Իվանեն այս լսելով՝ մեծ զորք է հավաքում և «սաստիկ հոխորտում էր», որ կքնաջնջի թե նրանց և թե նրանց քաղաքը:

Բայց ղփչաղների հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ վրաց զորքը խայտառակ պարտություն է կրում: Հոները «վրաց զորքին սրի բերան տվին՝ շատերին բռնեցին, իսկ մնացածներին փախցրին»:¹ Ղփչաղները գերիներին չնչին գներով վաճառում էին Գանձակի պարսիկների վրա: Իսկ սրանք՝ պարսիկները, մեծ ուրախությամբ գնում էին գերիներին, լցնում իրենց բանտերը: Հետո մեծ փրկագին էին պահանջում, շատերին էլ տանջում էին քաղցով, ծարավով ու մերկությամբ: Ոմանց էլ տանջամահ էին անում հավատափոխ չլնելու պատճառով: Բռնվածների մեջ էին նաև Առանշահիկ իշխաններ՝ «Հաղբակի որդի Գրիգորը՝ քաջ Վասակի եղբայրը և սրա եղբորորդի Պապքը... սրանք քաջ ու անվախ մարդիկ էին, որոնց ահից դողում էր արաբական ողջ զորքը: Պապքին սպանեցին պատերազմում, Գրիգորին բռնելով բազմաթիվ խոշտանգումներով տանջեցին, որպեսզի Քրիստոսին ուրանա, իսկ նա

1. Կ.Գանձակեցի, էջ 137:

հանձն չառավ... Սրանք Խաչեն գավառից էին, երևելի տոհմից, հավատով քրիստոնյաներ, ուղղափառ ու ազգությամբ հայ»:¹

Գանձակի հայերը այս գերյալներից ոմանց գնում էին ու ազատում, ոմանց ապահովում էին սնունդով ու հագուստով, զոհվածներին էլ սրտացավությամբ թաղում էին:

Այնուհետև Կ.Գանձակեցին պատմում է, թե մոնղոլ-թաթարներն իրենց երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1236 թվականին, ինչպես են Գանձակը գրավել ու ավերել: Մոնղոլ թաթարական զորքերը հանկարծակի հարձակվում են Գանձակ քաղաքի վրա և բոլոր կողմերից այն շրջափակում: Նախ ավերում են քաղաքի շուրջ գտնվող այգիները, ապա բաբաներով ամեն կողմից քանդում Գանձակի պարիսպը: «Թշնամիներից ոչ ոք չմտավ քաղաքը, այլ զինավառված՝ քաղաքը մի շաբաթ շրջապատված պահեցին: Իսկ քաղաքի բնակիչները երբ տեսան, թե քաղաքը թշնամիների կողմից գրավվեց, յուրաքանչյուրը մտավ իր տունը և շենքն այրեց իր վրա, որպեսզի չընկնի թշնամիների ձեռքը: Ուրիշներն էլ ամեն ինչ, որ վառելու էր, այրեցին, մենակ իրենք մնացին:

Թշնամիներն այս տեսնելով՝ ավելի ևս կատաղեցին, սուրը գործի դնելով ամենքին սրի ճարակ արին... Իրենք (թաթար-մոնղոլներ- Հ.Ն.) փորեցին վառված տները ու հանեցին ինչ որ թաքնված գտան: Եվ այս երկար ժամանակ անելուց հետո հեռացան»:²

Այսպիսով, Գանձակն այնպես է ավերվում, որ երկար տարիներ շարունակ այն մնում է անմարդաբնակ: Այնուհետև, ինչպես գրում է Երվանդ Լալայանը, պատմությունը Գանձակի մասին լռում է մինչև 1579թ.³:

1. Կ.Գանձակեցի, էջ 137, 148, 149, 150-151:

2. Նույն տեղը, էջ 171:

3. Երվանդ Լալայան Երկեր, հատ.2, Երևան, 1988, էջ 205:

* Մեր կարծիքով Գանձակը կառուցվել է Արշակաշեն կոչված մի բնակավայրի տեղում (գյուղ, ավան կամ քաղաք): Այսպես ենթադրելու համար հիմք ենք ընդունում այն փաստը, որ Գարդմանի ինշխանները մերձավոր կապերի մեջ են եղել հայ Արշակունի թագավորների հետ: Այդ մասին շեշտում է նաև Լեոն: Այս երևում է այն կարևոր հանձնարարություններից, որ կատարում էին Գարդմանի իշխանները հայ Արշակունիների ժամանակ: «...Նույն Գարդմանն էր այն տեղը, ուր նախնաբար հաստատվեց Առանի իշխանությունը»: (Լեո, հատ. 2, էջ 151, Երևան 1967թ.):

Այստեղից էլ կարելի է ենթադրել, որ Մ.Դասխուրանցու ժամանակներում «Շակաշենը» ի պատիվ հայ Արշակունի թագավորների կամ արդեն անվանվել էր «Արշակաշեն», կամ էլ այդ տարածքում ստեղծվել էր Արշակաշեն անունով մի խոշոր բնակավայր, որի տեղում էլ կառուցվել է Գանձակ քաղաքը:

(Այլուպես մատենագիրը «Արշակաշեն» անունը չէր գործածի):

Ինչ մնում է Մ.Խորենացու «Շիկաշեն»-ին, ապա պետք է ասել, որ մեր պատմահայրը որևէ բառ կամ միտք չի գործածել առանց ունենալու դրանց պատմական հիմքը: Այս առումով մեր պատմաբաններն ու բանասերները դեռ շատ անելիքներ ունեն:

1963թ. Մ.Ս.Երեմյանի կազմած «Աշխարհացույցում» Գարդման աշխարհը ամփոփված է միայն VII դարի պատմության մեջ: Այդ կարևորագույն աշխատության մեջ Գարդմանը չի երևում ոչ իր վաղ անցյալով և ոչ էլ հետագա դարերով, որն էլ տեղիք է տալիս որոշակի անճշտությունների:

Կարծում ենք, որ հեղինակը պետք է քննաբար մոտենար VII դարից իրեն հասած «Աշխարհացույցի» տեքստին, մանավանդ, որ այդ տեքստը զրիչների արտագրածն էր և ոչ թե բնագիրը: (Հայտնի դեպքեր կան, որ զրիչները բնագիրը արտագրելիս երբեմն թույլ են տվել ակնառու սխալներ):

Մ.Ս.Երեմյանը քաջատեղյակ լինելով Մեծ Հայքի աշխարհագրությանը, պետք է որ զրիչների «արտադրանքը» հալած յուղի տեղ չընդուներ և Արցախ-Ուտիք աշխարհը չներկայացներ միայն VII դարի մթնաշաղախ շրջանակի մեջ, որտեղ ամեն ինչ չէ, որ իր տեղում է երևում.

Ինչևէ:

1607 թվականին Շահ Աբասը գրավում է Գանձակը, կոտորում է բոլոր այլազգիներին, ավերում հին քաղաքը և նրանից 5 կմ հարավ-արևելք (տե՛ս ՀՄՀ, հատ. II, էջ 686) հիմնադրում նոր Գանձակը: Սրան հաջորդած տարիներին Գանձակն ընկնում է զանազան իշխանությունների ձեռքի տակ: XVIII դարում այն դառնում է պարսկական խանության կենտրոնը:

XIX դարասկզբին Ռուսական կայսրությունը՝ ձգտելով Անդրկովկասում ունենալ իր գերիշխանությունը պայքարի մեջ է մտնում պարսիկների հետ: Նախ 1804 թվականին, ապա 1826-1828 թվականներին տեղի ունեցած ռուս-պարսկական պատերազմը ավարտվում է ռուսների հաղթանակով: Այսպիսով Գանձակը ընկնում է ռուսական գերիշխանության տակ: Կովկասյան զորքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոն ստացած Պասկևիչը Գանձակը, ի պատիվ Ելիզավետա կայսրուհու, անվանափոխում է՝ Ելիզավետապոլ, որն էլ 1870 թվականին դառնում է համանուն նահանգի կենտրոն:

XX դարասկզբին Ելիզավետպոլը դառնում է Անդրկովկասի երկաթուղային խոշոր կենտրոն, որն արդեն ունեւ շուրջ 33 հազար բնակչություն, որից 11 հազարը հայեր էին:

Խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո Ելիզավետպոլը նվիրվում է Ադրբեյջանի հանրապետությանը: 1935 թվականին այն անվանվում է Կիրովաբադ:

Քաղաքաշինության, գիտության, արդյունաբերության և ընդհանրապես կենսունակություն ապահովող ամենատարբեր ոլորտներում Կիրովաբադում հայերն ունեին իրենց պատկառելի տեղն ու դերը: Նաև հայերի շնորհիվ էր, որ այս քաղաքում մեկը մյուսի հետևից հայտանբերվում ու շահագործման էին անցնում արդյունաբերական զանազան ճյուղեր: Ադրբեյջանցիները պետք է չմոռանան, որ հայ արհեստավորներն այդ քաղաքի զարգացման համար մեծամեծ գործեր են կատարել՝ հատկապես շինարարության և արդյունաբերության մեջ:

Հետագա տարիներին Կիրովաբադում հայերն այնքան էին շատացել, որ քաղաքն, ինչպես հնում էր, բաժանված էր երկու մասի՝ հայկական և թուրքական, որտեղ գործում էր երկու շուկա՝ հայկական և թուրքական: Հայկական մասն իր էթնիկ բնակչությամբ տիպիկ հայկական միջավայր էր՝ իր խոսքով, իր ազգային հին ու նոր դպրոցներով, իր եկեղեցիներով, իր տպագիր հանդեսներով, իր կենցաղով ու սովորություններով և այն ամենով ինչը հայկական էր: Այս ամենը ավելի մեծ թափ ու նշանակություն ստացավ հատկապես 1940-50-ականներին, երբ Ուտիքի (և ոչ միայն Ուտիքի) տարբեր գյուղերից ու քաղաքներից այստեղ եկան մեծ թվով հայ մասնագետներ (ամենատարբեր մասնագիտությամբ), սրանց միջոցներով Կիրովաբադի մի ծայրամասում կառուցվեց «նոր քաղաքը», որին տեղացիները կնքեցին «Թազա շեն» անունը, որը կառուցվել էր Կիրովաբադ քաղաքին կից, բայց նրա ավարձաններից չէր: Նոր քաղաքը իրենից ներկայացնում էր նոր հայկական միջավայր, որտեղ կառուցված առանձնատները աչքի էին զարնվում իրենց շքեղությամբ ու լուսավորությամբ, որտեղ ի մի էր բերված հայ շինարարի՝ որմնադիրի ու փայտագործի ողջ հմտությունն ու ունակությունը, որի կառուցողները նրան պետք է տային նոր անուն՝ «Թազա շեն» (նոր շեն, նոր քաղաք), որը տարբերվում էր նաև Կիրովաբադի հին ու նիսգույն հայկական քաղամասերից:

Անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին, երբ ադրբեյջանցիներն արդեն ունեին իրենց մասնագետները, սկսեցին հայերին աստիճանաբար հեռացնել իրենց զբաղեցրած պաշտոններից և կարևոր նշանակություն ունեցող գործերից:

Ներքին հրահանգով այս գործընթացը դանդաղ ու շարունակաբար այնքան տևեց, մինչև կատարվեց այն, ինչը տեղի ունեցավ 1988-1989 թվականներին:

Գանձակն իր բազմադարյան պատմության մեջ առաջին անգամ լրիվ հայաթափվեց: Թուրքերին մնաց ոչ միայն այն ամենը, ինչը կառուցվել էր հայի տաղանդով ու շնորհքով. ոչ միայն նրանց բաժին դարձավ հարյուր հազարավոր հայերի տներն ու ունեցվածքները այլև անտեր մնացին նաև մեր եկեղեցիները՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ վանքը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Ս. Աստվածածինը:

ՈՒՏԻՔ – ԳԱՐԴՄԱՆԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

Մեր կարծիքով Ուտիք-Գարդման աշխարհը մինչև XX դարը ունեցել է 800-850 եկեղեցի: Չհաշված Անդրկուրյան Կամբեճան, Կասալք գավառները և սրանց հարակից հայկական շրջանները, որը մեր հարգելի Ասատուր Մնացականյանը անվանում է «Փոքր Հայք»: Նկատի ունենալով Ուտիք-Գարդմանի գյուղերի քանակը և այն, որ յուրաքանչյուր գյուղում եղել է մեկ կամ մեկից ավելի եկեղեցի, որ յուրաքանչյուր վանք ու բերդ նույնպես ունեցել է եկեղեցիներ, համոզվում ենք, որ հայկական եկեղեցիների ընդհանուր քանակը մեր նշած թվից էլ պետք է որ ավել լիներ: Հայոց Ուտիք նահանգի այն ընդարձակ տարածքը, ուր այսօր «տեղավորված» են Աղբրեջանի Գետաբեկ, Դաշկեսան, Շամխոր, Խանլար, Դազախ, և Թովուզ շրջանները, հեշտությամբ կարելի է հաշվել դրանց գյուղերի ու քաղաքների քանակը, քանի որ նոր վայրերում նոր գյուղեր ու քաղաքներ համարյա չեն կառուցվել: Այդ ամենը Հայոց պատմական Ուտիք նահանգին պատկանող գյուղերն ու քաղաքներն են, որոնք տարբեր ժամանակներում բռնագրավվել են և հետագայում նվիրվել XX դարի ծնունդ Աղբրեջանին:

Ուտիքի տարածքում գտնվող հիմնավորց վանքերը.

Ս.Թարգմանչաց վանք (Խաչակապ գյուղի մոտ),

Թարգմանչած անապատ (Բանանց գյուղի մոտակայքում),

Ծաղկոցավանք (Գառնակեր գյուղի մոտ),

Հրեշտակապետած վանք (Ծաղկոցավանքից ոչ այնքան հեռու),

Օխտը Եղցի կամ Քարահերձ (Չարեք վանքի մոտակայքում),

Մածնաբերդ վանք (Հարց հանգիստ, Չովդար, գյուղի մոտ),

Կարմիր եկեղեցի կամ Հոռոմաշեն (Նուզգար գյուղի մոտ),

Քարխանա վանք (Միրզիկ գյուղի մոտ),

Եղնասարի վանք (Գետաշեն գյուղի մոտակայքում),

Ամենափրկիչ վանք (Նուզգար գյուղի մոտակայքում),

Խամշի վանք (Փառխոսի կողմերում),
Խունիսա վանք (Գետաբեկի արևելյան կողմում),
Պանտալյոնի վանք (Գետաշենից ոչ հեռու, Հաճիքենդի մոտ),
Սուրբ Սարգիս վանք (Հին Գետաբեկի մոտ),
Ամենափրկիչ վանք (Գյուլիստանի Գյուլիստան գյուղի մոտ),
Դատի Բեկանց վանք (Գյուլիստան գյուղի տարածքում),
Գարդման վանք (Գարդմանաձոր գավառում),
Մորոձորո վանք (Աղստև գետի հովտում),
Խորանշատ վանք (Տավուշի մարզում, Չինարի գյուղի մոտ),
Կապտավանք (Տավուշի մարզ, Չինարի գյուղի մոտ),
Սամսոնի վանք (Իջևանի Կիրանց գյուղից դեպի հարավ-
արևմուտք),
Նոր Վարազ վանք (Տավուշի մարզում),
Չարեք վանք (Գարդմանաձոր գավառում),
Նոր Գետիք վանք ¹...

ՈՒՏԻՔ – ԳԱՐԴՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԲԵՐԴԵՐԸ

Գարդման - ամրոց, ավան, բերդ, քաղաք (Գարդմանաձոր գավառում):

Մամռոտ բերդ կամ Չարեքա բերդ (գտնվում է Չարեք վանքի մոտակայքում):

Մածնաբերդ (գտնվում է Հարցհանգիստ (Չովդար) գյուղի մոտ):

Ղալա-բոյուն (գտնվում է Ջակամ գետի ձախ կողմում: Այստեղ մնում են միայն երեք եկեղեցիների, բազմաթիվ տների, տարբեր շինությունների ավերակներ և մի ընդարձակ գերեզմանատուն):

1. Եկեղեցիների թիվը, ինչպես նշել ենք, կարելի է հաշվել այդ տարածաշրջանում գոյություն ունեցած գյուղերի քանակով և այն բազմապատկել նվազագույն երկու թվով:

Չափարդալա – գտնվում է Մռավ լեռան արևելյան լանջին: (Գյուլիստանի ժողովուրդը թշնամուց պաշտպանվելու համար ապաստանել են Քարահունջ և Չափար դալա բերդերում):

Քարահունջ ավերակ – գտնվում է Մռավ լեռան արևմտյան կողմում: Այստեղ մնում է մի փոքրիկ եկեղեցու ավերակ:

Դըզ-դալա – գտնվում է Ախնջի վտակի աջ ափին: Մնում էր մի կիսավեր եկեղեցի և գերեզմանատուն: Համանուն մի բերդ կար նաև Նուզգար գյուղի արևելյան կողմում:

Կեռստավանք բերդ – գտնվում է Շամխոր գետի աջ կողմի բարձրության վրա:

Ղալա – իսկական անունն անհայտ է, գտնվում է Ոսկանապատ գետակի ձախ ափին:

Տավուշ բերդ - գտնվում է Տավուշի մարզում¹

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԳՐԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՈՒՏԻՔ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Ըստ ավանդության քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվել է մ.թ. առաջին դարում՝ Քրիստոսի առաքյալներ Թադևոսի և Բարդուղիմիոսի քարոզչությամբ:

Այդ պատճառով էլ Հայոց եկեղեցին կոչվում է Առաքելական:

Հայոց աշխարհում քրիստոնեական առաջին եկեղեցին կառուցվել է Ուտիք նահանգի Գիս կոչվող վայրում: Ավանդությունը պատմում է, որ երբ Թադևոս առաքյալը նահատակվում է Վասպուրականի Արտազ գավառում, նրա աշակերտներից մեկը՝ սուրբ Եղիշեն (գրքում Եղիշան) սուրբ հոգու ներշնչումով՝ երեք մարդկանց ուղեկցությամբ գնում է Ուտիք նահանգի Սահառ քաղաքը, որտեղ էլ նրա աշակերտներից մեկը սպանվում է: Մյուս երկուսը թողնում են սրբին և գնում մարդասպանների

1. Վանքերի և բերդերի ցուցակները հիմնականում բերված է Երվանդ Լալայանի աշխատության 2-րդ հատորից, Երևան, 1988թ.:

փնտրելու: Իսկ Սուրբ Եղիշեն գնում է Գիս¹, այնտեղ կառուցում է մի եկեղեցի և մատուցում անարյուն պատարագ: Սա էլ Հայոց աշխարհում կառուցված առաջին եկեղեցին է: «Արևել-ցիների եկեղեցիների սկիզբն այս տեղում եղավ, որը դարձավ մայրաքաղաք և լուսավորության տեղ»²:

Մյուս ավանդությունն էլ պատմում է, թե Մեսրոպ Մաշտոցը, որ հայերի, վրացիների և աղվանների համար տառեր է ստեղծել, գնում է Երուսաղեմ՝ «Ուխտադրության»: Որտեղից բազմաթիվ աշակերտներով վերադառնում է Հայաստան և գնում Հայոց Ուտիք նահանգը: Նա իր հետ վերցրել էր «արծաթյա մի խաչ, որը տեղ-տեղ ոսկուց էր պատրաստված և որի մեջ Քրիստոսի խաչից մաս էր ձուլված»³:

Հասնելով Գիս, սուրբը նորոգում է հին եկեղեցին: Եվ հենց այստեղ էլ անհավատ բռնակալները պատրաստվում են սպանել սրբին ու նրա աշակերտներին: «Իսկ երանելի Մաշտոցը սուրբ հոգուց ներգործված շտապում է մի փոս փորել գործի անհրաժեշտության համար և աստվածային զանձը, այսինքն՝ տիրոջ խաչը, տապան է դնում ու ծածկում է գետնափոր կայանում»⁴: Որից հետո Մաշտոցի աշակերտները խմբերի են բաժանվում: Մի խումբը գնում է այլ գավառներում քրիստոնեություն քարոզելու, երկրորդը՝ նույն նպատակով ուղևորվում է հեռավոր երկրներ, մի խումբն էլ մնում է խաչի կայանի տեղում, որտեղ էլ նահատակվում են:

Հավատացյալներից մեկը խաչի գետնափոր կայանի վրա մի քառակողմ հողե մատուռ է շինում, տապանը տախտակամածում է և նույն տապանի մեջ է ամփոփում նաև նահատակվածների մասունքները:

1. Գիս-գտնվում է Մեծ հայքի Ուտիք նահանգում, Կուր և Թարթառ գետերի միջև, Պարտավից արևմուտք, հիշատակվում է որպես ավան: (Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հատ. 1, էջ 867):

2. Մ.Կաղանկատվացի Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ. էջ 7:

3. Նույն տեղը, էջ 70-71:

3. Կաղանկատվացի, նույն տեղը:

«Ամենից առաջ այստեղ հիմք դնելով խաչի կայանի վրա աստծու եկեղեցին շինեցին, այդ տեղը, որ Գիս էր կոչվում, հին եկեղեցի էին անվանում: Այլև՝ երկար ժամանակ անցնելուց հետո Վարազ-Փերոժ անունով Առանշահիկ տոհմից մի ազնվական իշխան կամեցավ նորոգել հին եկեղեցին, բայց չէր կարողանում գմբեթի աղյուսաշար գազաթը քանդել, որովհետև այնտեղ կայան էին գտել՝ տիրոջ խաչն ու նահատակների մասունքները»: (Մ.Կաղանկատվացի Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969թ, էջ 70-71): Թե քրիստոնեական կրոնը ինչքան խոր արմատներ էր ձգել ու սրբացել Հայոց Աղվանքի ժողովրդի հոգում, երևում է Կաղանկատվացու պատմության մի այլ հատվածում: Հյուսիսային վայրագ ցեղերը մեծաթիվ զորքով հարձակվում են Աստղարլուր կոչված վայրի վրա, քալանում են բնակիչների ունեցվածքը, ավերում սրբավայրերը, ժողովրդի մի մասին սրի քաշում, մի մասին էլ գերեվարում: (Աստղարլուրը գտնվում էր Արցախի Մեծկուսանք գավառում՝ Թարթառ գետի վերին հոսանքի ձախ ափին: Բլրի վրա կա մի հնաշեն մատուռ, որը կիսաքանդ վիճակում հասել է մինչև մեր ժամանակները և ուխտատեղի է):

Գերվածների մեջ էր նաև Ուտի գավառի Բազինք գյուղից Թագուհի անունով մի կին, որը և «շատ հարուստ էր և անչափ գեղեցիկ»: Թշնամու գլխավոր զորավարը Թագուհուն տեսնելուն պես՝ ցանկանում է նրան իր կինը դարձնել: Հոների Մեծ իշխանը իր զինվորներին հրամայում է, որ Թագուհուն մեծ զգուշությամբ պահեն: Եվ երբ երեկոյան կողմ ասպատակություններն ավարտում են, նա իր զորապետերից մեկին կարգադրում է, որ Թագուհուն իր մոտ բերեն:

Բայց Թագուհին չի հնազանդվում, «ծաղր ու ծանակի է ենթարկում լկտի բարբարոսին, և նրա ուղարկած զինվորներին ասում. «Աստված չանի, որ ես իմ պարկեշտությունն ու ողջախոհությունը հանձնեմ շնագգի ու խոզաբարո հեթանոսներին,

կամ մինչև մահ հասցնող տանջանքներից վախենամ և այս չնչին կյանքը փոխանակեմ այն կյանքի հետ, որ անանց է»:¹ Ջինվորները Թագուհու այս խոսքերը հայտնում են իրենց իշխանին: Սա կատաղում է և հրամայում, որ եթե չգա շուքով ու պատվով, անասելի տանջանքներով սպանեն նրան:

Թագուհին դարձյալ հրաժարվում է, չի ցանկանում այլազգիների գորապետի կամքին ենթարկվել:

Պատմիչը գրում է. «...Իսկ երբ չկարողացան համաձայնեցնել չիրապուրվող Թագուհուն, ձեռքերը կապեցին ետևը, մազերից քաշ տվեցին, անապատային սուր-սուր փշերով ծեծեցին նրա դեմքը, առհասարակ սրբի մարմինը քարշ տվին ու բզկտեցին և հետո սրով կտրեցին երանելու գլուխը: Այս մարտը սուրբ Հռիփսիմե կույսի մարտի նման եղավ, և աստվածահաղթ պսակներով Քրիստոսի պսակով պսակվեց այն մեծ Թագուհին»:²

Ավանդությունը պատմում է, որ երբ գիշերային ժամերին այլազգի գորավարներն ու զինվորները «զբաղված էին անքուն խնջույքով, ծիծաղում ու խնդում էին», հանկարծ մի հրաշք տեղի ունեցավ: Նրանք տեսան, որ մի պայծառ լույս է տարածվել այն տեղում, որտեղ Թագուհին էր նահատակվել, իսկ նրա շորերի ծվենները, որ սփռված էին անտառով մեկ, փայլում էին ինչպես վառ աստղեր:

Բարբարոս հեթանոսներն այս ակնհայտ տեսարանից այնքան ազդվեցին ու այնքան հիացան, որ իրենք էլ որոշեցին ընդունել Քրիստոսի հավատը, այդ պատճառով էլ մեծ գորավարը հրամայեց, սրբի մասունքները հավաքել, մաքուր կերպասներով փաթաթել ու թաղել բլուրում:³

1. Կազանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 74:

2. Նույն տեղը, էջ 73-76:

3. Նույն տեղը:

Հայտնի է, որ քրիստոնեությունը, որպես պետական կրոն, Հայաստանում սկզբնավորվել է 301 թվականին: Այդ մասին Ագաթանգեղոսը պատմում է, որ Տրդատ Գ Մեծ թագավորը (287-330) 301 թվականին հավաքում է Հայոց աշխարհի հիմնական, «գլխավոր» նախարարներին և կարգադրում, որ Գրիգորին (Լուսավորչին) տանեն Կեսարիա, որտեղ նա պետք է եպիսկոպոսների ժողովում Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվեր Հայոց եպիսկոպոսապետ: Թագավորի հրամանով հավաքվում են Հայոց աշխարհը ներկայացնող 16 նախարարներ:

«Այժմ թագավորը (Տրդատը-Հ.Ն.) շուտափույթ և երկյուղածությամբ մեծ խնդությամբ հոգալով՝ հավաքեց երկրի գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին:

1. Անգեղ տան իշխանը (հայկական գավառ է Աղձնիքի կազմում),

2. Աղձնյաց իշխանը, որը մեծ Բղեշխն է (Հին Հայաստանի 15 նահանգներից մեկն է, այնտեղ էր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը),

3. Մարդպետության իշխանը՝ նախարարական տոհմ Արշակունիների ժամանակ: Այս իշխանության իրավասությանը ենթակա էին Հայոց թագավորի կանանոցի և արքունիքի վերակացությունը, արքունի ամրությունների, բերդերի, գանձերի, կավածքների հանդերձարանի պահպանությունն ու հսկողությունը:

4. Իշխանության թագադիր ասպետ իշխանը՝ այն ասպետն է, որը գահակալության հանդիսավոր արարողության ժամանակ օրինադրել է արքայի թագը, կապել ապարոշը և զենքերը: Նաև հետևել արքունի գահակալ իշխանների բարձ ու պատիվը: Այդ պատիվը Բագրատունի իշխաններին էր պատկանում,

5. Սպարապետության իշխանը (Հայոց աշխարհի գորավարը),

6. Կորդվաց երկրի իշխանը՝ Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգի ամենախոշոր գավառն է:

7. Ծոփած երկրի իշխանը՝ Մեծ Հայքի երկրորդ նահանգը՝ արևմտյան Տիգրիսի վերին և Արածանու ստորին հոսանքի շրջանում:

8. Գուգարաց երկրի իշխանը (որն անվանվում էր մյուս Բդեշխ)՝ Մեծ Հայքի 13-րդ նահանգը,

9. Ռշտունյաց երկրի իշխանը՝ գավառ Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում՝ Ռշտունիների նախարարության ժառանգական տիրույթը:

10. Մոկաց երկրի իշխանը՝ Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկը, ուներ 8 գավառ:

11. Սյունյաց երկրի իշխանը՝ Մեծ Հայքի 9-րդ նահանգը,

12. Ծավդեից երկրի իշխանը (Արցախի)՝ Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգը,

13. Ուտիացոց երկրի իշխանը (Ուտիք-Գարդման)՝ Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգը,

14. Զարավանդ և Հեր գավառի Շահապ իշխանը (Հին Հայաստանի Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառը, որ դրացի էր Վրաստանին),

15. Մաղխագության տան իշխանը՝ հայ Արշակունի թագավորների ժամանակ ունեցել է արքունիքի պահակագործի և թագավորի թիկնազորի պարտականություն, որը ժառանգաբար վարել է Խորխոռունիների տոհմը,

16. Արծրունյաց իշխանը՝ հայ նախարարական տոհմ: Արծրունիների ժառանգական հայրենիքը Աղբակ գավառն էր՝ Աղամակերտ ոստանով:

Սրանք են Հայաստան աշխարհի, Թորգոմի տան, ընտիր իշխանները, կուսակալները, կողմնակալները, հազարապետները, բյուրավորները, որոնց հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը հայերեն Մաժաք են կոչում, որպեսզի տանելով Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու»:¹

Սրանցից յուրաքանչյուրը եկել էր իր կառքով, երիվարներով, զորքով, զինանշաններով, ամեն մեկն իր գնդով՝ համախմբվում են Գրիգորի շուրջը, նրան նստեցնում արքունա-

1. Ագանքանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983թ., էջ 447:

կան ոսկեպատ կառքը՝ լծված սպիտակ ջորիներով, և թագավորի հրովարտակը հետները տանելով՝ գնում են Կեսարիա քաղաքը: Այստեղ բազմաթիվ եպիսկոպոսների ներկայությամբ տեղի ունեցած ժողովում սուրբ կաթողիկոս Ղևոնդիտը Գրիգորին ձեռնադրում է Հայոց աշխարհի եպիսկոպոսապետ:¹

Հասկանալի է, որ Ուտիք նահանգի գնդերի մեջ էր նաև Գարդման գավառի գունդը՝ որպես Գարդմանի ժառանգական տերերի ազնվական տոհմի ներկայություն: Այն, որ Գարդմանի գունդը, որպես առանձին միավոր, մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի օծման ողջ արարողություններին, կա մի շարք վստահելի փաստեր: Դրանից, թերևս, հիմնականը գտնում ենք Մ. Կաղանկատվացու պատմության մեջ: 430 թվականին Պարսից Շապուհ արքան կամենում է իմանալ, թե որ ազգն ու լեզուն ունեն բարձ ու պատիվ: Այդ պատրվակով նա շքեղ ճաշկերույթ է կազմակերպում, որին մասնակցում էին պարսից հնամենի ազնվատոհմերի իշխաններն ու հայ նախարարներ: Իր բաժակաճառում արքան փառաբանում է պարսիկ տոհմերի ազնվական ծագումը, ապա հայտնում է, որ հայերի ազնվատոհմությունը և նրանց նախապատիվ լինելը իրեն հայտնի չեն: Եվ իր ներքին դիտավորությունը թաքցնելով՝ դիմում է հայ նախարարներին՝ ասելով. «Հայոց նախարարների առջև երկուսից մի ընտրություն կա, այն է՝ ցույց տալ ձեր հնագույն պատմության գիրքը, յուրաքանչյուր տոհմի աստիճանն ու պատիվը և կրկին մեր կողմից բարձր շքեղաշուք մեծարանքներով հարգվել: Իսկ եթե չեք կարող արիների այս մեծ բազմությանը ցույց տալ, ապա ձեր առաջվա բարձր, պատիվը, տունը, հողը, ջուրը և ամբողջ կարողությունը կնվիրենք արյաց ազնվականներին, իսկ ձեզ շնորհագրկված ետ կուղարկենք»²:

Հայ նախարարներն առանց ժամանակ կորցնելու Շապուհի առջև են դնում Ագաթանգեղոսի պատմությունը: Նախ ար-

1. Ագաթանգեղոս, էջ 447:

2. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 80-81:

քան շատ է ուրախանում, որ այդ գիրքն սկսվում է իր նախնի Արտաշիրից, ապա այնտեղ գտնելով հայ ազնվատոհմ նախարարների տասնյոթ բարձի* նկարագրությունը. «...Սկսեց ըստ այդմ յուրաքանչյուրի տեղը արքայական սեղանի շուրջը կարգավորել»¹: Հայ ազնվատոհմ նախարարների բարձերի թիվը Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ, ինչպես տեսանք՝ 16-ն է: Կաղանկատվացու պատմության մեջ այն 17-ն է: Ըստ երևույթին, Մ. Կաղանկատվացին օգտվել է Ագաթանգեղոսի մեկ այլ ձեռագրից, որտեղ Փարդմանի իշխանական տոհմը ներկայացված է առանձին և ոչ թե Ուտիք նահանգի իշխանական տոհմի հետ: Այս կարծիքն է հայտնում նաև Աս. Մնացականյանը, երբ գրում է, թե Փարդմանի իշխանությունը մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի օծման արարողությանը:²

Եվ այն փաստը, որ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայոց բովանդակ աշխարհում հիմնադրած երեսուն եպիսկոպոսանիստ գահերից նեկը՝ 20-րդը, Փարդմանում էր³: Այն, որ Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա տանողների թվում էր և Փարդմանի իշխանությունը, հաստատվում է նաև նրանով, որ Մ.Մաշտոցը այս տարածաշրջանում հայոց գրերի տարածումը սկսում է հենց Փարդմանից: Եվ նաև այն, որ հաջորդ կաթողիկոսին Կեսարիա ուղեկցող մեծամեծերի ավագը Փարդմանի իշխանն էր: Արշակունի Տիրան թագավորի (338-350) օրոք կարճ ժամանակ կաթողիկոսություն անելուց հետո վախճանվում է Փառեն կաթողիկոսը: Քանի որ Գրիգոր Լուսավորչի սերնդից այլևս ոչ ոք չկար, ուստի հայոց հոգևորականներն ու նշանավոր իշխանները խորհուրդ են անում, թե ում նշանակեն հայոց եպիսկոպոսապետ:

* «Բարձ» բառը հնում ունեցել է «Գահ» նշանակությունը: Հին Հայաստանում և Պարսկաստանում թագավորները ազնվականներին, նախարարներին արքունիքում իրենց սեղանի շուրջ տեղ էին հատկացնում նրանց աստիճանի ու պատվի համաձայն:

1. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 80-81:.

2. Աս. Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան 1966 թիվ էջ 41:

3. Ստ. Կանայանց, Անհայտ գավառներ..., էջ 151:

«Այն ժամանակ բոլորը աշխարհովին խորհուրդ արին, թե ով պետք է հայրապետի աթոռը նստի: Եվ որովհետև Գրիգորի տանից ոչ ոք չկար այդ պաշտոնին արժանավոր՝ ուստի հարմար գտան մի ոմն Շահակի, որ Աղբիանոս եպիսկոպոսի սերնդից էր: Նրան հանձնեցին մարդպետության իշխանին, որի անունն էր Հայր. նրա հետ նշանակեցին ավագներից Գարդմանաձորի իշխանին և ուրիշ տասը նախարարներ, և նրան ճանապարհ դրին մեծ հանդեսով Գամրաց երկիրը, Կեսարիա մեծ քաղաքը: Այնտեղ Շահակին ձեռնադրեցին Մեծ Հայքի կաթողիկոս և պատվով վերադարձան թագավորի մոտ: Եվ Շահակը հաջորդեց հայրապետների աթոռը»:¹ Այստեղ պատահական չէ «ավագներից Գարդմանաձորի իշխանին» արտահայտությունը: Գարդմանի իշխանները ինչպես նաև հետո կոտեսներ, Արշակունի Հայոց թագավորների մերձավոր բարեկամներն էին:

Գրիգոր Լուսավորիչը իր պաշտոնավարության առաջին իսկ տարիներին սկսում է քրիստոնեական լույսը մարմնավորել Հայոց Աղվանքի, Վրաստանի և Ալբանիայի ժողովուրդների մեջ: Նա Գարդմանում ստեղծում է եպիսկոպոսանիստ աթոռ, հետո, ինչպես գրում է Կաղանկատվացին, Լուսավորիչը «մեկնում է Հաբանդ գավառը, ուսուցանում և խրատում է՝ պահել աստվածորդու պատվիրանները, հիմնում է Ամարաս գյուղաքաղաքի եկեղեցին և նշանակում է շինարարներ ու ղեկավարներ՝ եկեղեցին կառուցելու համար»:²

Այնուհետև այս նույն տարածաշրջանում եպիսկոպոսապետ է ընտրվում առաջին Գրիգորի թոռը՝ տասնհինգամյա Գրիգորիսը: Սա էլ իր պապի նման շրջում էր բոլոր հեթանոսների մեջ և նրանց մկրտելով քրիստոնյա էր դարձնում: Հայոց Աղվանքում, Վրաստանում և Ալբանիայում քրիստոնեությունն արմատավորելուց ու հաստատելուց հետո Գրիգորիսը կամենում

1. Փ.Քուզանդ Հայոց պատմություն, Երևան, 1987թ., էջ 73:

2. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 26:

է նաև մասքութենի վայրենաբարո ցեղերին լուսավորել Քրիստոսի լույսով, բայց քանի որ այդ ցեղերը ապրում էին միայն ուրիշների ունեցվածքը հափշտակելով՝ ուստի Գրիգորիսը նրանց քարոզում էր աստծու կամքը, ըստ որի՝ «չպետք է ավարառությամբ զբաղվել, չպետք է հափշտակել և ոչ էլ գողանալ, այլ պետք է վաստակել ձեռքերով, վայելել մարդկայնորեն և երանելի դառնալ աստծու համար»:¹ Այդ ժամանակ մասքութենը մտածում են, թե ինչպես կարող են ապրել, եթե ավար ու թալան չանեն:

Գրիգորիսին համարում են որպես հայոց թագավորի կողմից ուղարկված մարդու, որն իբր իրենց գրկում է Հայաստանի ավարից. Գրիգորիսին կապում են մի կատաղի ձիու պոչից և բաց թողնում Վատնյա² դաշտում: Եվ այս ձևով նահատակվում է սուրբը: Նրա մարմինը իր աշակերտները տանում են Ամարաս և գերեզման դնում իր պապի հիմնադրած եկեղեցու մոտ:

387թ. Բյուզանդիան և Սասանյան Պարսկաստանը Հայաստանը բաժանում են երկու մասի՝ Արևելյան և Արևմտյան: Արևելյանը անցնում է Պարսկաստանին, իսկ Արևմտյանը՝ Բյուզանդիային:

Երկու մասում էլ թագավորում էին հայ Արշակունիները՝ Արշակ III-ը Բյուզանդական մասում, Խոսրովը՝ Պարսկական:³

Արշակ թագավորի հետ Պարսկաստանի մասից գնացել էին բազմաթիվ հայ նախարարներ: Գնացել էին իրենց կանանց և որդիների հետ, թողնելով իրենց գույքը, գյուղերն ու դաստակերտները: Պարսից Շապուհ արքան երկյուղ ունենալով, որ Արշակ թագավորի և նրա հետ գնացած նախարարների շնորհիվ Բյուզանդիան ավելի կիզորանա, կամենում է ետ վերադարձնել թե հայ թագավորին և թե նախարարներին: Այս պահանջից հրաժարվում է Արշակ III-ը: Շապուհն ստիպված

1. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 29:

2. Վատնյա դաշտը գտնվում է Դերբենդից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին (Կաղանկատվացի, էջ 279):

3. Հ.Գ.Ժամկոչյան, Ա.Գ.Աբրահամյան, Ս.Տ.Մելիք-Բախչյան, Ս.Պ.Պողոսյան Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975թ., էջ 261-263:

հրովարտակով դիմում է հայ նախարարներին. «Դյուցազունների մեջ քաջ, արքայից արքա Շապուհ, հայոց նախարարներին, որոնց իշխանության կալվածքներն ընկել են իմ բաժնի մեջ, շատ ողջույն եմ շնորհում ձեզ: ... Ձեզ թագավորացրինք ոմն Խոսրովի, որ ձեր հավատից է և ձեր բնիկ տերության ցեղից: Ուրեմն նորից դարձեք յուրաքանչյուրդ իր ստացվածքը և տիրացեք՝ ինչպես որ էր մինչ այժմ:

Երդվում ենք կրակով, ջրով և մեր անմահ նախնիքների փառքով, որ այս բանը մենք անում ենք առանց նենգության և խաբեության և անդրդվելի կպահենք: Իսկ ովքեր չեն լսի մեր այս հրամանին, մենք հրամայեցինք, որ նրանց տները գյուղերով և դաստակերտներով հանդերձ հարքունիս գրավեն: Ողջ եղեք»:¹

Երբ այս ամենը հայ նախարարները լսում են, նախ շատ են ուրախանում, որ պարսկական կողմում հայ Արշակունի թագավոր է նշանակվել, ապա հավատ ընծայելով Շապուհի երդումներին, բոլոր նրանք, «որոնք իշխանություն ունեին Պարսից բաժնում ընկած գավառներում... Արշակին թողին և վերադարձան իրենց բնակության տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագավորի սերնդակիցներն էին և մտերիմ մերձավորները, այսինքն՝ Դարայից... Գազավոնից... և Պերոզից, որ Գարդմանցոց ցեղից էր»:²

Ինչպես տեսնում ենք, պատմահայրն ինքն էլ է շեշտում, որ հայ Արշակունի թագավորներին ամենահավատարիմ իշխանների թվում էր նաև Գարդմանի իշխանը, կտեսնենք, որ Խորենացին իր այս վերաբերմունքը հաստատում է նաև Գարդմանի մի այլ իշխանի միջոցով:

391 թվականին մահանում է Արշակ III-ը: Բյուզանդական կայսրությունը հաջորդ չի նշանակում: Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում վերանում է քաղաքական անկախությունը, և երկիրը վերածվում է հռոմեական պրովինցիաների:

1. Մ.Խորենացի, հայոց պատմություն, էջ 245-246:

2. Նույն տեղը:

Այն երեք իշխանները, որոնք մնացել էին Արշակի մոտ, նրա մահից հետո, նույնպես վերադառնում են Արևելյան Հայաստան և ծառայության մեջ մտնում Արշակունի խոսրով թագավորի մոտ: Եվ երբ արդեն խոսրովի իշխանության մեջ էին հայոց անվանի բոլոր նախարարները, նա մտադրվում է վերականգնել Հայոց պետականությունը: Գաղտնիքը քացահայտվում է: Նա կանչվում է Տիգրոն և քանտարկվում Անհուշ բերդում: Արևելյան Հայաստանի վարչական իրավունքը մոտ ութ տարի, հազարապետի իրավունքով, հանձնարարվում է Առավան անունով մի պարսիկի: 400 թվականին Արևելյան Հայաստանում թագավոր է նշանակվում խոսրովի եղբայրը՝ Վռամշապուհը: Նրա իմաստուն և հեռատես քաղաքականության շնորհիվ էր, որ Մեսրոպ Մաշտոցը նախաձեռնում է հայ գրերի ստեղծման գործը: Ըստ երևույթին, Վռամշապուհը եղբոր փորձը աչքի առաջ ունենալով, հասկանում էր, որ Հայոց նախկին պետականությունը վերականգնելը հնարավոր չէ: Ուստի մտահոգվում է հայերեն գրեր ստեղծելու հարցով, որը քրիստոնեական կրոնի հետ կդառնար հայ ժողովրդի ինքնությունը պաշտպանող ամենահավանական կռվանը:

Վռամշապուհի մահից հետո, կրկին թագավոր է նշանակվում խոսրովը, բայց մի տարուց հետո վախճանվում է: Հազկերտ I-ը թագավոր է նշանակում իր որդուն՝ Շապուհին (415-419), համոզված լինելով, որ հայոց գահին նստած իր որդին կկարողանա հայ նախարարների հետ ջերմ հարաբերություններ ստեղծել, բարեկամանալ, ազգակցական կապեր հաստատել և նրանց թեթև դեպի մագդեգական կրոնը:

Հազկերտն ... «իբր Շապուհ որդուն թագավորացրեց Հայոց վրա այսպիսի չար դիտավորությամբ, որ նախարարները դրանով մոտ լինելով՝ նրան կընտելանան խոսակցությամբ, առնելտալով, խնջույքներով, որսի զբոսանքներով, այլև խնամությամբ, նոր ազգականություններով կմոտենան, և գուցե հնար

լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մագդեգական կրոնը, որով բոլորովին կանջատվեն հույներից»:¹

Բայց այդ անելը Շապուհին չհաջողվեց, քեւ նա հայոց գահին նստեց, բայց հայերի թագավոր չդարձավ: Հայոց նախարարներն ու իշխաններն ամեն պատեհ առիթով ուղղակի ծաղրում ու անտեսում էին նրա ներկայությունը: Օրինակ, մի անգամ, ինչպես Խորենացին է գրում. «...Ուրախության խնջույքի ժամանակ Խոսրով Գարդմանացին գինով հարբած՝ Շապուհի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ էր լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով ջնար էր ւծում: Շապուհը զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցավ, գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն «տառաջուց տառձօղնետլկ»:

Այս սուղ տողերի միջոցով Խորենացին ամբողջացրել է Խոսրով Գարդմանացու ողջ կերպարը, որն ընթերցողի աչքի առաջ է հառնվում որպես մի մեծ հայրենասեր, բազում պատերազմներում մեծամեծ հաղթանակներ տարած, որի ուժն ու զորությունը թշնամուն հայտնի էր դեռ վաղուց: Իզուր չէ, որ պատմահայրը Խոսրով Գարդմանացուն համեմատում է Բագրատունի իշխան Տրդատի հետ: Այստեղ շաղկապված երևում է երկու նախարարական տների հայրենասիրական կապն ու նրանց ունեցած այն մեծ գործերը, որով նրանք աչքի են ընկել Հայոց պետականությունը, հայության ինքնուրույնությունը պահպանելու մեջ:

Հայտնի է, որ Հայաստանի արևելյան կողմերում գրերի տարածումը Մեսրոպ Մաշտոցը սկսել է Գարդմանից. Կորյունը մի առանձին համակրանքով ու ջերմությամբ է նկարագրում այդ փաստը: Երբ Մեսրոպ Մաշտոցը գալիս է Գարդման՝ հայ գրերն ու դպրությունը տարածելու և նաև հեթանոսական որոշ

1. Մ.Խորենացի, էջ 258:

2. Նույն տեղը, էջ 259:

արմատացաց աղանդների վերացնելու նպատակով, նրան դիմավորում է այդ երկրամասի Առանշահիկ Խուրս իշխանը, որը գիտակցելով հայ գրերի ու հայ դպրության այն արժեքավոր դերը, որն ունենալու է հայ ժողովրդի ճակատագրի համար, իշխանն իր ժողովրդով մեծ ցնծությամբ ու ողջախոհությամբ է ընդունում Մաշտոցին:

«Եվ եկավ (Մ.Մաշտոցը) հասավ Գարդմանական ձորի դիմաց: Նրա առջև դուրս եկավ Գարդմանի իշխանը, որին Խուրս էին անվանում, և աստվածասեր երկյուղածությամբ հյուրընկալելով նրան՝ ինքն իրեն, իր իշխանությամբ հանդերձ տրամադրեց վարդապետին: Նրա վարդապետության հյուքն ու պարարտությունը շատ վայելելուց հետո [իշխանը] երանելիին ճանապարհ դրեց, ուր որ գնալու էր»:¹

Այստեղ ակնհայտ է այն փաստը, որ Գարդմանը Մեծ Հայքի համար մեծ դերակատարություն է ունեցել, որովհետև այստեղ սոսկ հեթանոսական աղանդների վերացման և հայ դպրության հարցը չէր, այլ խորապես դրված էր հայապահպանման խնդիրը: Խուրս իշխանը «ինքն իրեն, իր իշխանությամբ հանդերձ տրամադրեց վարդապետին», այսինքն՝ հայապահպանման գաղափարին:

Գարդմանի Խաչակապ գյուղի մասին պահպանվել է մի ավանդություն. «Գյուղի չորս կողմն էլ կան բարձր խաչարձաններ: Ավանդությունը պատմում է, թե այդ խաչարձանները կանգնեցրել է Ս.Մեսրոպը, երբ Գարդմանի Խուրս իշխանի ձեռնտվությամբ վերացրել է այստեղից կռապաշտության մնացորդները: Եվ ի հիշատակ այդ անցքի՝ գյուղը կոչվել է Խաչակապ կամ Խաչափակ»:²

Պարզ է, որ Գարդմանի Խուրս իշխանը և Մ.Մաշտոցը նվիրված էին միևնույն գործին՝ Հայապահպանմանն ու Հայոց պետության վերականգնման գաղափարին. իհարկե, ամեն

1. Կորյուն Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1979թ., էջ 42:

2. Երվանդ Լալայան Երկեր, հատ. II, Երևան, 1988թ., էջ 296:

մեկն իր չափով: Կարևորն այն է, որ գյուտարար մտավորականի և զորավարի նպատակները ներդաշնակ էին՝ հայ գրի ու քրիստոնեական գաղափարախոսությունը արմատավորել հայ ժողովրդի մեջ և դրանով նոր դեր ու նշանակություն տալ հայոց լեզվին, ասել է, թե Հայոց պետությանը:

Հայտնի է, որ եկեղեցում հայերեն լեզվով ժամերգություն կատարելու համար, Մաշտոցը նախընտրում էր առաջին հերթին գրեր սովորեցնել այն աշակերտներին, որոնք ունեին փափուկ ձայն և երկար շնչառություն: Այսինքն՝ եկեղեցում հնչած հայ խոսքի տարածման միջոցով պահպանել հայերենն ու հայությունը:¹

Գարդմանի մասին եղած ամենապերճախոս փաստերից մեկն էլ «Գահնամակն» է, որտեղ տրված է Հայոց նախարարների գահերի դասավորությունը:

Գահնամակը՝ վավերացված ցուցակ է, որտեղ ներկայացված են Հայոց արքունիքում իշխանների կամ նախարարների ունեցած տեղը՝ գահը: Նախարարի կամ իշխանի գահը որոշվել է նրա տնտեսական ու ռազմական հզորությամբ: Այսպիսի ցուցակը (գահերի դասավորությունը) վավերացվել է գահակալ թագավորի կողմից, որի իշխանության ներքո են գտնվել այդ նախարարները կամ իշխանները, որոնց գահերը եղել են կայուն և ժառանգական: Հայոց արքունիքում իշխանների և նախարարների գահերի դասավորությունը, ըստ Մ. Խորենացու, սկզբնավորվել ու վավերացվել է հայոց ավանդական թագավոր Վաղարշակի կողմից: Նախարարական գահագրությունը գործել է ինչպես Արշակունի թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ դրանից հետո՝ մարզպանական ժամանակներում:²

Ըստ Մ.Խորենացու կազմած ցուցակի՝ Գահնամակում նշված են 62 իշխանների ու նախարարների անուններ, որտեղ Գարդմանից տերը 17-րդն է:

1. Խորենացի, էջ 324:

2. ՀՄՀ, հատ II, էջ 662:

Հայ պատմագրության և բանասիրության մեջ «հիմնական» Գահնամակը ճանաչվում է Սահակ Պարթևի կազմածն ու վավերագրվածը:

«Ես Սահակ խնդիր հարուցի Արտաշես թագավորի արքունի դռնում. Տիգրոնում, ասելով, որ ես տեսա ռամական նամակը Արտաշի դիվանում քաղոց ամսի 17-ին (մայիսի 17-ին), և ես Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի Վռամ արքային և բարերարին, թե թող ձեր բարերարությունը հրաման տա՝ հայոց ազատների և տանուտերների ցուցակագրություն կազմել ձեր դիվանում, ինչպես առաջ եղել է հայոց ազգի մեջ, որպեսզի այսուհետև հայոց ազատների և տանուտերների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ Ներսեհը արքայից արքայի հրամանով և ես Սահակ կաթողիկոս կնքեցինք Գահնամակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպես արդար է և ճշմարիտ»:¹

Սահակ Պարթևի կազմած Գահնամակում նշված են 70 նախարարներ և իշխաններ, որոնք կաթողիկոսի օրոք (387-439) զբաղեցնում էին հայոց գահերը ըստ հերթականությամբ: Այսինքն՝ գահերի հաջորդական դասավորությունը ցույց էր տալիս տվյալ նախարարի կամ իշխանի տնտեսական ու ռազմական հզորության աստիճանը:

Այս ցուցակում Գարդմանի տերը զբաղեցնում էր 23-րդ տեղը:

Այսպես, այս վավերագրված փաստաթղթում նշված 70 գահերի մեջ Գարդմանը արժանապատիվ տեղում է, մանավանդ երբ նկատի ենք ունենում նաև «Ջորանամակը»:

Ջորանամակը Հին Հայաստանի ռազմական ուժերի բանակի և դասակարգման մասին եղած վավերագրված փաստաթուղթն է, որտեղ հիմնականում նշված է, թե արտաքին վտանգի ժամանակ որ նախարարը քանի մարտիկ է տրամադրել հայոց արքային կամ սպարապետին՝ թշնամու դեմ պատերազմելու համար: Այս ցուցակում Գարդմանը 1000 (հազար)

1. Մ.Խոթենացի, էջ 328-329, նաև Եղիշե, էջ 215-216:

զինվոր է տվել արքունի բանակին կամ այն զորաքերին, որոնք սլատերագնի մեջ էին:

Չորանամակում նշված 85 նախարարներից Գարդմանից ավելի զինվոր են տվել միայն 6 կամ 7 նախարարական տներ: Այս տեսակետից նույնպես Գարդմանի իշխանները իրենց մեծ հավատարմությունն են ցուցաբերել հայ Արշակունի թագավորների նկատմամբ, մանավանդ, որ Չորանամակը գործել է մինչև Արշակունի թագավորության անկումը:¹ 419 թվականին մահանում է Հազկերտ I-ը: Շապուիը գնում է Պարսկաստան՝ հոր գահը ժառանգելու, սակայն ճանապարհին սպանվում է: Երեք տարի Հայոց գահը թափուր մնալուց հետ պարսից Վռամ արքան Հայաստանի թագավոր է նշանակում Արտաշես III-ին (422-428), որը վերջին հայ Արշակունին էր Հայոց գահի վրա:²

1. Բ.Ուլուբաբյան, Դրվագներ..., Երևան, 1981, էջ 126, և ՀՄՀ հատ. III, էջ 704:

2. Հայ Արշակունիների արքայացանկը: Տրդատ Ա (52-ից, պաշտոնապես 66-68)

Սանատրուկ (88-110)

Աշխադար (110-113)

Պարթամասիր (113-114)

Վաղարշ Ա (117-140)

Բակուր Բ (161-163)

Վաղարշ Բ (186-198)

Խոսրով Ա (198-216)

Տրդատ Բ (217-252)

Խոսրով Բ Մեծ (279-287)

Տրդատ Գ Մեծ (287-330)

Խոսրով Գ Կոտակ (330-338)

Տիրան (338-350)

Արշակ Բ (350-368)

Պապ (369-374)

Վարազդատ (374-378)

Արշակ Գ (378-389)

Խոսրով Դ (384-389)

Վռամշապուհ (389-417)

Արտաշես Գ (422-428) (ՀՄՀ, հատ. II, էջ 108)

Հայոց ուխտի միաբաններից էր նաև Առանշահիկ Բակ գորավարը, որը Ավարայրի ճակատամարտում զխավորում էր Արցախի և Ուտիքի զնդերը: Եղիշեն այս գորավարի մասին պատմում է. «Հայոց քաջ գորականներից մեկը, Բակ՝ անունով, փախչելով ընկել էր բերդը, բարձրանալով պարսպի վրա՝ սկսեց նախատել անօրենհին (խոսքը Վասակ Սյունեցու մասին է-Հ.Ն.) և հիշեցնում էր Պարսից գորագլխի առաջ այն բոլոր շարիքները, որ նա հասցրել էր Հայոց աշխարհին: Այս բանը շատերը լսելով՝ արդարացնում էին մեղադրանքները ոչ միայն հայերի կողմից, այլ մանավանդ պարսից գորքը: Այդ միևնույն մարդը նույն գիշերը ելավ-հեռացավ այն բերդից յոթ հարյուր հոգով, և չկարողացան բռնել նրան»:²

Ավարայրում Վարդանանց ոգեկոչ ապստամբությունը պարտվեց, թեև պարսիկ բանակի զոհերի թիվը երկուսուկես անգամ ավել էր հայերից: (Հայերի ընդհանուր բանակից զոհվել էր ութ տոկոսը, պարսիկներինը՝ քսան):

Ավարայրում հայ նախարարներից շատերը զոհվեցին, շատերն էլ կալանավորվեցին և Հագկերտ II-ի հրամանով արքայվեցին Հրև, սրանց թվում էին նաև հոգևորականներ, որոնցից միայն երկուսին կենդանի թողեցին, այն էլ հաշմանդամ դարձնելուց հետո: Մնացած նախարարներից ոմանք ընդունեցին պարսից կրոնը՝ այդպես պահպանելով թե իրենց և թե իրենց ընտանիքների կյանքը, ոմանք էլ ընկճված ու թուլացած քաշվեցին երկրի խորքերը:

Ավելի ծանր վիճակում էին Հայոց արևելից կողմանց նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը: Արքունիքում հայտնի էր, որ Ավարայրում նաև մարտնչել էին Ուտիքի և Արցախի քաջերը,

1. Բակ գորահրամանատարը հայ Առանշահիկ տոհմից էր:

(Բ.Ա.Ուլուբաբյան Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998թ., էջ 94-95):

2. Եղիշե Վարդանանց ապստամբությունը, Երևան, 1958թ., էջ 111, տե՛ս նաև ՀՍՀ հատ. I, էջ 607:

որոնք մեծ վնասներ են հասցրել արյաց բանակին: Մանավանդ Առանշահիկ Բակ իշխանը, որն իր յոթ հարյուր հեծելագործով ճեղքել էր պարսից բանակի շրջափակումը և անվնաս ամրացել Արցախի անտառներում: Հենց այստեղ էլ նա ջախջախել էր իրեն հետապնդող պարսիկ զորախմբերին: Այս բռնիքից բացի արքունիքում հայտնի էր նաև այն, որ հայոց հայտնի նախարարներից շատերի եղբայրները, որդիներն ու դուստրերն իրենց բոլոր սիրելիների հետ պատասպարվել են Արցախի անտառներում...¹ Ու թեև դադարել էր հայերի պայքարը, բայց արքունիքում դեռ մորմոքվում էր պարսից զորքերի այն խայտառակ պարտությունը, որ Ավարայրից առաջ (450թ.) կրել էին Ուտիքի Խաղխաղ քաղաքի մոտակայքում:

Հիմա հաղթանակած հզոր Պարսկաստանը ինչքան թույն ունի պետք է թափի Հայոց արևելյան կողմի վրա՝ Արցախ և Ուտիք նահանգների գլխին, վրեժխնդիր լինելով այն ամենի համար, ինչ այս երկրամասի իշխաններն ու ժողովուրդը արել էին իրենց՝ պարսիկների նկատմամբ՝ թե Ավարայրի ժամանակ և թե հատկապես դրանից առաջ:

Հիմա նրանք սզատ ու անկաշկանդ երկրամասը կլցնեն մոզերով, կավելացնեն հարկերը, անխնա կալատժեն նրանց, ովքեր իրենց կամքին դեմ դուրս կգան: Այս ամենը կանեն, որպեսզի ժողովրդին ընկճեն, հեշտությամբ կրոնափոխ անեն և այս երկրամասը լիովին կտրեն հայոց միջնաշխարհից: Կարող են անել, որովհետև հայոց զորքը, հայ ուժը արդեն գլխատված էր: Այսպիսի իրավիճակում էր Հայոց Աղվանք աշխարհը, երբ հանդես եկավ Առանշահիկ Վաչե թագավորը և տեր կանգնեց իր ժողովրդին: Հազկետ II-ը Հայոց ուխտի միաբան Վաչեին բռնությամբ մոզ էր դարձրել, ապա ամուսնացրել իր քրոջ աղջկա հետ: Վաչեն տեսնելով որ իր հարազատ ժողովուրդը մնացել է անօգնական, բողոքում է պարսից աշխարհը և իր պարսկուհի մոր ու կնոջ հետ վերադառնում հայրենի Արցախ երկիրը:

1. Եղիշե, էջ 114:

Այստեղ նա կրկին ընդունում է իր նախկին հավատը և մորն ու կնոջը դարձնում քրիստոնյաներ: Վաչեի երակներում կրկին գլուխ է բարձրացնում նախնիների՝ Առանշահիկների արյունը: Նա հավաքում է երկրամասի իշխաններին, ցաք ու ցրիվ եղած զինվորներին և ստեղծում մի նոր բանակ: Նպատակադրվել էր, որ ինչ գնով էլ լինի, պետք է պահպանել պապենական երկիրը, այդտեղ ապրող հայ ժողովրդին, նրա խոսքն ու ավանդույթները, այն ամենը, ինչն Առան նախնին էր իրենց ավանդել: Կրոնափոխության սև քողի տակ նա տեսնում էր ազգի կործանման ողջ դառնությունը: Եվ ինքնաերդմամբ ուխտ է անում պաշտպան կանգնել հայրենի երկրին ու հարազատ ժողովրդին:

Մինչ այս, պարսից երկրում մի շարք փոփոխություններ էին տեղի ունենցել. Հազկերտ II-ը իր գահակալության տասնիններորդ տարում (457թ.) հրամայել էր, որ հայ նախարարներին կապանքներից ազատեն. «Հրամայեց (Հազկերտը) նրանց կապանքներն արձակել և վերացնել նրանց վրայից պատժի սուզը և նրանց նախարարությանը վայել զգեստ հագցնել. նրանց ռոճիկ կարգեց և հրամայեց ամբողջ սպառազինությունն արքունիքից տալ: Գրեց և հանձնարարեց մեծ սպարապետին, որ արքունի գորքի հետ պատերազմելու գնան»:¹

Տարբեր վայրերում տեղի ունեցած պատերազմներում հայ նախարարները պարսիկ գորքի մեջ աչքի են ընկնում իրենց հավատարմությամբ ու քաջությամբ: «...Շատ տեղերում, ուր որ նրանք հասան, գերազանց գտնվեցին՝ քաջության գործում, այնպես որ նրանց (հայ նախարարների) մասին գովասանության գրություն էլ գրվեց Դուռը: Թագավորի սիրտն այնպես քաղցրացավ, որ հրամայեց բոլորին իր առջև բերել: Եկան (հայ նախարարները) և ներկայացան արքայից արքա Հազկերտին: Ուրախ-զվարթ հանդիպեց նրանց, հանգիստ խոսքով խոսեց նրանց հետ և խոստացավ ամեն մեկին իր իշխանու-

1. Եղիշե Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1958թ. էջ 174:

թյունը տալ հայրենի պատվի կարգով և նրանց իրենց աշխարհն ուղարկել՝ քրիստոնեական կրոնը պաշտպանելու, որի համար այնքան մեծամեծ չարչարանքներ էին կրել»:¹

Բայց հայ նախարարների ուրախությունը կարճ տևեց, որովհետև հենց այդ օրերում վախճանվում է Հազկերտը: Հոր գահը տիրելու համար նրա երկու որդիների միջև անհաշտ պայքար է սկսվում: Կրտսեր որդին, որի անունը Պերոզ էր, սպանել է տալիս իր ավագ եղբորը և ինքը նստում Պարսից գահին: Նենգ ու հիշաչար Պերոզը նախարարների վերադարձն արգելում է:

Հայոց Արևելից կողմանց Առանշահիկ Վաչե թագավորը մեղադրում է արքունիքին, որ նրանք ավերել են Հայոց աշխարհը, որ շատ նախարարների սպանել են, շատերին կալանավորել ու դաժան չարչարանքների ենթարկել:

Վաչե թագավորը գրով ու պատգամներով հանդիմանում է Պերոզ արքայից արքային, ասելով. «Անչափ սիրո և վաստակների համար փոխանակ կյանք շնորհելու, նրանց արևը խավարեցրիք: Լավ կլինի ինձ համար, ասում է, նրանց չարչարանքները հանձն առնել, քան թե քրիստոնեությունը թողնել»:²

Իր հայրենի երկրի պատիվը, իր հայրենի ժողովրդի ինքնությունը պաշտպանելու նպատակով Վաչեն մեծաթիվ զորք է հավաքում և պատերազմում Պերոզ արքայի դեմ: Այս անողորմ պատերազմը, որը լի էր երկու կողմերից բազմաթիվ զորհերով, տևում է մոտ մեկ տարի: Պերոզ արքայից արքան տեսնելով՝ թու՜վա՜յի՜ն հնաոպսոր չէ՜ իդ ընտոպ՜ ճամփիդ շեղել, ստիպված նրա մոտ մարդ է ուղարկում՝ ասելով. «Իմ քրոջն, ասաց. և քեռորդուս ուղարկիր ինձ մոտ, որովհուտև ի բնե մոգական կրոնի հետևող էին, և դու քրիստոնյա դարձիր, իսկ աշխարհիդ թող քեզ մնա»:³

1. Եղիշե, նշվ. աշխ.:

2. Նույն տեղը, էջ 176:

3. Նույն տեղը:

Վաչեն մորն ու կնոջը ուղարկում է արքունիք: Պատերազմը ավարտվում է: Առանշահիկ Վաչե թագավորը Պերոզ արքայից խնդրում է, որ իրեն տալ այն հազար տունը, որը դեռ երեխա ժամանակ հայրն էր ժառանգել: Նա ստանում է իր խնդրածը, բայց վերցնում է Ավետարանը, աշխարհից առանձնանում և զբաղվում աստվածային պաշտամունքով, այնպես, որ չէր էլ հիշում, թե առաջ թագավոր է եղել:

Այսպիսով՝ Վաչեին հաջողվում է Հայոց այս երկրամասում պահպանել քրիստոնեությունը և ազգային ինքնությունությունը: Հայոց Գյուտ կաթողիկոսը Վաչեին դասել է սրբերի դասին, և դա արդարացվում է այն ամենով, որ Վաչեի գործունեությունը դառնում էր հայ նախարարներին հուսադրող, ոգեշնչող մի յուրահատուկ կոչ: Ահա, սրա համար էր, որ Գյուտ կաթողիկոսը աստվածաճաշնորհ նամակներ էր հղում Վաչեին: Բերենք՝ այդ նամակներից, երկու կարճ հատվածներ. «Նա, ով չարով պարծենում էր, տազնապահար եղավ, նա, ով մոլորությամբ էր խիզախում, հիմարացավ: Քո գորքի ամեն ինչը կրկնակի է: Եթե զրահները մարմինը պահպանելու համար էին, ապա մի-աժամանակ դրանք հավատի զրահներ էին, եթե սաղավարտը օգտագործվում էր սուսերից պաշտպանվելու համար, դրա հետ այն նաև փրկարարության սաղավարտ էր. եթե վահան ունեիր լանջքդ ապահովելու, նրա հետ ունեիր նաև համբերություն ու հավատքի վահան. երբ նետը քո աղեղից ուղիղ թռչում էր, նրա հետ քո սուրբ աղաչանքի աղոթքները շուտ և ավելի վեր էին գտնվում, քան երկինքը աստծու առաջ, երբ քո առնական բազուկների մեջ սուսերը շողում էր, քո հավատքի լույսը հրեշտակների մեջ ցուլ էր արձակում: Քո դրոշակները երկնավոր դրոշակներ են և քո նիզակը ճառագայթավոր է ինչպես արեգակի արծաթյա շողբերը»: ... «...Իսկ դու լիալայն, բարձր, լուսանման, ավետաբեր, հրեշտակակերպ, ուրախարար, քա-

ջալերող, պայծառ, ավելի գեղեցիկ, քան քո բոլոր հասակակից ընկերները»:¹

Գյուտ կաթողիկոսի ընդարձակ մամակներից բերված այս համառոտ մեջբերումների մեջ էլ երևում են, քե՛ս Վաչեի գործունեությունը ինչպիսի կարևոր դեր է ունեցել մեր ժողովրդի ճակատագրի համար:

Կաթողիկոսի հոգուց ինքնաբուխ կերպով դուրս են ժայթքում սքանչելի բառեր, որոնց միջոցով, ասես, հոգևոր հայրը կամեցել է կերտել սուրբ Վաչեի հուշարձանը՝ նրա արտաքին բարեմասնությունները թվարկելով, ընդգծում է նաև թագավորի հոգեկան աշխարհի հարստությունը, մտքի և ապրումների խորությունը, կամքի ուժը, որով էլ ամբողջացնում է իր սիրելի հերոսի կերպարը:

Մեր ժողովուրդը դեռ անգիր ժամանակներից սկսած հերոսացրել ու աստվացածրել է ազգին նվիրված անձանց՝ Արամենին, Հայկին, Վահագնին և այլոց, գրի ժամանակ էլ գովերգել է իր հերոսներին, իր թագավորներին, նրանց, ովքեր անմնացորդ նվիրվել են Հայոց աշխարհին:

Այսպիսի մի հերոս էր նաև Առանշահիկ Վաչեն, որ իր ժողովրդի կյանքը պահպանելուց հետո, թողեց թագավորությունը և ձեռքն առավ Ավետարանը:

Ա.Շ.Մնացականյանը վկայելով Ս.Ջալալյանին գրում է. «Ըստ ավանդության, Արցախի Ավետարանոց գյուղի անունը կապված է այս թագավորի անվան հետ, ուր իբր քե՛ս մենացյալ ճգնել է նաև, ուր էլ, հավանաբար, ստացել թղթերը»:² (Խոսքը Գյուտ կաթողիկոսի մամակների մասին է, որով նա սերունդներին է թողել Վաչե թագավորի անունն ու գործած քաջագործությունները):

Մի կողմ թողենք այն, որ Հայոց կաթողիկոսը հայ խոսքի ողջ պերճանքով է զարդարել Վաչե թագավորին, ուշադրու-

1. Մովսես Կաղանկատվացի Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ., էջ 16-17:

2. Ա.Շ.Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 115:

թյուն դարձնենք այն հանգամանքը, թե ի՞նչն էր այդ բովանդակալից նամակների դրդապատճառը: Այսինքն՝ թուցիկ ներկայացնենք այն իրավիճակը, որում այդ ժամանակ գտնվում էր Արևելյան Հայաստանը: Վերոհիշյալ նամակները գրվել են Վարդանանց պատերազմից հետո, մոտ 461 թվականին՝ երբ, ինչպես արդեն ասել ենք, հայ ազնվատոհմ նախարարներից ու հոգևորականներից շատերը գոհվել էին Ավարայրում, մի մասն էլ կալանավորվել էր (31 նախարար, 8 հոգևորական), երկրում մնացածներից ոմանք ուրացել էին քրիստոնեությունը՝ դարձել Պերոզի գործակալներ: Երկրին ու ժողովրդին հավատարիմ մնացած իշխաններն էլ ընկճված ու խեղճացած մի կողմ էին քաշվել: Վարդանանց ապստամբությունը հայ ժողովրդի համար սպասելիք շահավետ արդյունքը չբերեց: Պարտված ապստամբների երկիրը մատնվեց դաժան հալածանքների ու բռնությունների: Ընկճվեց, խեղճացավ հայերի ըմբոստ ոգին: Հայոց աշխարհը լիովին մատնվել էր անիշխանության, որտեղ տիրում էր կեղծությունը, խաբեբայությունը, մատնությունը, անձնական շահին գերի դառնալու մոլուցքը, որն ավելի էր խորացնում ստեղծված պատկերի մռայլ հուսահատությունը: Այս համատարած անկայունությունը կարող էր ազգակոթման հետևանքներից հասնել: Ահա, այսպիսի պատմական մռայլ ժամանակներում էլ իր մոմի աղոտ լույսի տակ երևում է Գյուտ կաթողիկոսը, որը կամենում էր հույսի լույսով ցրել Արևելյան Հայաստանում տիրող անորոշությունը: Գյուտը Տայոց աշխարհի Արախեզ գյուղից էր: Ստույգ հայտնի չէ, թե որ թվին է նա կաթողիկոս ընտրվել, և ովքեր են եղել նրա ընտրողները: «Բայց որ այդ գործը մի խոշոր, համարյա հեղափոխական ձեռնարկություն էր, - գրում է Լեոն, - այդ ամենից լավ ցույց էր տալիս այն հանգամանքը, որ Գյուտը կաթողիկոսացել էր առանց Պերոզի գիտության և հավանության:

Պատճառը պարզ հասկանալի կլինի, եթե ասենք, որ Հայոց նոր կաթողիկոսը լավ դաստիարակություն էր ստացել ոչ մի-

այն հայերեն, այլև հունարեն լեզուներով, ասել է՝ մեկն էր Սահակ-Մաշտոցյան աշակերտներից, մեկը հայոց թարգմանիչներից, Ղևոնդ երեցի, Հովսեփ կաթողիկոսի և ուրիշ գործիչների ընկերակիցներից»:¹

Ահա, այս խոշոր մտավորականն իր մեջ որոշեց, որ ամեն ինչ դեռ կորած չէ: Մանավանդ, որ արքունիքում լուրեր էին տարածվել, թե իբր Վաչեի ապստամբությունը հայկական պետականությունը վերականգնելու նախանշան է:

Այս հանգամանքը բոլորից շուտ կռահել էր Գյուտ կաթողիկոսը: Վաչեն օգնեց Գյուտին: Հիմա Հայոց կաթողիկոսը հավատարիմ մնացած նախարարներին իր շուրջը հավաքելով՝ Վաչեի օրինակով կոզևորի, կքաջալերի, կրկին կզինի նրանց միտքն ու հոգին: Կաթողիկոսարան ելումուտ անող նախարարների թիվը օրեցօր ավելանում էր: Գաղտնի խորհրդակցությունները դառնում էին հաճախակի:

Գյուտը դավանափոխությունը համարում էր ազգի ինքնությունության կործանում: Այդ պատճառով էլ նա բոլոր հնարավոր և անհնար միջոցներով պաշտպանում էր քրիստոնեությունը: Գյուտն, իրոք, երկրպագում էր Վաչեին, որ նա ոչ միայն զիտակցել էր հայոց հավատի արժեքը, այլև իր կյանքը նվիրաբերել էր այդ արժեքների պահպանմանը:

Նոր գաղափարները իրականացնելու համար Գյուտի գործակիցն է դառնում Վահան Մամիկոնյանը: Բայց մինչև Վահանի ապստամբությունը Պերոզի ականջին լուր էր հասել, թե հայերը նոր ապստամբություն են նախապատրաստում, որի նախաձեռնողը կաթողիկոսն է: Գյուտն իսկույն կանչվում է արքունիք, որտեղ Պերոզը նրան հարցաքննելուց հետո զրկում է կաթողիկոսությունից, ասելով, թե նա այդ աստիճանին կոչվել է «ծառա մարդկանց» ձեռքով, առանց իր վավերացման: Կաթողիկոսը գործերից հեռացված² վերադառնում է, Հայաստան, ուր և վախճանվում է (478թ.):

1. Լեո, հատ. II, էջ 105:

2. Նույն տեղը, էջ 107:

Սուրբ Վաչեից հետո Պերոզը չի թողնում, որ Հայոց արևելից կողմանքում նոր թագավոր ընտրվի: Նա իր գահակալության 26 տարիների (458-484) ընթացքում տարբեր միջոցներ էր գործադրել, որ այդ երկրամասի քրիստոնյա ժողովուրդները կրոնափոխ լինեն:

Երիցս ճիշտ է Լեոն, երբ գրում է. «Ամեն մի երկիր հեշտ ու շուտ է անառականում, երբ նրան անառակացնողը բռնակալ կառավարությունն է»:¹

Պերոզի անփառունակ մահից հետո Պարսից գահին տեր է դառնում նրա հորեղբայր Վաղարշը (484-488): Սա ճիշտ գնահատելով ժամանակի քաղաքական իրավիճակը՝ կույր գործիք չդառավ մոզերի և ազնվականների ձեռքին: Պարսից պետությունն արդեն թուլացել էր, գանձարանը դատարկվել, որի ամբողջ մեղավորը Պերոզն էր: Սա էր, որ կամենում էր իր հայատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին բռնի կերպով հավատափոխ անել, որի հետևանքը ապստամբություններն էին և ժողովուրդների միջև օրեցօր խորացող թշնամությունները: Վաղարշ արքայից արքան այս բոլորը գիտակցելով՝ հայերին ազատ թողեց իրենց քրիստոնեական հավատքի մեջ: Նա նույնիսկ Վահան Մամիկոնյանի երեք կետից բաղկացած պահանջները վավերացրեց արքունական կնիքով:

Այդ պահանջների մեջ ամփոփված էին այն բոլոր անառակությունները, որոնցով Պերոզը վարակել էր թե Հայոց միջնաշխարհը և թե Հայոց արևելից կողմանց երկրամասը:

Վահան Մամիկոնյանը Վաղարշ արքայից պահանջում էր վերջ դնել այդ ամենին: Այսպիսով՝ Պարսից Վաղարշ թագավորի օրոք հայության համար ստեղծվում են բարենպաստ որոշակի պայմաններ: Հենց այս ժամանակում է հանդես գալիս սուրբ Վաչեի եղբորորդի Առանշահիկ Վաչագանը, որը Արցախ, Ուտիք նահանգները և Կամբեճան գավառը միավորելով՝ ստեղծում է հայկական մի փոքր պետություն:

1. Լեոն, հատ. II, էջ 90:

Վաչագանը հավաքում է երկրամասի ազդեցիկ մարդկանց՝ իշխանների, ազգապետերի, նահապետերի, տանուտերերի, շինականների, եպիսկոպոսների, քորեպիսկոպոսների, երեցների և նրանց ամեն մեկին վերադարձնում է նախկինում ունեցած իր իշխանությունը, այն ամենը, ինչից Պերոզը անգթորեն զրկել էր շատերին: Երկրի այս մեծ ու փոքր տերերը ուրախությամբ նորից գրավում են իրենց տեղն ու դիրքը, իսկ նրանք, ովքեր բռնությամբ մոզ էին դարձել, Վաչագանի օրինակին հետևելով կրկին ընդունում են հայրենի հավատը: Այսպիսով, բոլորն էլ համախմբվում են Վաչագանի շուրջը և հոժարությամբ ու սիրով կատարում նրա հրամանները: Այնուհետև միասնական կամքով ու միաբանությամբ՝ «իրենց հայրենի թագավորության ժառանգ Վաչագանին տանում, թագավոր են դարձնում Վաղարշ արքայի ձեռքով»:¹

Վաչագանը դառնում է Հայոց Աղվանքի օրինական թագավորը: Հայրենի երկիր վերադառնալուց անմիջապես հետո նա որոշում է, ողջ ժողովրդի մեջ ամրապնդել քրիստոնեությունը, որովհետև հենց այս հավատի միջոցով կարող է պահպանել Հայոց աշխարհի ավանդույթները, խոսքը, գիրը, դպրությունը և որ ամենակարևորն է ազգային ինքնությունությունը: Հավատը պետք է դառնար որպես պետությունը պահելու գաղափարախոսություն:

Եվ իրոք, Վաչագան թագավորն իր գործունեությունն սկսում է քրիստոնեական կրոնի մի աննախադեպ վերելքով՝ հավատացած լինելով, որ դա է հենց այն ուժը, որը կարող է ժողովրդին համախմբել, ոգևորել և անգիջում պահպանել այն ամենը, ինչն ազգային է: Այս իսկ պատճառով թագավորը հրամայում է որ նրանք, որոնք մոլորված էին մոգության մեջ ապաշխարությամբ վերականգնել, նրանց, որոնք մանուկ հասակում չէին մկրտվել, բոլորին անխտիր մկրտել, նրանց, ովքեր մի անգամ արդեն մոգությամբ պղծել էին իրենց հոգին,

1. Մ.Կադանկատվացի, էջ 36:

հորդորիչ խրատով մղում էր դեպի քրիստոնեություն: «Իսկ ինքը անչափ ցնծալով ուրախանում էր ոչ այնքան թագավորության համար, որքան երկրի բոլոր նախարարների միաբանությանը սուրբ եկեղեցու ուխտին հաղորդակից լինելով»:¹

Այնուհետև իր նորաստեղծ պետության մեջ բոլորին քրիստոնեական հավատքի շուրջ համախմբելու համար Վաչագանը դիմում է նաև խիստ պատժիչ միջոցների: «Խիստ պատժում և տուգանում էր, -գրում է Մ.Կաղանկատվացին, -նրան, ով բազին էր կառուցում ու կախարդությանը զբաղվում, և կամ նրան, ով աղտեղի աստվածներ էր պաշտում ու քրիստոնեական օրենքները լրիվ և հաստատուն կերպով չէր պահպանում: Մեկերկու անգամ խրատելուց հետո, երբ կախարդները, դյուքողներն ու քրմերը զբաղվում էին միևնույն չար գործով, այդ ժամանակ ծանր տանջանքներով, գանահարությանը, կապանքներով պալատ էին հասցնում և ծանր պատիժ կրում: Այնուհետև կախարդներից, դյուքությանը զբաղվողներից, քրմերից ոմանց անդամալույծ անելով, ոմանց աքսորելով, ոմանց ստրկացնելով, իսկ շատերին էլ խրատելով ու քրիստոնյա դարձնելով՝ աստվածապաշտության ճանապարհի համար ուսյալ մարդկանց էր վերածում: Բազմաթիվ տեղերում նշանակում էր եպիսկոպոսներ, քահանաներ, տեսուչներ»:²

Թագավորն անգիջում էր հատկապես նրանց նկատմամբ, ովքեր երկրի խորքերում թաքնված զբաղվում էին զանազան չարագործություններով:

Դրանք մատնահատների, դեղատուների, կախարդների, դյուքողների և այլ աղանդների մասնակիցներն էին, որոնց գործունեությունները մարդասպանությանը էր վերջանում: Թագավորի հրամանով սրանց բոլորին գտնում են և կապանքներով բերում պալատ: Այնուհետև թագավորը կարգադրում է, որ դրանց հարազատների, ժողովրդի ու բանակի ներկայու-

1. Նույն տեղը, էջ 35:

2. Մ.Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ., էջ 37:

թյամբ բոլորին գլխատել: Այդպիսով, Վաչագանին հաջողվում է երկիրն ազատել բազում չարագործներից և պետության մեջ ստեղծել հուսալի կարգ ու կանոն:

Սակայն թագավորն օժտված էր նաև աստվածատուր բարիությամբ: «Նա այս աղանդավորների մանուկներից շատերին հավաքում է, -գրում է Մ.Կաղանկատվացին, -իր սեփական Ռուտակ կոչված գյուղը (Ռուտակը թագավորի սեփական կալվածքն էր, գտնվում էր Ուտի-Առանձնակ գավառում), նշանակում է թոշակներ ու դրանց վրա դայրապետեր, հրամայում է դրանց վարժեցնել և հմուտ դարձնել քրիստոնեական կարգ ու կանոնին: Եվ երբ ինքը գյուղ էր գալիս սրբերի հիշատակը տոնելու համար, նստում էր դասարանում, կախարդների ու քրմերի որդիներին իր շուրջ էր հավաքում: Մեծ բազմությունը հավաքվում էր շրջանակի, որոնցից ոմանք գրքեր, ոմանք պնակիտ¹ էին ունենում ձեռներին: Հրամայում էր, որ բոլորը միասին միաձայն կարդան. իսկ ինքը նրանց մեջ ուրախանալով պարծենում էր՝ դա համարելով իր համար որպես գյուտ, մի ինչ-որ մեծագույն պարգև»:²

Քրիստոնեական կրոնը իր ժողովրդի մեջ խորապես արմատավորելու համար, Վաչագանը նահատակված սրբերի մասունքները հայտնաբերելու և սրբացնելու նպատակով խորհրդավոր տեսարանների մասնակից է դարձնում ոչ միայն հոգևորականներին, այլ նաև աշխարհիկ մարդկանց՝ բանակը, ողջ ժողովուրդը և ինքը՝ թագավորը, որի պաշտամունքը բացառապես օրինակ էր դառնում բոլորին: Կաղանկատվացու պատմության մեջ սրբերի մասունքները հայտնաբերելու տեսարանները բազմաթիվ են, որոնց մեջ, սակայն, թագավորի երազանքը մեկն էր, գտնել որևէ սրբի մասունքը և այն երկրպագել ողջ ժողովրդի առջև, ողջ ժողովրդով: Այդպիսի տեսարաններից մեկն էլ սուրբ Գրիգորիսի մասունքները հայտնաբերելն է:

1. Պնակիտը տախտակ էր, որի մի երեսը պատում էին մոմով և սրածայր ձողով գրում էին վրան, ապա հարթելով նորից էին գրում և այդպես շարունակ: Նույն տեղը:

2. Կաղանկատվացի նշվ, աշխ., էջ 38:

Թագավորը և թագուհին՝ հոգևորականների բազմաթիվ խմբերով, ժողովրդի մեծ բազմությամբ գնում են Ամարաս՝ Գրիգորիսի գերեզմանը գտնելու։ Հասնելով Քարավեճ գյուղը, կատարում են գիշերային ժամերգություն։ Այստեղ թագավորը երազում մի ձայն է լսում. «Այն, ինչ դու աղաչանքներով խնդրում ես, այստեղ հայտնվեց»։ Եվ առավոտյան, վաղ լուսածագին, նրանք շտապում են շուտ հասնել Ամարաս, որովհետև երազում այդտեղն էր ասվել։ Ամարասում Մեծ Գրիգորի հիմնադրած եկեղեցու մոտ մի աստվածահաճո տեսարան են ստեղծում։ «...Եպիսկոպոսները՝ ամեն մեկն իր աշակերտներով. սարկավազները խաչ էին բռնել ձեռքները, քահանաները գրկած ունեին ավետարաններ, իսկ սպասավորները բռնած տեսակ-տեսակ խունկեր էին ծխում։ Եվ անճառելի երրորդությունը միաձայն բարբառելիս, սաղմոսելիս, փառաբանելիս գետինը արձագանքում էր։ Առաքինասեր թագավորը, կիսով մերկացած, բաիը վերցրել և եռանդով փորում էր հողը։ Իսկ բարեսեր և չափազանց հավատացյալ թագուհին արքայական զգեստի փեշը պարզած արագ-արագ կրում էր հողը։ Այդ ժամանակ եպիսկոպոսները, քահանաները, նախարարները, նախարարների կանայք յուրաքանչյուրն իր զգեստով մեծ եռանդով սկսեցին կրել փորվածքի հողը»։¹

Այս ինքնանվիրված աշխատանքներն ուղղակի հաճույք ու հիացմունք էին պատճառում հազարավոր դիտողներին, որոնք զմայլված նայում էին, թե ինչպես են իրենց թագավորն ու թագուհին, իրենց մեծամեծ իշխաններն ու նրանց կանայք սիրով ու հոգացողությամբ փնտրում սրբի մասունքները։ Բոլորն էլ միասնաբար աղոթում, երկրպագում էին Աստծուն, որ աջակից լինի գտնել Գրիգորիսի սուրբ մասունքները։

Ուշագրավ ու սրտահույզ էր հատկապես Գրիգորիսի գերեզմանը գտնելու տեսարանը։ «Թագավորը նստում է գետնին, սրբի գերեզմանի մոտ և հրամայում է արքունի թանկագին տեսակ-տեսակ սպասքեղեն բերել. և կողովը դնելով իր ծնկների

1. Մ.Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 58:

վրա՝ մեծ երկյուղածությամբ սպասում է: Քահանաները, մասունքները հանելով, հավաքում են այն կողովի մեջ, որ թագավորը գրկել էր»:¹

Թագավորը հրամայում է, որ գերեզմանի վրա մատուռ կառուցեն և այն անվանեն սուրբ Գրիգորիսի մատուռ:

Եվ ինչ գյուղով էլ անցնում էին, նրանց ընդառաջ էին գալիս ծերեր ու մանուկներ, տղամարդիկ ու կանայք, նույնիսկ հեռավոր գյուղերից գալիս էին խնդալով ու չղաղարող փառաբանությամբ օրհնաբանում էին միասնական սուրբ երրորդությունը:²

Ահա, այսպես էր թագավոր Վաչագանն իր ժողովրդի մեջ ամրապնդում քրիստոնեությունը, որն այլևս դառնալու է այդ ժողովրդին բնութագրող կարևոր առանձնահատկություններից մեկը:

Միանգամայն իրավացի է Բ.Ուլուբաբյանը, երբ գրում է. «Սուրբ մասունքների գյուտերով ու փառաբանություններով ծայր է առնում համաժողովրդական մի խանդավառություն, որով բռնկվում է ամբողջ երկիրը»:³

Եվ այսպես, վերը բերվածն ամփոփելով ասենք, որ Վաչագան թագավորն իր նորաստեղծ պետության մեջ վերացնում է այն բոլոր չարագործությունները, որոնք տեղի էին ունեցել Պերոզ արքայի կամայականությունների և դաժան բռնությունների միջոցով: Վաչագանը նախ երկրի մեծ ու փոքր տերերին է վերադարձնում այն ամենը, ինչից Պերոզը գրկել էր նրանց: Նրանք, ովքեր մոգություն էին ընդունել, ապաշխարելով նորից քրիստոնյա էին դառնում, նրանք, որոնք ի ծնե չէին կնքվել, բռնորդին անխտիր կնքել է տալիս: Երկիրն ազատում է ամեն տեսակ չարագործ աղանդներից և նրանց երեխաներին հատուկ դպրոցներում կրթելով՝ դարձնում էր քրիստոնեական կրոնի ուսյալներ: Այնուհետև գտնում են նաև այլ սրբերի մասունքներ՝ պաշտում, փառաբանում և այս ամենին մասնակից են լինում թագավորը, թագուհին, երկրի բոլոր մեծամեծերը, բանա-

1. Մ.Կադունկասովացի, էջ 59:

2. Տե՛ս, նույն տեղը, էջ 61-62:

3. Բ.Ուլուբաբյան, Դրվագներ..., էջ 157:

կը և ողջ ժողովուրդը: Սրբերի մասունքների հայտնաբերումը վերածվում է համաժողովրդական տոնախմբությունների, որոնք ուղեկցվում են քրիստոնեական կրոնի բոլոր պաշտամունքներով: Այսինքն՝ Վաչագանը իր պետության մեջ հաստատականորեն ամրապնդելով քրիստոնեությունը՝ կամենում էր ժողովրդի մեջ ամրապնդել միական միասնություն, որով էլ կարող էր հաղթահարել այլ դժվարություններ: Բայց այս դեռ ամենը չէր, ինչին ձգտում էր Վաչագանը: Նա կամենում էր ժողովրդի մեջ նաև արմատավորել հայոց լեզուն, հայ խոսքը, հայ դպրությունը, որը քրիստոնեական կրոնի հետ կդառնար երկրամասի ժողովրդի ինքնուրույնությունը պաշտպանող ամենամարակուռ ամրոցը: Եվ արքան ձեռնամուխ է լինում եկեղեցիներ ու դպրոցներ ստեղծելու մեծաշնորհ գործին, որի նախադեպը միայն Մաշտոցյան գրերի տարածումն էր:

Ըստ Մ.Կաղանկատվացու պատմության մեջ բերված տվյալների, Առանշահիկ Վաչագան թագավորը իր փոքրիկ պետության մեջ կառուցել է տվել տարվա օրերի քանակով (365 կամ 366) եկեղեցիներ ու դպրոցներ:

Յուրաքանչյուր եկեղեցում կար նաև դպրատուն, որտեղ թագավորի հրամանով կարգված էին առաքինի, բանիմաց և բարեշնորհ դպրապետեր: Առանձին դպրոցներ էր հիմնադրել տալիս նաև բազմաթիվ գյուղերում, որտեղ աղքատ ծնողների երեխաները սովորում էին առանց վարձ տալու: Կարևորն այն չէ, թե Վաչագանի թագավորության օրոք ստեղծվել են տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ ու դպրոցներ, կարևորն այն է, որ նրա սկսած հայրենասիրական գործը գնահատվել է և արժանի շարունակողներ ունեցել: Այս տեսակետից խիստ բնորոշ է Վաչագանին տված այն ընդհանրացնող բնութագրումը, որը Հայկ Խաչատրյանը ներկայացրել է իր «Վաչագան» պատմավեպում՝ պատմական փաստերի ու գեղարվեստական խոսքի շաղախով: «Հանկարծահաս մի մտքից Վաչագանի դեմքը բոլորափայլ դարձավ... նա գտել էր այն, ինչ որոնում էր:

Իր փոքրիկ թագավորության սահմաններում՝ Արցախում, Ուտիքում և Կամբեճան գավառում տարվա օրերի թվով դպրոցներ կրացի և կկրթի հայ մարդու ոգին: Անմահանալ կարելի է նախ և առաջ հայերենի պահպանումով: Հային կարող է հավերժակյաց դարձնել միայն հայկական դպրոցը: Իր հողի վրա հայը հայի և Աստծու հետ պիտի խոսի միայն հայերեն:... Հայերենով է, որ հայը հայ պիտի մնա, իսկ Հայոց աշխարհը՝ հայկական հող: Մեր թիկունքում մենք ոչ մի դար չենք թողել առանց լցնելու հերոսությամբ: Իսկ եթե դառնանք օտարախոս ու այլադանդ, ապա դատարկ կմնան ոչ միայն մեր դարերը, այլև հազարամյակները: Օտար լեզվով աշխարհին մեր ասածն այնքան ճապաղ կլինի, որ ոչ մի հուշադարանում չի մնա: Ազգային ոգու ամենագորեղ կրթատուներ հայկական դպրոցն է: Հայերենի կամուրջներով է, որ մենք պիտի դարերն ու հազարամյակները կամարենք իրար:.... Արցախը, Ուտիքն ու Կամբեճանը Հայոց աշխարհի արևելյան կողմն են, մեծ տան արևելյան պատը: Եթե այդ պատը և մյուս երեք կողմերի պատերը անսասան ու հայկական մնան, ապա տան ներսում ինչ էլ լինի՝ հայը հայ կմնա»:¹

Մեր կարծիքով Վաչագանի հիմնադրած դպրոցներում պետք է որ առաջին հերթին դասավանդված լինեին հայոց լեզվի քերականություն (ուղղագրություն ու գեղագրություն), Հայոց աշխարհի պատմություն ու աշխարհագրություն և իհարկե, նաև կրոն ... Այսպես ենթադրելու համար մենք հիմք ենք ընդունում այն, որ Վաչագանից հետո էլ Հայոց արևելից կողմանքում իր ուրույն պատկերի մեջ էր ոչ միայն քրիստոնեական կրոնը, ոչ միայն հայերենի բանավոր խոսքը, այլ նաև զրավորը՝ ձեռագիրը, որը փայլուն կերպով դրսևորվել է այդ երկրամասի մատենագիրների կողմից:

Այնուհետև վաչագանը իր պետության մեջ կարգ ու կանոն հաստատելու և այն ամրապնդելու համար, նախաձեռնում է՝

1. Հայկ Խաչատրյան, Վաչագան, Երևան, 1998թ., էջ 158-159:

ստեղծել կանոնական սահմանադրություն, որին պետք է ենթարկվեին բոլորը՝ թե հոգևորականները և թե աշխարհականները: Թագավորը մեծ կարևորություն էր տալիս երկրում առաջին անգամ ստեղծվող օրենքներին: Այս պատճառով էլ նա մամակներով դիմում էր իր ժամանակում հայտնի իմաստասերներ երեց Մատթեին, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին և Պետրոս Սյունեցի եպիսկոպոսին՝ խնդրելով, որ նրանք պարզաբանեն օրենքներին վերաբերվող զանազան հարցեր: Եվ երբ թագավորը ստանում է իր առաջարկած հարցերի պատասխանները, այն քննարկում և ինչ օգտակար էր համարում՝ ներառում էր իր սահմանադրական կանոնների մեջ: Ընդհանրապես մինչև այդ կանոնների հրապարակվելը այն մանրամասնորեն ուսումնասիրվում ու քննարկվում էր: Թագավորը խիստ կարևորություն էր տալիս այն հանգամանքին, թե իր ժողովրդի համար տվյալ ժամանակում ինչ կանոններ են անհրաժեշտ:

Եվ 488 թվականին զարմանալին մի արևոտ օր «մարերի ամսի տասներեքին» (հոկտեմբերի 13-ին) Վաչագան արքայի կառուցած Աղվեն ամառանոցում բազմամարդ ժողով է գումարվում, որը քննարկում և ընդունում է կանոնական սահմանադրությունը: Ժողովի մասնակիցներին ներկայացնում է թագավորը.

«Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքաս, Շուփաղիշոն՝ Պարտավի եպիսկոպոսը, Մանասեն՝ Կապադակի եպիսկոպոսը, Հունանը՝ Հաշուի եպիսկոպոսը, Անանիան ու Սահակը, և Ուտիքի Փող եպիսկոպոսները, Հովսեփը՝ Կաղանկատուքի քահանան,

Մատթեն՝ Պարտավի քահանան, Թոման՝ թագավորի պալատական քահանան, Պողոսը՝ Գայեգունի քահանան, Շմավոնը՝ Ցրիի քորեպիսկոպոսը, Մատթեն՝ Դարահոջի քահանան, Աբիկազը՝ Բեթի քահանան, Ուրբաթայրը՝ Մանուչեի քահանան. Հովել, Պարպ, Միգե, Հակոբ քահանաները, ազնվական մարդիկ և Արցախի նահապետները, Կաղանկատուքի

Բակուր նահապետը և այլ բազմաթիվ մարդիկ, որոնք միաբան ինձ մոտ ներկայացան՝ ամառանոցային վայր Աղվենում»:¹ (Աղվենը ամառանոցային վայր էր, գտնվում էր Մռավ սարի հարավային լանջին, Պարտավի դիմաց):

Այս բազմաթիվ մարդկանց մասնակցությամբ քննարկվում և ընդունվում է կանոնական սահմանադրությունը, որը բաղկացած էր քսանմեկ կետերից (հոդվածներից): Այս կանոններով ընդհանուր առմամբ կարգավորվում էր եկեղեցականների և աշխարհականների միջև տեղի ունեցած հարաբերությունները, որոշ օրենքներ էլ ուղղակիորեն վերաբերվում են մարդու բարոյական նորմերին, իրավունքներին, կարգազանցներին պատժելու ձևաչափերին և այլն:

Առանշահիկ Վաչագան բարեպաշտ արքայի այս կանոնները կարևոր նշանակություն են ունեցել նաև հետագա դարերում: Այն իր ձևով ու բովանդակությամբ մեզ հասած այն գրավոր սահմանադրությունն է, որը ներկայացնում է V դարի վերջերին գոյություն ունեցած Արցախ – Ուտիք միացյալ հայ թագավորության կյանքը՝ նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հարկերի ու տուրքերի անունները, դրանց վճարման ձևն ու չափը, տուգանքների ու պատժամիջոցների օրինականացումը, աշխարհականների ու հոգևորականների միջև եղած փոխհարաբերությունները, եկեղեցական կարգերը, բարոյական որոշակի սահմանումներ, հասարակական ընդհանուր կառուցվածքը և այլն: Ուշադրություն դարձնելով կանոնների բովանդակությանը, տեսնում ենք, որ դրանք հագեցված են իրավական և բարոյական նորմերով, որոնք կարևոր նշանակություն են ունեցել պետության օրինաչափ զարգացման համար: Ըստ այդ կանոնների հասարակության կազմի յուրաքանչյուր ներկայացուցիչ, որը մասնակից էր Աղվենի ժողովին, պարտավորություններ ուներ պետության մեջ կարգ ու կանոն, օրինականություն հաստատելու և այն վերահսկելու գործում: Այդ պատճա-

1. Կադանկատվացի, նշվ աշխ., էջ 65-66:

ռով էլ թագավորի հրամանով ժողովին մասնակցում էին՝ թագավորը, հոգևորականներ, ազգապետ, նահապետ, ազատներ, տանուտերեր, շինականներ և ժողովրդի այլ դասերի ներկայացուցիչներ:

Վերը բերվածը հաստատելու համար 21 կանոններից բերենք միայն մի քանի օրինակ:

«Զ. Եթե վաներեցը կամ որևէ վանական վանքին վնաս է հասցնում (գողանում է) և վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ գողացածը գրավեն եկեղեցու համար:

Ժ. Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

ԺԱ. Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է և կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, նրան կապելով պետք է թագավորի մոտ տանեն ու չարչար կերպով սպանել:

ԻԱ. Եթե որևէ ազնվական ցանկանում է իր եկեղեցում սեղան կառուցել, կամ ինչ-որ մասունքներ բերել, կամ պատարագ անել, պետք է կատարի եպիսկոպոսի հրամանով, որքան էլ ինքը կարողություն ունենա: Եթե կատարում է թույլտվությամբ, կօրհնվի, իսկ եթե այդպես չի անում, թող եկեղեցուց հեռու մնա, այլապես ըստ իր կարողության տուգանք պետք է վճարի եպիսկոպոսին:

Իսկ դրանից հետո ինչքան տուգանք տա այդ մարդը ըստ կանոնների, թող օրհնությամբ կատարի»:¹

Կանոնական սահմանադրությունը վավերացվել էր Հայոց Աղվանքի ազնվատոհմ ներկայացուցիչների և թագավոր Վաչագանի մատանիներով:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայոց արևելից կողմանքում ստեղծված Արցախ – Ուտիք միացյալ հայկական պետությունն ուներ այն բոլոր առանձնահատկությունները, որոնք հատուկ են ինքնիշխան պետություններին: Մանրամասնելով

1. Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 66, 67, 69:

ասենք, որ այդ հայկական պետությունն ուներ իր թագավորը, պետական կրոնը, պետական բանավոր ու գրավոր լեզուն՝ հայերենը, բանակը, դրոշը և բոլոր ենթակառույցները, որոնք հաստատվել էին սեփական սահմանադրությամբ:

Պատահական չէ, որ հենց այս նույն միտքն է հաստատում ռուս պատմաբան Մ.Վ.Յուշկովը, գրելով՝ թե Առանշահիկ Վաչագանի պետությունը հայոց երբեմնի մեծ ու հզոր պետության մի բեկորն է, որը թեկուզ և կախյալ վիճակում ապրում էր պետական ինքնահատուկ կյանքով:¹

Չնայած նրան, որ Վաչագանի օրոք էլ Պարտավը մեծ ու շեն քաղաք էր, բայց Հայոց փոքրիկ թագավորության այս արքան իր աթոռանիստ պալատը կառուցել էր Դյուրական գյուղում, (Գտնվում էր, Արցախի Ջրաբերդ գավառում, Թարթառ գետի ափին), որը նրա սեփականությունն էր: Նա իր համար կառուցել էր նաև առանձին ամառանոց, որը գտնվում էր Աղվեն գյուղում: Ինչպես տեսնում ենք, Վաչագան թագավորն իրեն ու իր իշխանությունը հեռու էր պահում Պարտավից: Այս ամենի միակ պատճառն այն էր, որ Պարտավում էին նստում պարսիկ մարզպանները: Թագավորն աշխատում էր այնպես գործել, որ պարսիկ մարզպանները չմիջամտեն իր թագավորության ներքին գործերին, թեև իր պետությունը պարսկահպատակ էր և տուրքը վճարում էր մարզպանին, որտեղից էլ այն ուղարկում էին արքունիք: Փաստերը վկայում են, որ Պարսկաստանի նման հզոր պետության մեջ Առանշահիկ Վաչագան թագավորին հաջողվել էր ստեղծել մի հայկական պետություն, որի ինքնահատկությունը պայմանավորված էր սեփական կրոնի, սեփական լեզվի, սեփական բանակի, սեփական սահմանադրության և պետական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հիմնավորված միջավայրի առկայությամբ:

Առանշահիկ Վաչագան արքայի վարած իմաստուն, հեռատես, ճկուն քաղաքականության շնորհիվ Հայոց արևելից կող-

1. Տե՛ս Բ.Ուլոբաբյան Դրվագներ..., էջ 198:

մանքում գտնվող հայ ժողովուրդը ոչ միայն պահպանեց ու ամրապնդեց իր մայրենին, իր կրոնը այլ նաև հավատարիմ մնաց դարերով ժառանգված իր սովորություններին ու ավանդություններին, որի համար էլ այդ ժողովուրդը նրան կնքեց Բարեպաշտ տիտղոսով, որին չէր արժանացել ոչ մի թագավոր, ոչ Վաչագանից առաջ և ոչ էլ նրանից հետո:

«Վաչագան Բարեպաշտը, -գրում է Բ.Ուլուբաբյանը, -Հայոց Աղվանքի հայկազուն Առանշահիկ տերերի լավագույն ներկայացուցիչն էր, այն քաջամիտ ու հայրենասեր իշխողը, որ կարողացավ երկրի ազգային ոգին աննախընթաց բարձրության հասցնել, ըստ ամենայնի օգտվելով և՛ նախնիների թողած ավանդներից, և՛ իր ժամանակի բարենպաստ պայմաններից»:¹

Վաչագան թագավորն իր երկրի խաղաղությունն ու կայունությունը պահպանելու համար՝ աշխատում էր պարսից երկրի հետ շարունակելի դարձնել բարեկամական ու մտերիմ հարաբերությունները: Նա իր միակ դստերը կնության էր տվել պարսից թագավորի եղբոր որդուն՝ Աբլ-Աբասին, որն արդեն քրիստոնեություն էր ընդունել և ապրում էր Մեծ Սյունիքում: Վաչագան Բարեպաշտի խնդրանքով Սյունիքի իշխանը հինգ զյուղ էր տվել նրան ու նրա փեսային: Այս հինգ զյուղերն ունեին բավականին ընդարձակ տարածություն, որտեղ կային փարթամ այգիներ ու արոտավայրեր: Ստեփանոս Օրբելյանը այդ զյուղերի սահմանները դնում է Սևասարից մինչև Աղավնո գետը, որը գտնվում էր Նակորգանի եկեղեցու դիմաց: Այստեղ՝ գետի ափին, եկեղեցուց ոչ հեռու, Վաչագանն ու իր փեսան մի մեծ բերդ են կառուցում, որտեղ Աբլ-Աբասը բնակվելով պետք է եկեղեցին ու կրոնավորներին պաշտպաներ թշնամիներից: Աբլ-Աբասն այստեղ արդեն ուներ խոշոր տնտեսություն՝ հա-

1. Բ.Ա.Ուլուբաբյան Դրվագներ... էջ 195:

զար խոշոր եղջերավոր անասուն, տասներկու հազար ոչխար, յոթ հարյուր ուխտ, վեց հարյուր ձի, չորս հարյուր էշ և հարյուր յոթանասուն այգեպան: Պարսից Վռամշապուհի թոռն այս ամենը լսելով՝ «Բազմաթիվ գորքով գալիս է ու առավոտյան հանկարծակի մտնում է վանք, կոտորում կրոնավորներին: Ավագագույներին կապում է, եկեղեցին քանդում, հիմնահատակ կործանում, քարերն էլ թափում են գետը»: **(Ստեփան Օրբելյան Սյունիքի պատմությունը, Երևան, 1986թ., էջ 117-118):**

Օրբելյանի պատմության մեջ նշված չէ, թե ինչու և ինչ պայամներում են մահացել Վաչագան թագավորն ու իր փեսան: Պատմիչը չի շեշտում, որ նրանց սպանել են, այլ գրում է, որ «Բարկուշատում մեռնում են Վաչագան ու Արլ-Արաս...»:¹

Մնում է ենթադրել, որ Վաչագանի փառքն ու նրա հայապահպանման նպատակը այնպիսի սահամների էին հասել, որն արդեն մտահոգում էր արքունիքին՝ չլինի թե Վաչագանը նախապատրաստվում է վերականգնել հայոց թագավորությունը: Այս հանգամանքը միշտ էլ մտահոգել է թե Արևելքին և թե Արևմուտքին: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, թե Վաչագանի մահվան պատճառը, այնուամենայնիվ, արքունիքում գործած խարդապանքների հետևանքն է, մանավանդ, որ նա (Վաչագանը) իր ծավալած ազգապաշտպան գործունեությամբ ջերմ ու բարեկամական հարաբերություններ ուներ ինչպես հարևան Սյունիքի, այնպես էլ կենտրոնական Հայաստանի իշխանների հետ:

1. Բարկուշատը գտնվում էր պատմական Բաղք գավառում: Այստեղ Աղավնո (Հագարի) գետի ափին կար համանուն քաղաք, որը բերդ ուներ... (տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, ծանոթագրությունների բաժին, էջ 415): Հետևապես վերը նշված գյուղերը մտնում էին այս գավառի մեջ:

ՄԻՀՐԱՆ ՏՈՀՄԸ

VII դարի սկզբին Սասանյանների ցեղից Միհրան անունով մի իշխան թողնում է իր երկիրը և տնով-տեղով, երեսուն հազար ընտանիք առած, գալիս հասնում է Հայոց Ուտիք նահանգի Ուտի Առանձնակ գավառը՝ Պարտավ քաղաքի մոտ: Նա մեղադրվում էր Ռոմիզդ արքայի սպանության մեջ: Պարսից Խոսրով թագավորը մահվան էր դատապարտում բոլոր նրանց, ովքեր մասնակից էին եղել իր հոր Ռոմիզդի սպանությանը: Միհրանն իր և իր ազգատոհմի կյանքը փրկելու նպատակով դառնում է փախստական: Իբրև Ուտիքից նա պետք է գնար խազիրների մոտ, որոնք Խոսրովի թշնամիներն էին, նրանց միանալով՝ գար Պարսկաստան, հարձակվեք Խոսրովի վրա և իր վրեժն առնեք նրանից: Խոսրով արքային իր պալատականները մեղադրում են. «Ինչո՞ւ դու չես հոգում քո ազգակից Միհրանի մասին, որ քո երկյուղից միացավ թշնամիներիդ և խռովություն է գրգռում քո դեմ»:¹ Խոսրովը նամակով դիմում է Միհրանին. «Իմ եղբայր ու հարազատ, դու ինձանից թշնամությամբ մի՛ հեռանա. իսկ եթե չես ցանկանում ինձ հետ միևնույն տեղում բնակվել, որտեղ որ իմ այդ հրովարտակը հասնի քեզ, այդ երկիրը թող դառնա քեզ բնակավայր, և վերցրու այնքան, որքան կարող եմ ընթանալ քո ոտքերը»:²

Այս նամակը Միհրանն ստանում է Գարդման գավառում: Կարդում է այն և շատ ուրախանում, մանավանդ, որ այդ լեռնոտ, անտառածածկ, ջրառատ, բարեխառը կլիմա ունեցող

1. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969թ., էջ 133:

2. Նույն տեղը, էջ 133:

Կաղանկատվացու պատմության հիմքաշարը քրիստոնեական կրոնի ու հայ եկեղեցու, հայ դպրության պահպանումն ու դրանց Գերսագույն կարևորություն տալն է: Այս է այն հիմնական առանցքը, որի շուրջ սկեռված է հեղինակի միտքն ու նպատակը: Աղվանքի պատմության մեջ ամեն ինչ «շարված» է այս հիմքաշարի վրա: Այնպես, որ հետազոտողները պետք է ամեն ինչ սկսեն այս հիմքաշարից և դրա վրա «դարավածներից»: (Հ.Նալբալյան)

երկիրը նա շատ էր հավանել: Այդտեղ էլ հիմնավորվում է, իր անունով մի քաղաք է կառուցում, որն անվանում է Միհրավան:¹ Ինչպես հետո կտեսնենք, Սասանյանների կողմից այս քաղաքամարդ գաղթականությունը Գարդման տեղափոխելը միանգամայն այլ նպատակ ուներ՝ ոչնչացնել այդտեղի տերերին՝ Առանշահիկ իշխաններին, որը նրանց չէր հաջողվում ոչ բռնություններով և ոչ էլ շահասիրություններով:

Որոշ ժամանակ անց Միհրանը՝ իբր մտերմանալու նպատակով, իր մոտ է հրավիրում Գարդմանի Առանշահիկ 12 իշխանների և դավադրաբար բոլորին սպանում: Իսկ Միհրանի թոռը, որին Կադանկատվացին քաջ Վարդան է անվանում, դավադրությանը գերազանցում է իր պապին: Սա. «իր սրտում դավ է նյութում հայկազյան նախնական ցեղի Առանշահիկների դեմ»:²

Այս Վարդանը իր մոտ ճաշի է հրավիրում վաթսուն Առանշահիկ իշխանների, թունավորում է և բոլորին՝ գլխատում: Կենդանի է թողնում միայն Չարմիհր Առանշահիկին, որն իրենց ցեղի փեսան էր:

Ըստ երևույթին, Գարդմանի Առանշահիկ իշխաններն ու իշխանագույններն այնքան շատ էին, որ 72 զոհ տալուց հետո էլ նրանց թիվը չպակասեց: «...Այնուամենայնիվ Առանի ցեղից իշխանները չեն պակասում»:³

Լեոն էլ գրում է. «Սակայն գավառը, ինչպես գիտենք, հնուց հայերին էր պատկանում և հայկական գործերի միջնաբերդն էր ներկայացնում: Միհրանյան տոհմն այդ հանգամանքն իր համար արգելք չի համարում և սկսում է մրցություն Գարդմանի հայ ազնվական տոհմի հետ, որ կոչվում էր Եռանշահիկ կամ Առանշահիկ... Բայց Առանշահիկ տոհմն անհետ չկորավ, ոչ էլ մոռացավ իր պայքարն այդ եկվորների դեմ, որոնք հափշ-

1. Կադանկատվացի, էջ 133 (գտնվում է այժմյան Ադրբեջանի Դաշկեսանի շրջանում):

2. Նույն տեղը էջ 134:

3. Մ.Քարխուտարյանց Պատմություն Աղվանից, Թիֆլիս, 1900թ., հատ. Ա, էջ 16-17:

տակել էին իր սեփականությունը... Երկու տոհմերի միջև հաստատվեց հին աշխարհի նվիրագործած արյան վրիժառությունը: Այդ մի դարավոր արյունահեղ պայքար էր, որ իր վերջնական լուծումն ստացավ 9-րդ դարում Առանշահիկների հաղթությամբ»:¹

Թեև Միհրանյան տոհմին հաջողվեց դավով ու խարդավանքով ոչնչացնել բազմաթիվ Առանշահիկ իշխանների և տեր դառնալ Գարդման գավառին, այնուամենայնիվ, վերջին հաշվով՝ հայոց գործերի միջնաբերդում էլ կործանվեց այդ Միհրանյան տոհմը:

Սերեոսն իր պատմության մեջ հայտնում է, որ Վնդոն ու Վստամն էին սպանել Որմիզդ արքային, որպեսզի իրենց քրոջ որդի Խոսրովը նստի պարսից գահին: Բայց Խոսրովը թագավոր դառնալուց հետո իր քեռիների և նրանց կողմնակիցների գործած ոճրագործությունը չի ներում: Նախ սպանում է իր քեռի Վնդոյին, ապա փախստական դարձնում Վստամին, իբր այս Միհրանն էլ նմանապես մեղադրվում էր Որմիզդի սպանության մեջ և Խոսրովի դատաստանից փրկվելու համար փախչում է Պարսկաստանից²:

Միհրանյան տոհմից առավել հայտնի են Միհրանը, որը առաջինը բուն դրեց Գարդմանում, սրա թոռ քաջ Վարդանը, որի մասին ասացինք վերևում: Վարազ Գրիգորը, որը Վիրո (Վահրամ) կաթողիկոսի կողմից քրիստոնեություն էր ընդունել, իսկ պարսից արքան սրան իշխանի տիտղոս էր շնորհել 637թ.: Սակայն Կաղանկատվացին ուղղակի փառաբանում է միայն Ջվանշիրին: Ջվանշիրը Վարազ Գրիգորի երկրորդ որդին էր:

Պարսից Հազկերտ արքան իր հպատակ երկրների իշխաններին գորաժողովի էր հրավիրել, որպեսզի միասին սլատերազմեն հազարացիների (արաբների) դեմ: Ջվանշիրը բոլորից շուտ է հասնում Տիգրոն: Հազկերտը նրան տեսնելուն պես ձեռ-

1. Լեռ, հատ. II, էջ 327:

2. Սերեոս Պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 109-115:

քը դնում է նրա գլխին, գովում և անվանում որպես Աղվանքի սպարապետ:

Կատաղի ճակատամարտ է տեղի ունենում հազարացոց և պարսից զորքերի միջև:

Ջվանշիրը մտնում է կռվի մեջ և հակառակորդներից երկուսին հարվածելով, գետին է տապալում, չնայաց ինքն էլ երեք տեղից է ծանր վիրավորվում, ձին էլ՝ չորս, այնուամենայնիվ հերոսաբար վերադառնում է, զգեստներն ու զենքերն արյան մեջ քաթախված: Թագավորի հրամանով նրան խնամում են պալատական բժիշկները: Ապաքինվելուց հետո թագավորը կրկին գովաբանում է նրան և մեծամեծ պարգևներ շնորհում: Հաջորդ ճակատամարտի ժամանակ Ջվանշիրը...հրապարակով իր քաջությոնն էր ցույց տալիս, որը բազմաթիվ անգամ օտարազգի թշնամիների գլուխները բերելով նետում էր թագավորի առջև:¹

Այս պատերազմում Ջվանշիրը մարմնի վրա տասնմեկ ծանր վերքեր ստանալուց հետո, թողնում է պարսկական պարտված բանակը և վերադառնում Ատրպատական գավառը:

Այստեղ էլ Ջվանշիրը կռվում է պարսկական զորքի դեմ, շատերին կոտորում է, շատերին էլ փախստական դարձնելով՝ մեծ քանակությամբ ավար է խլում և վերադառնում Գարդման, որտեղ էլ նրան հայտնում են, թե. «...պարսկական զորքը մտավ Պերոզ քաղաքը և գերեվարեց մորդ եղբայրներիդ հետ միասին»:²

Ջվանշիրը զայրացած անցնում է Կուր գետի այն կողմ, Կամբեճան գավառում դուրս է գալիս պարսիկների դեմ, բոլորին սրստում այնպես, որ «թշնամոց մինչև անգամ մի մարդ էլ կենդանի չմնաց»:³

«Ուտիքում էլ պարսից զորքից ում որ գտնում է, տեղն ու տեղը սրի ճարակ է դարձնում...»:⁴

1. Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 137:

2. Նույն տեղը, էջ 138:

3. Նույն տեղը, էջ 139:

4. Նույն տեղը, էջ 139:

Վրաց նախարարները տեսնելով Ջվանշիրի այս մեծամեծ հաղթանակները ցանկանում են, որ նա ամուսնանա իրենց ցեղի աղջկա հետ: «Իսկ նա (Ջվանշիրը) կին է առնում Արուիճան տոհմից Սիսական նահանգի (Սյունիքի 7-րդ գավառն էր, որը համընկնում է այժմյան Սիսիանի շրջանին: Կադանկատվացի էջ 284) իշխանի դստերը...»:¹

Այնուհետև Ջվանշիրը հայոց զորավարի հետ եղբայրական համաձայնության գալով՝ նամակ է գրում Բյուզանդիայի Կոստանդին քազավորին, որտեղ հայտնում է իր և իր երկրի հպատակությունը և հնազանդությունը Բյուզանդական կայսրությանը: Կայսրն այս նամակն ստանալուն պես ուրախանում է և իսկույն հրամայում երդմնագիր գրել և միական խաղաղություն պահպանել: Կայսրը մեծամեծ պարգևներ է ուղարկում Ջվանշիրին՝ քանդակազարդ թիկնակով ոսկեզօծ արծաթյա գահույք, ոսկեհյուս հանդերձանք և իր անձնական մարզարդազարդ պատյանով սուսերը: «Նաև քրիստոսի կենարար խաչի մի մասը, որ իր ծոցում պարանոցին կրում էր, հանեց և ուղարկեց նրան: (Ջվանշիրին)»:²

Երբ Կոստանդին կայսրը Պարսկաստանում էր, լուր է ուղարկում, որ Ջվանշիրն իր մոտ գնա: Ջվանշիրն անմիջապես հասնում է Պարսկաստան, ներկայանում կայսրին:

Քանի որ Աղվանքի իշխանը կնոջ մահվան պատճառով սև զգեստի մեջ էր, կայսրը հրամայում է, որ նրան հագցնեն պալատական զգեստներ: Այնուհետև Ջվանշիրը «բարեսեր քազավորից հրաժեշտ է խնդրում և այն էլ ոչ իբրև ստորադաս մեկը, այլ իբրև գահակից եղբայր ընդդեմ պարսիկների»:³

Աղվանքում Ջվանշիրը մտածում է Քրիստոսի խաչի պահպանման համար վայր գտնել. Գարդման բերդի մոտ մի եկեղեցի է կառուցում և այն շքեղ զարդարում, որտեղ և տեղադրում է Կոստանդին կայսրից ստացած Քրիստոսի խաչի կեսը:

1. Նույն տեղը, էջ 139:

2. Նույն տեղը, էջ 143:

3. Նույն տեղը, էջ 143:

Երկրորդ անգամ Ջվանշիրը Կոստանդին կայսրին հանդիպում է Վաղարշապատում:

Այս անգամ Կոստանդինը հրամայում է՝ Ջվանշիրին տալ թագավորական ամբողջ սպասքը, «որի պատճառով սեղանակիցներն էլ սոսկացին»:¹ Եվ էլի զանազան պարզևներ ստանալուց հետո Ջվանշիրը վերադառնում է Գարդման:

Այս դեպքերից երկու տարի հետո խազիրները ասպատակում են Աղվանքի վրա: Ջվանշիրը հարձակվում է նրանց վրա, մի մասին կոտորում, մյուս մասին վտարում իր երկրից:

Հաջորդ անգամ հոներն են հարձակվում Աղվանքի վրա և մեծ ավար տանում:

Այս անգամ էլ Ջվանշիրը հոների թագավորի հետ է խաղաղության պայմանագիր կնքում: Ամուսնանում է հոների թագավորի դստեր հետ և այն ամենը, ինչ հոները հափշտակել էին Աղվանքից, ետ է վերադարձնում:

Եվ այսպես Ջվանշիրի հռչակը տարածվում է ողջ աշխարհում, ամենուրեք նրան մեծարում են, փառաբանում, մեծամեծ պարզևներ շնորհում...

Աշխարհին տիրելու հերթը հասնում է արաբներին: Ջվանշիրն շտապում է հասնել սրանց թագավորի մոտ, դաշինք կնքել նրա հետ, որպեսզի իր երկիրը հարկապահանջության տակ չդնեն:

Աղվանից իշխանը նախ խորհրդակցում է հայ իշխանների հետ, ընդունում նրանց համաձայնությունը և գնում Դամասկոս: Այստեղ նա հանդիպում է Արաբների թագավորի հետ, որը նրան ընդունում է մեծ ուրախությամբ, մանավանդ, երբ Ջվանշիրը հաղորդում է՝ հարավցիներին հնազանդորեն ծառայելու իր կամեցողությունը: Վերադարձի ճանապարհին նա կրկին գալիս է Արարատյան գավառ, որտեղ շատ ազնվականների հետ նրան դիմավորում է Մամիկոնյան տոհմից քաջ Գրիգորը և բերում իր Արուն գյուղաքաղաքը: Այստեղ է ժամա-

1. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 144:

նում նաև հայոց մեծ հայրապետ Անաստասը: «Մեծ հավատացյալ իշխանը երբ նրան տեսավ, հոգեզվարճ բերկրանքով լցվեց. խոնարհվեց և նրանից օրհնվեց, ինչպես սուրբ հրեշտակից»:¹

Ջվանշիրը հետևելով Բարեպաշտ Վաչագանի օրհնակին, ինքն էլ է եկեղեցիներ կառուցում, սրբերի մասունքների հայտնաբերումը դարձնում համաժողովրդական տոնախմբություն, օրենքներ ստեղծում, արգելում ազգակցական ամուսնությունները, ամեն կերպ աշխատում էր բարձր պահել հայ եկեղեցու դերը՝ որպես տարածաշրջանի ժողովրդի միասնական ուժ: Ժողովրդի ունեցվածքն ու կյանքը ապահով պահելու համար Ջվանշիրը տարբեր պետությունների թագավորների հետ հաշտարար պայմանագրեր է կնքում:

Ջվանշիրն սպանվում է իր կառուցած գեղազարդ տաճարի զբոսայգում: Ըստ երևույթին, սա անձնական հաշվեհարդարի հետևանք էր, որովհետև խնջույքից հետո Ջվանշիրն զբոսնում էր իր բաժակակիցներից մեկի հետ, որի կողմից էլ անսպասելիորեն սպանվում է:

Ամբողջ ժողովուրդը լացում ու ողբում էր իր մեծ իշխանի մահը: Այդ ժամանակ հայտնվում է բանաստեղծ, ճարտասան Դավթակ Քերթողը և ողբում իշխանի մահը, որը մեզ է հասել միայն Կաղանկատվացու պատմությունից:

Ինչպես տեսնում ենք, Կաղանկատվացու նկարագրած Ջվանշիրի կյանքում առասպելականը շատ է, որը ոչ միայն չի համապատասխանում իրականությանը, այլ նաև կան պատմական ակնառու սխալներ, ժամանակագրության խախտումներ և նույնիսկ մի այլ պատմական անձի գործունեությունը վերագրված է Ջվանշիրին: Թեև Կաղանկատվացին անսահմանորեն մեծարում է Ջվանշիրին, նրան համարում որպես թագավորների ու տիեզերականների հավասար մեկի, որը գովեստների, տիտղոսների ու մեծամեծ նվերների է արժանացել պարսկական, արաբական և բյուզանդական թագավորների

1. Նույն տեղում, էջ 153:

կողմից, սակայն այդ մասին, ինչպես հայտնում են հետազոտող պատմաբանները, որևէ տեղեկություն չկա ոչ արաբական, ոչ էլ բյուզանդական տվյալ ժամանակի պատմիչների գործերում: Ջվանշիրի քաջագործությունների մասին տեղեկություններ չկան մահ Ղևոնդի և Սեբեոսի մատենագրություններում, որտեղ արտացոլված են Աղվանքի հարաբերությունները պարսիկների, արաբների, բյուզանդացիների և հոների հետ:¹

Ջվանշիրն իր գործունեությամբ երևում է միայն «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքում, որտեղ թեև ամեն ինչ չափազանցված է, այնուամենայնիվ, մա ղիտվում է որպես պատմական անձ: Ջվանշիրը, ինչպես ներկայացվում է Կաղանկատվացու պատմության մեջ, հայոց նախարարների հետ խորհրդակցելուց ու նրանց կողմից հավանություն ստանալուց հետո էր միայն նախաձեռնում այս կամ այն գործը: Այսպես Միհրանյանները Գարդմանում ընդունեցին քրիստոնեություն և այնպես հայացան, որ արդեն Ջվանշիրի օրոք պահպանվում ու գերադասվում էր այն ամենը, ինչը հայկական էր. կրոնը, լեզուն, մշակույթը, սովորությունները, ավանդույթները, կենցաղը... Ջվանշիրն ինքը հայկական միջավայրի ծնունդ էր և աշխատում էր ամեն կերպ բարձրացնել այդ միջավայրը, պահպանել այդ միջավայրի փառավոր անցյալը:

Եվ երևի պատճառն այդ էր, որ Կաղանկատվացին ու Դավթակ Բերթողը հայոց խոսքի ողջ պերճանքով են զարդարել իրենց սիրելի հերոսին: Ջվանշիրի ողբերգական մահից հետո, երբ սուգն անցնում է, հայոց Աղվանքի մեծամեծերը հավաքվում են Գարդմանի արքեպիսկոպոս Եղիազարի մոտ, խորհրդակցում և Աղվանքի իշխան նշանակում Վարազ-Տրդատին, որը Ջվանշիրի եղբայր Վարազ-Պերոժի որդին էր:

Որոշ ժամանակ անց հոների առաջնորդը՝ զորավար Ալփիլիթները, մեծաթիվ զորքով հարձակվում է Աղվանքի վրա, իբր Ջվանշիրի արյան դիմաց վրեժխնդիր լինելու:

1. Վարազ Առաքելյան, Կաղանկատվացու պատմության առաջաբանում, էջ XIV:

Հոների այս ահավոր զորքը ասպատակներ է սփռում ողջ Աղվանքում, ավեր ու թալան են անում ամեն ինչ, այդ մեծ աղետից ավելի շատ տուժում է Ուտիք նահանգը, որտեղ հանգրվանել էր թշնամիների զորապետը: Վարազ-Տրդատը տեսնելով հոների զորքերի այդ ահագին քանակությունը՝ «տխրեց, տարակուսեց, թե ինչպես, ինչ հնարքով է հնարավոր սրանց դեմն առնել»:¹ Նա եպիսկոպոսապետ Եղիազարին հոների իշխանի մոտ պատգամախոս է ուղարկում, որի միջոցով հաղորդում էր, թե ինքը՝ Վարազ-Տրդատը, Ալփիլիքվերին համարում է որպես իր սիրելի եղբայր և առաջարկում է իր անկեղծ հավատարմությունն ու բարեկամությունը: Եպիսկոպոսապետը Ալփիլիքվերին հաղորդում է, որ Վարազ-Տրդատը անմեղ է, Ջվանշիրին սպանել է մի հանցագործ: Այնուհետև մեծ եպիսկոպոսապետի բազմաթիվ աստվածաշնորհ խոսքերից հետո հոների մեծաթիվ զորքերը թողնում են Աղվանքը և գնում իրենց երկիրը:

Քանի որ հոների զորքերն ամեն տարի ասպատակում էին Աղվանքը՝ ավեր ու թալան անում, Վարազ-Տրդատ իշխանը, իր երկրի մեծամեծերի հետ խորհրդակցելուց հետո, որոշում է հոների հետ հիմնավոր բարեկամություն հաստատել: Մեծ Կողմանք գավառի իմաստունն ու պարկեշտ եպիսկոպոս Իսրայելին ուղարկում են հոների հեռավոր երկիրը, որպեսզի սրանց քրիստոնյա դարձնի, որովհետև կարծում էին, թե միայն այդ անելով կարող են Աղվանքն ազատել՝ հոներից հարկ տալուց: Իսրայել եպիսկոպոսին թեև հաջողվում է քրիստոնյա դարձնել հոների թագավորին ու իշխաններին, որով, իրոք, սկզբնական շրջանում բարեկամական հարաբերություններ են ստեղծվում Հոնաստանի և Աղվանքի միջև, բայց այդ երկար չի տևում, քանզի հոների մեջ քրիստոնեությունը ամբողջապես չէր հիմնավորվել: Աղվանքն այդպես էլ մնում է հոների ճնշման ներքո:²

705 թվականին Բյուզանդիայի կայսր Հուստինիանոսը Աղվանից աշխարհի հարկատվությունն ապահովելու և Աղվանքը

1. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., 179-181:

2. Նույն տեղում, էջ 188-189:

քաղկեդոնական դարձնելու համար Կ.Պոլիս է կանչում Վարազ-Տրդատին: Սա այնտեղ է գնում իր երկու որդիներ՝ Գագիկի և Վարդանի հետ, կայսրը սրանց չի ընդունում, ոչ էլ թողնում է, որ երկրից հեռանան: Աղվանքի իշխանը հինգ տարի Կ.Պոլսում մնալուց հետո խաբում է կայսրին, իբր իր երկրում շատ մեծ հարստություն ունի՝ կարող է այդ ամենը բերել և տալ Հուստինիանոս կայսրին: Վարազ-Տրդատին թողնում են: Սա վերադառնում է իր հայրենիքը: Շուտով կայսրին հաղորդում են, թե իշխանն այդ ամենը հորինել էր, որ նա այլևս չի վերադառնալու: Հուստինիանոսը Վարազ-Տրդատի երկու որդիներին՝ Գագիկին ու Վարդանին, փակում է մի խավար գնդանում:¹

Քանի դեռ վարազ-Տրդատն իր որդիների հետ գտնվում էր Բյուզանդիայում և Հուստինիանոսը սրանց ազատելու համար պահանջում էր Աղվանքի քաղկեդոնացուն՝ ու հարկերի անխափան վճարումը, այդ ժամանակ իշխանի կինը՝ Սպրամը, իր ամուսնուն ու որդիներին պատանդից ազատելու նպատակով՝ որոշում է Աղվանքի եկեղեցիներում քաղկեդոնականություն հիմնավորել: Իշխանուհու այս մտադրությունից օգտվում է Գարդմանի Ներսես եպիսկոպոսը: Նրանց միջև մի սովորական դաշինք է կնքվում, որի հիմքում ընկած էր փոխադարձ շահը:

Ներսեսը դիմում է իշխանուհուն. «Եթե դու կամենում ես, ինձ Աղվանքի հայրապետական աթոռը բարձրացրու, և ես ամբողջ Աղվանքը խոստովանությամբ քաղկեդոնական կդարձնեմ»:²

Աղվանքի հայրապետական աթոռն էլ դեռ թափուր էր: Եղիազար կաթողիկոսը մահացել էր: Սպրամ տիկինը գործի է դնում իր կանացի և իշխանական բոլոր հնարամտությունները:

Նա համոզում է Աղվանքի բոլոր մեծամեծերին ու եպիսկոպոսներին, որ նոր կաթողիկոսի լավագույն թեկնածուն Ներսեսն է:

1. Լեո հատ. II, Երևան 1967թ., էջ 331-332:

2. Կաղանկատվացի, էջ 228-229:

Մեծիրանքի եպիսկոպոս Հովելը պահանջում է, որ սա իր ձեռքով գրված մի տեղեկություն տա, որտեղ գրված լինի, թե ինքը՝ Ներսեսը, նգովում է քաղկեդոնությունը:

Ներսեսը այդ գրությունը տալիս է: Հովելը վերցնում է այդ նգովքի թուղթը և պահում իր մոտ: Որից հետո Ներսեսին հայրապետական շնորհներով հրավիրում են բազմելու Աղվանքի սուրբ աթոռին: Դրանից 14 տարի հետո վախճանվում է Հովել եպիսկոպոսը: Ներսես կաթողիկոսը անմիջապես գնում է Մեծիրանք գավառ: Այստեղ նա վանահայր Ջաքարեայի միջոցով ձեռք է գցում իր գրած թուղթը և այն ոչնչացնում: Այնուհետև Սպրամ իշխանուհու դրդմամբ Ներսես կաթողիկոսն սկսում է Աղվանքի եկեղեցիներում քաղկեդոնություն քարոզել: Հալածում է այն բոլոր եպիսկոպոսներին, որոնք իր մտադրությանը դեմ էին: «Եկեղեցու արժանաժառանգ ուղղափառ գավակներին հալածեց ու դարձրեց տարաբնակ: Ամենից առաջ հալածեց Մեծկողմանքի հրաշագործ երանելի Իսրայել եպիսկոպոսին, որ խազիրների, հոների շատ երկրների քրիստոնյա դարձրեց, սրա հետ հալածեց նաև Գարդմանի եպիսկոպոս Եղիազարին»:¹ Այս ամենից հետո Աղվանքի հոգևոր առաջնորդները միաբանվում են, նամակ գրում Հայոց կաթողիկոս Եղիային՝ նրանից օգնություն ստանալու ակնկալիքով:

Եղիա կաթողիկոսն անմիջապես նամակով դիմում է արարների գլխավոր Աբդլմելիքին, որն այդ ժամանակ նստում էր Պարտավում, թե Աղվանքի կաթողիկոսն ու մի կին կամենում են երկիրն ապստամբեցնել քո դեմ, որ հույների կողմն անցնեն: Աբդլմելիքի հրամանով տիկին Սպրամի ու Ներսեսի ոտքերն կապում են իրար և ինչպես բեռ գցում ուղտի վրա և տանում Պարտավ քաղաք: Այստեղ Հայոց կաթողիկոս Եղիայի, Աբդլմելիքի և բազում մարդկանց ներկայությամբ նրանց անսլափելով, ծաղրուծանակի ենթարկելով մահվան են դատապարտում:

Բ.Ուլուքարյանը ենթադրում է, որ գուցե VII դարի սլափությունը մեջ եղել է Ներսես կաթողիկոսին «լոկ դատափետումի ու

1. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 229-231

պատժի ակնարկ», բայց հետագա պատմիչները այն «զարդարել են», որպեսզի իրենց ժամանակներում էլ ոչ մի հոգևորական չհանդգնի դիմել նման քայլի: Շատ հավանական է, որ դա այդպես էլ եղել է, որովհետև այն մատենագիրները, որոնք գրել են Ներսես Բակուրի ու նրա գործած «չարամտության» մասին, բոլորն էլ բարձրաստիճան հոգևորականներ են և երդվյալ հակաքաղկեդոնականներ:

Ըստ ամենայնի, Ներսես Բակուրի շուրջ տարածված տեղեկությունները բանավոր խոսքի միջոցով ինչքան անցել է, այնքան գունազարդվել է և հետագա մատենագիրներն էլ յուրաքանչյուրն իր կարողության չափով այն չափազանցել է, մեկը հազար է արել, որպեսզի ահ ու սարսափի մեջ գցի նրան, ով կկամենա հայոց եկեղեցում քաղկեդոնություն մտցնել: Ներսես Ակինյանը ուղղակի մեղադրում է Հայոց կաթողիկոս Եղիային ու նրա գործակիցներին, որ սպանել են տվել մի հայ մատենագիր՝ Ներսես Բակուրին, որովհետև «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքում գրված է, թե Սիմոն կաթողիկոսը, Ներսեսի գրքերով լիքը արկղերը լցրել է Տրտու (Թարթառ) գետը: Նախ պետք է նկատի ունենանք, որ գետը լցված այդ ձեռագրերը, անկախ իրենց բովանդակության, վերաբերվում էին մեր ժողովրդի պատմությանը, երկրորդը՝ հավանական է, որ Ներսես կաթողիկոսը զոջացած լիներ իր գործած արարքի համար և այդ մասին ինչ-որ բան գրած, և երրորդը՝ այդ ջուրը լցված արկղերի մեջ կարող էր լինել նաև մեր այլ պատմիչների ձեռագրեր... Ներսես Ակինյանի կարծիքով այդքան ձեռագրեր հավաքած կաթողիկոսը պետք է որ գրասեր ու ընթերցասեր լիներ, հետևապես և մատենագիր: Ուրեմն, ստացվում է, որ հայ կաթողիկոս Եղիան ու նրա գործակիցները մի հայ մատենագիր են սպանել:¹ Մեր կարծիքով հետազոտողների աչքից վրիպել է մի շատ կարևոր հանգամանք ևս:

1. Բ.Ուլուբաբյան Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին ու մշակույթը, էջ 139-141:

Աղվանքի հզոր ու հայտնի իշխաններից մեկը՝ Շերոն, որը, ըստ երևույթին, կամենում էր դառնալ Աղվանքի առաջին իշխանը, Սալրամին ու կաթողիկոսին դրդել է այդ չարամտությամբ: Այսպիսով, նա հետագայում կարող էր իշխանուհուն ու կաթողիկոսին հեռացնել տար իր ճանապարհից:

Գրված է. «Նա (Ներսես Բակուրը- Հ.Ն.) իրեն թաղել տվեց միևնույն շղթայով և անիծեց Շերոյին, որովհետև սա նրան ու Սալրամին առաջնորդեց դեպի չարը և այդ այն պատճառով, որ Շերոյի և Սալրամի միջև տարածայնություն կար իշխանության վերաբերյալ»¹:

«...Վարազ-Տրդատին և սրա մանուկ որդի Ստեփանոսին խորաձորում սպանում է իրենց ազգական Ներսես Փիլիպյանը, որով էլ վերջանում է Միհրան իշխանական տոհմը»²:

Միհրան տոհմից Գարդմանում գործած հիմնական իշխաններից էին Միհրանը, քաջ Վարդանը, որը առաջինն էր քրիստոնեություն ընդունել, Վարազ-Գրիգորը, որը պարսից արքունիքի կողմից Աղվանքի իշխան էր նշանակվել, Ջվանշիրը և Վարազ-Տրդատը: Այս իշխաններից, հատկապես, վերջին երեքը ուղղակիորեն շարունակում էին Հայոց Աղվանքի բնիկ տերեր՝ Առանշահիկ իշխանների գործերը: Թերևս կարելի է շեշտել այն հանգամանքը, որ հայ իրականության մեջ, առաջին անգամ Գարդմանի և ընդհանրապես Հայոց արևելից կողմանքի Առանշահիկ իշխանների խորիմաստ քաղաքականության շնորհիվ էր, որ Միհրանյաններն արդեն պաշտում էին այն ամենը, ինչը հայկական էր: Այսպիսով, Վարազ-Տրդատի ողբերգական մահից հետո Գարդմանը ամբողջովին կրկին մնում է բնիկ տերերի՝ Առանշահիկների տնօրինության տակ:

1. Մ.Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ., էջ 231:

2. Կաղանկատվացի, էջ 266:

Նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 244:

**ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ Է ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԻՐՈՆ (ՎԱՀՐԱՄԸ)
ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԸ ՓՐԿԵԼ ԽԱԶԻՐՆԵՐԻ
ԱՎԵՐՈՒՄՆԵՐԻՑ**

Կաղանկատվացու պատմության մեջ Վիրոն Աղվանքի մեծ կաթողիկոսն է: «Սա, -գրում է պատմիչը,- համճարեղ, խելոք, իմաստուն, խոսքի մեջ ուժեղ մի մարդ էր. նրա լեզուն բանավոր հռետորական խոսքի և թագավորներին ու մեծամեծերին գովելու մտավարժության մեջ արագագիր գրողի էր նմանվում, իսկ պարզախոսությամբ հաճելի էր ռամիկներին ու հասարակ ժողովրդին»:¹

Հայոց արևելից կողմանց իշխաններն ապստամբել էին պարսից բռնության դեմ: Ապստամբածների մեջ էր նաև Վիրոն կաթողիկոսը: Արքայից արքա Խոսրովի հրամանով բոլոր անհնազանդներին բռնել էին և մահվան ու այլևայլ պատժամիջոցների ենթարկել: «Միայն Վիրոն էր, որ շնորհիվ իր ճարտար լեզվի, կարողացել էր պարսից արքունիքում իրեն այնքան արդարացնել, որ նրան թողին իր պաշտոնի մեջ, սակայն առանց հայրենիք վերադառնալու իրավունքի»:²

628 թվականին Խոսրովի որդի Կավատը գաղտնի ապստամբում է հոր դեմ, ապա սպանում նրան և ինքը նստում Տիգրոնի գահին: Սա արքայական գահին տեր դառնալուց անմիջապես հետո հոր բանտերում գտնվող բոլոր կալանավորներին ազատում է և թողնում, որ նրանցից յուրաքանչյուրը վերադառնա իր երկիրը: Վիրոն կաթողիկոսը 25 տարի մնալով արքունի նախնական կալանատանը, ազատվում է և վերադառնում իր հարազատ Հայոց Աղվանք: Նա երագում էր, որ հայրենիքում մի քանի օր կհանգստանա, երկրի կարոտը կառնի, ապա կգբաղվի եկեղեցական գործերով, որոնք, ըստ նրա պատկերացման, շատ էին: Սակայն հայրենիքում կաթողիկոսին այլ հոգսեր ու այլ դառնություններ էին սպասում:

1. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ. էջ 115:

2. Լեո, հատ. II, էջ 261:

Խազիրների Ջերու խաքանը 626 թվականին պարտություն էր կրել Թրիլիսի պարիսպների տակ: Վրացիները ծաղրել էին պարտված խաքանին՝ նրա դեմքը պատկերել էին դդումի վրա, աչքերը փորված տեսքով: Խազիրների թագավորը այս վիրավորանքը չի մոռանում, հաջորդ տարի նա կրկին հայտնվում է Թրիլիսիում: Այս անգամ նա Վրաստանի մայրաքաղաքը հիմնահատակ քարուքանդ է անում, սրի քաշում ողջ ժողովրդին, չխնայելով ոչ մեծի, ոչ էլ փոքրի:

Ապա կողոպտում են ոչնչացված քաղաքը: «Այնքան շատ բերեցին ու լցրին նրա (խաքանի) առաջ, մինչև որ ձանձրացավ նայել ու դիտել ոսկու և արծաթի անբավ անհամար տաղանդները»:¹

627թ. Ջերու խաքանը կռվող զորքերը հանձնում է իր Շաթ որդուն և ուղարկում Աղվանք: Նա որդուն և նրա հետ գնացող դաստիարակներին ու քաջ զորավարներին պատվիրում է. «Եթե նրանց երկրի (Աղվանքի-Հ.Ն.) մեծամեծերն ու առաջնորդները ընդառաջ կգան իմ որդուն, իրենց երկիրը կհանձնեն նրա ձեռքը՝ ի հպատակություն ինձ և իմ զորքերի առջև բաց կանեն իրենց քաղաքները, ամրոցները, շուկաները, դուք էլ թողեք, որ նրանք ապրեն ու ծառայեն ինձ, իսկ եթե ոչ, մի խնայեք տասնհինգ տարեկանից վեր արական բոլոր հասակներին, բայց մանկահասակ տղաներին ու ամբողջ իգական սեռը պահեցեք ինձ ու ձեզ ծառայելու և աղախնություն անելու համար»:²

Իսկ ինքը՝ Ջերու խաքանը, թալանած անբավ գանձերը բարձել է տալիս ձիերին և իր հետ տանում այնտեղ, որտեղից եկել էր: Շաթը հսկայաթիվ զորքով հասնում է Աղվանք, բանակ դնում Ուտիք նահանգում, Պարտավից ոչ հեռու, մի ջրառատ վայրում ու անմիջապես գործի դնում հոր պատվերը:

1. Մ. Կաղանկատվացի, նշված աշխատություն, էջ 118:

2. Նույն տեղում, էջ 118:

Նա պատգամագիր է ուղարկում Աղվանքի պարսից մարզպան Սեմա-Վշնասպին, որով հայտնում էր համարյա այն ամենը, ինչ հորից էր լսել:

Պարսիկ մարզպանը Շաքի առաջարկությունը չի ընդունում, նաև չի դիմադրում, այլ իր հավաքած հարստությունն առնում ու փախչում է Պարսկաստան: Դա հենց այն ժամանակներն էին, երբ Հայոց արևելից կողմանքում պակասել էր Առանշահիկ իշխանների թիվը:

Ինչպես տեսանք, սրանց մի մասը զոհ գնաց Միհրան տոհմի դավադրությանը, մի մասն էլ՝ որպես ապստամբների, կալանավորվել և դաժան հալածանքների էր ենթարկվել Խոսրով արքայի կողմից: Երկրում մնացած մյուս Առանշահիկ իշխաններն այնքան հուսահատված ու այնքան ընկճված էին, որ չկարողացան ժողովրդին համախմբել, բանակ կազմել և դիմադրել խազարներին: Գարդմանում նստած Վարազ-Գրիգորը (Ջվանշիրի հայրը), որը «Աշխարհացույցում» Աղվանքի առաջին իշխան է հորջորջվում, դավաճանում է, ժողովրդին փրկելու ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում: Սա քրիստոնյա էր կնքվել Վիրո կաթողիկոսի կողմից, ասել է, թե այդ իշխանն ընդունել էր հայ եկեղեցու դավանանքը: Բայց երկրի այս օրհասական պահին նա իր կաշին փրկելու համար խազարների դաշնակից Բյուզանդիայի կայսր Հերակլի կողմից նորից է կնքվում, այս անգամ էլ ընդունում է բյուզանդական կրոնը՝ քաղկեդոնությունը, որը հայ եկեղեցին չէր ընդունում: Իսկ Շաքի քառասուն հազարանոց զորքն արդեն Ուտիքում էր:

Վիրո կաթողիկոսն իր հայրենիքը տեսնում է աղետաբեր վիճակում. երկիրը մերկ ու անպաշտպան մնացել էր այդ ահ ու սարսափ ներշնչող թշնամու առաջ:

Շաք գորապետը հիմա էլ սրա մոտ է բանագնացներ ուղարկում: Նա կաթողիկոսին առաջարկում էր այն, ինչ պահանջել էր պարսիկ մարզպանից, այսինքն՝ հոր տված պատվերը: Վի-

րոն ընկնում է երկու կրակի մեջ, եթե ընդունի խազար առաջնորդի առաջարկած պայմանները, ապա արքունիքում իրեն դավադիր կհամարեն և կրկին կկալանավորեն, եթե մերժի թշնամու ցանկացածը, ապա այդ ձիավորները երկիրն ու ժողովրդին հրի ու սրի կենթարկեն: Ստեղծված իրավիճակը կաթողիկոսից պահանջում էր ավելի շրջահայաց լինել, որովհետև այս երկրի և այս ժողովրդի լինել-չլինելու հարցն էր դրված: Ամեն մի անխոհեմ արարք կարող էր մեծ ողբերգության առիթ դառնալ: Այնուամենայնիվ, որպես պարսկահպատակ հայ քրիստոնյա, նա մի գաղտնի նամակ է գրում արքունիք, թե ստեղծված դրության մեջ ինքն ինչ պետք է անի: Թեև կաթողիկոսը կանխավ գիտեր, որ Պարսկաստանից ոչ մի օգնություն չի ստանալու, այնուամենայնիվ նամակը գրեց, հավանաբար ի հանգստություն իր հոգու: Իսկ Շաքի բանագնացներից անընդհատ կաշառելով և մեջտեղ բերելով այլևայլ պատճառաբանություններ՝ ձգձգում էր խազիր առաջնորդին պատասխան տալու ժամանակը:

Շաքը կռահում է, որ կաթողիկոսն այդ ամենն անում է միայն ժամանակ շահելու նպատակով, այլևս չի համբերում: Բաց է թողնում իր ձիավորների սանձերը, որոնք հենց դրան էին սպասում:¹

Պատմագիտության մեջ կա այն կարծիքը, ըստ որի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքի մեջ խազիրներին վերաբերվող այս հատվածը գրել է ինքը՝ Վիրո կաթողիկոսը՝ որպես դեպքերին ականատես ու մասնակից:²

Ահա թե ինչպես է նա նկարագրել խազիրների ասպատակությունների ահավոր տեսարանները. «...Հանկարծ մեզ ու մառախուղ պատեց մեր ամբողջ երկրի երեսը, միաժամանակ դաշտերը, լեռների գագաթները, բլուրները, ձորերի խորքերը.

1. Կաղանկատվացի, էջ 119:

2. Կաղանկատվացի, նախաբան, էջ 4

ոչ մի վայր չմնաց, նույնիսկ ոչ մի ոտքի տեղ մեր երկրի բոլոր սահմաններում՝ շենքերում, ագարակներում, տներում և ճանապարհներում: Բոլորի բերանները վա՛յ, վա՛յ էին աղաղակում, բարբարոսական գոռում-գոչումները չէին լռում, և չկար մի վայր, ուր չլսվեր թշնամիների սպանիչ ձայնը: Եվ այս ամենը միևնույն օրը, միևնույն ժամին: Որովհետև նախապես վիճակով գնդերի վրա բաժանել էին գավառները, շենքերը, հեղեղատները, գետերը, աղբյուրները, ճահիճները, լեռներն ու դաշտերը, որպեսզի ամենուրեք միասին ու միաժամանակ ըստ սահմանված ժամկետի աշխարհակուլ ասպատակությունը սփռեն: Մեր սահմանները ծայրից ծայր սասանվում էին»:¹

Վիրո կաթողիկոսը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Կողթ-ագարակ գյուղում, (Արցախի կողթ գավառի գյուղերից մեկը) փախչում՝ գնում է Չարաբերդ ամրոցը (Խաչենի գավառում ամրոց է, այժմ հայտնի է Ջրաբերդ ձևով): Այստեղ էլ նրան բռնում են թշնամու նոր պատգամախոսները և հաղորդում այն, ինչն իրենց Շաթ առաջնորդն էր պատվիրել. «Այդ արա, դու էլ, քո տունն էլ, և քո երկրի բոլոր մնացորդները կփրկվեք. իսկ եթե չանես, իմ կողմից հրամայվեց քեզ բռնել ու ինձ մոտ բերել բռնի կերպով»:²

Այս անգամ խազիր զորապետի խոսքը բռնադատական մի վերջնագիր էր, որին պետք էր անհապաղ գործով պատասխան տրվեր, այլապես երկիրն ամբողջովին կկործանվեր, այդ ազահ ոհմակը կուլ կտար այն: Քանի որ Չարաբերդ ամրոցում էին ապաստանել երկրի մեծամեծերը, Վիրոն բոլորին հավաքում է և հաղորդում, թե թշնամու առաջնորդը ինչ պայման է դրել:

Ապա բոլորն էլ, ով ինչ ուներ՝ ոսկի, արծաթ, շքեղ հագուստներ և այլ քանկարժեք իրեր հավաքում են, բարձում սայլերի ու ձիերի վրա և մի խումբ մարդիկ կաթողիկոսի առաջնորդությամբ այդ ամենը տանում են խազիր առաջնորդին՝ որպես

1. Կադանկատվացի, էջ 120:

2. Նույն տեղը, էջ 121:

ընծաներ և որպես նրա առաջարկներն ընդունող հայատակներ: Շաթի պալատը գտնվում էր Ուտիք նահանգում, Պարտավ քաղաքից ոչ հեռու:

Պալատի առաջին դռան պահակ զինվորները հայ պատվիրակությանը ուղեկցում են մինչև երկրորդ դռնապահները, այստեղ նրանց հրամայում են, որ բոլորը շարժվեն քայլ առ քայլ և երեք անգամ երկրպագություն մատուցեն, որից հետո մյուսներին թողնում են այստեղ, իսկ կաթողիկոսին տանում ամենաներսի դահլիճը, ուր Շաթ գորապետն էր: Խազիրների առաջնորդին դիմավորելիս կաթողիկոսը երեսի վրա երկրպագում ու մատուցում է ընծաները: Նույն ձևով նվերներ է տալիս նաև բոլոր մեծամեծերին:

Շաթը կաթողիկոսին տեսնելով շատ ուրախացավ և նրա ձեռքից սիրով ընդունեց նվերները: Ապա Վիրոյին առաջարկեց իրեն մոտ նստել միևնույն դահլիճում:

Որից հետո գորապետը կաթողիկոսի երեսին երկար նայելուց հետո ասաց. «Դու իմ հայրն ես, իսկ քո տեսքը նման է աստծու տեսքին, ինչո՞ւ հապաղեցիր ինձ մոտ գալ, եթե գալիր, իմ գորքերի կողմից քո երկրին հասած այս դժբախտությունը չէր լինի: Արդ՝ երբ եկել ես, իմ անունից հրաման կուղարկվի իմ բոլոր զինական ուժերին, որպեսզի կրկին իրենց բանակները վերադառնան և այլևս դուրս չգան՝ ասպատակ սփռելու... Իսկ դու պատվիրիր քո երկրի բնակիչներին, որպեսզի բոլորը վերադառնան իրենց տները, իրենց վաստակներին և աշխատանքներին: Իսկ ես կասպատակեմ քո երկրի շրջակա երկրները և ավարն ու կողոպուտը կրերեմ, կլցնեմ քո սահմաններն ու վնասի փոխարեն կրկնակի կհատուցեմ քեզ այնպես, որ լիանան մարդիկ և անասունները, որովհետև իմ հայրը այս երեք երկիրը՝ Աղվանքը, Լփինքը և Չորը ստացավ իբրև հավերժական ժառանգություն»:¹

1. Կադանկատվացի, էջ 124-125:

(Հեղինակը նկատի ունի հայոց Աղվանքը և ավրանական ցեղախմբերով բնակեցված Լփինքն ու Չորը):

Առանշահիկ Վիրո կաթողիկոսը, Հայոց արևելից կողմանց հայ բնակչությանը, ինչպես նաև Լփինքի և Չորի ավրանական ցեղախմբերին փրկեց բնաջնջումից և ստորացուցիչ այլևայլ պայմաններից: Որովհետև խազիր գորապետն իր խոսքի տերը եղավ: Նա նախ հրաման տվեց, որ իր զինվորներն անմիջապես դադարեցնեն ասպատակությունը, ապա կարգադրեց, որ բոլոր բռնվածներին ազատեն:

Ոչ ոք չմնաց խազիր զինվորների թաքստոցներում, բոլոր էլ ազատվեցին և ամեն մեկը գնաց իր տուն, իր գործին և ապրեց այնպես, ինչպես առաջներում էր: Իսկ խազարներն իրենց ավերիչ արշավանքները տարածեցին Ատրպատական մահանգում, որը 5-րդ դարում Մեծ Հայքից անջատվել և մտել էր Պարսկաստանի կազմի մեջ: Այստեղ խազիրներն ավեր ու թալան անելուց բացի՝ նաև մեծամեծ հարկեր էին հավաքում այդ մահանգի ժողովրդից, հատկապես նրանցից, որոնք գիտեին ոսկեհանության, արծաթահալության, երկաթահալության, պղնձագործության արհեստները, աչքաթող չարին նաև վաճառականներին՝ ու ձկնորսներին:

Այնուհետև Շաքի գորքերը շարժվում են դեպի Հայոց Միջնաշխարհ:

630 թվականին Պարսից Շահ-Վարազ գորավարը Տիգրոնում դավադրաբար սպանել էր Կավատի անչափահաս որդուն և ինքը նստել արքայական գահին: Սա երբ լսում է, որ խազիրները հիմա էլ արշավել են Հայաստան, իսկույն մեծ գորք է ուղարկում նրանց դեմ, որպեսզի բոլորին կոտորեն և Պարսից ու նրա հպատակ երկրներն ազատեն այդ ահավոր ավարառուներից:

Խազիր և պարսիկ գորքերի ճակատամարտը տեղի է ունենում Սևանա լճի կողմերում:

Պարսկական զորքը լիովին ջախջախվում է, իսկ խազիր զինվորները թշնամու ոչնչացված բանակից թալանում են այն ամենը, ինչ պետք էր իրենց: Հենց այդ ժամանակ էլ խազիր Ջերու խաքանի սուրհանդակը հասնում է Շաթին և հայտնում, որ հայրը պատվիրել է՝ թողնել այդ երկրները և զորքով ու ավարով շուտ հասնել իր մոտ: Հավատարիմ որդին ժամանակ չկորցնելով իսկույն զորքն ու ավարը առած շտապում է հորն օգնության հասնել:¹ Վիրոն ականատես է եղել խազիրների թագավորի՝ Ջերուի և նրա որդու՝ Շաթի, գործադրած ռազմական վայրագություններին, անգութ բռնություններին, եղեռնասիրտ արյունահեղություններին, ազաի ու անկուշտ թալաններին: Սակայն, Վիրոն ոչ միայն նկարագրում է նրանց կողմից կատարված սպանդի տեսարաններն ու այլևայլ այլանդակություններ, այլ նաև ներկայացնում է նրանց սպառազինությունը, կովելու ունակությունները, նրանց արտաքին տեսքը, որոշ սովորություններ, ուտել-խմելու ձևերն ու չափերը, օգտագործած սննդամթերքը և այլ մանրամասնություններ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան հետագա դարերում, որովհետև այդ վայրագ ցեղերը անհետացել էին պատմության ասպարեզից: Նրանց մասին եղած յուրաքանչյուր տեղեկություն կարևորվում է հենց դրանով: Խազիրների ամբողջական նկարագրին անդրադառնող պատմաբանների համար այս «մանրունքները» ուղղակի անհրաժեշտություն են:

Վիրոն Աղվանքում կաթողիկոսություն արեց երեսունչորս տարի: Բացի նրանից, որ այս կաթողիկոսը հայ, վրաց և աղվան գերիներին ազատեց Շաթ խազիրից և երկիրը փրկեց ոչնչացումից, նա նաև Խոսրով արքայից խնդրել էր, որ կուսակալների գրությունների վրա իբրև Գարդմանի պատիվ գրել «տեր

1. Լեո, հատ II, էջ 264:

և իշխան Աղվանքի»: Վիրո կաթողիկոսի այս խնդրանքը՝ կամ անտեսվել է հետագա պատմիչների կողմից, կամ էլ այն մեկնաբանվել է անճշտությամբ: Քանի որ Գարդմանի բնիկ տերերը Առանշահիկներն էին, ուստի ծագումով Առանշահիկ Վահրամը (Վիրոն) կամենում էր իր տոհմի երբեմնի ունեցած փառքը վերականգնելու համար կուսակալների գրությունները գրվեն իբր Գարդմանի պատիվ... Վիրո կաթողիկոսը շատ լավ գիտեր, թե Գարդմանը պատմական ինչ դեր է ունեցել այդ տարածաշրջանում: Նա չէր կարող Գարդմանի անունը թողնել իր ժամանակի մշուշապատ անցուդարձերի խառնաշփոթության մեջ: Գարդմանի անունը նա պետք է ինչ-որ ձևով վեր հաներ, տեսանելի ու ճանաչելի դարձներ հետագա սերունդների համար: «Գարդմանի պատիվ» ասվածը՝ ինչ-որ եկվորների համար չէր, այն իր մեջ պարունակում էր այդ գավառի փառավոր անցյալը և իրենով մարմնավորում ողջ Աղվանքը: Հիշենք Լեոյի խոսքը՝ «Գարդմանն էլ, անշուշտ, դարձավ հայկական տիրապետության և հայացման գործի միջնաբերդը:¹ Լեոն հատկապես շեշտում է այն փաստը, որ հայ նախարարական կազմի մեջ Գարդմանի նախարարությունը գրավում էր առաջնակարգ տեղերից մեկը: Եվ այսպես, իբրև «Գարդմանի պատիվ», Վիրոն արժեքավորել է այն դերը, որը պատմության մեջ ունեցել է այդ գավառը և նրա բնիկ Առանշահիկ տերերը:

1. Լեո, հատ. II, էջ 151:

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Խոսքով արքայից արքայի օրոք Տիգրանում մի ժողով է տեղի ունենում, որտեղ մասնակցում էին Պարսկաստանին հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների հոգևոր առաջնորդները: Այս ժողովում Խոսքով արքան առաջարկում է, որ իր հպատակ քրիստոնյաները ընդունեն հայկական լուսավորչական հավատը, որով էլ արքունիքը կամենում էր վերջ դնել հպատակ ժողովուրդներին կրոնափոխ անելու խնդիրը: Բյուզանդիան, ընդհակառակը, աշխատում էր կայսրության մեջ գտնվող բոլոր պետություններում հաստատել քաղկեդոնական աղանդը:

Կայսրերի միջամտությամբ այն դառնում էր պետական նախաձեռնություն, որը հաճախ տարվում էր բռնի, դաժան միջոցներով: Այս բռնի դավանափոխությունն էլ դարձավ Բյուզանդիայի թուլացման հիմնական պատճառներից մեկը: Մինչ այս երկու հզոր պետությունները՝ Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան, իրար միս էին կրծում, մեջտեղում տանջելով ու արյունաքան անելով հպատակ ժողովուրդներին, հայտնվեց մի նոր կրոն՝ իսլամը:¹

Արաբական հզոր ալիքը եկավ, խորտակեց Պարսկաստանը և հիմնովին խարխուլեց, թուլացրեց Բյուզանդական կայսրությունը:

644-656 թվականներին արաբներն արդեն գրավել էին Բյուզանդիայի այն երկրները, որոնք երկար տարիներ պայքարում

1. Իսլամի ստեղծողը Մահմեդ կամ Մուհամմադ Իբն Աբդալլահն էր: Սա ծնվել է Արաբիայի Մեքքա քաղաքում մոտ 570թ.: Երիտասարդ հասակում նախ եղել է հովիվ, ապա առևտրական քարավանների հետ ճանապարհորդել է Ասորիք և ծանոթացել քրիստոնեական ու մովսիսական (հրեական) կրոններին: Ամուսնացել է հարուստ այրի Խադիջայի հետ և վաթիվ նրա առևտրական գործերը: Մոտ 610թ. սկսեց քարոզել մի նոր միաստվածային կրոն, որը պահանջում էր անվերապահ հնազանդություն Ալլահին՝ իսլամին: Նա դուրանը հաղորդել է հավատացյալներին բանավոր ձևով: Մահացել է 632թ. (տես Ղևոնդ Պատմություն, Երևան, 1982թ., Արամ Տեր Ղևոնդյանի ծանոթագրություններ բաժնում, էջ 135-136):

Էին պարտադրված քաղկեդոնության դեմ՝ Պաղեստինը, Ասորիքը, Վերին Միջագետքը և Եգիպտոսը: 701 թվականին արաբները գրավում են ամբողջ Հայաստանը: Սակայն մինչ այդ Թեոդորոս Ռշտունին, որը 7-րդ դարի 20-ական թվականներին Հայաստանի պարսկական հատվածի սպարապետն էր, ապա մարզպանական Հայաստանի իրական կառավարիչը, օգտվելով Բյուզանդիայի ու Իրանի արաբներից կրած պարտություններից, 639 թվականին միացնում է Հայաստանի բյուզանդական և պարսկական հատվածները և ստեղծում Հայոց իշխանապետություն: Այդ ժամանակներից սկսած, մոտ մեկ դար, Հայաստանը կառավարվում էր հայոց իշխանների կողմից: 640 թվականին Բյուզանդիայի Կոստանդ կայսրը նենգամտորեն Կ.Պոլիս է հրավիրում Թեոդորոս Ռշտունուն, սակայն արաբներից սարսափող Կոստանդը, ստիպված հայ իշխանին պատրիկի տիտղոս է շնորհում, որպեսզի նա չանցնի արաբների կողմը: Թեոդորոսը փառքով վերադառնում է հայրենիք: Բայց զգված Բյուզանդիայի խարդախ քաղաքականությունից, 652 թվականին դաշինք է կնքում խալիֆայության հետ:¹

Հ.Մանանդյանը գրում է, թե. «Այդ դաշինքը, որով տրվել էր նախարարություններին ներքին ինքնուրույնություն՝ կնքված էր 653թ. Մուավիայի հետ:

Այդ դաշինքի բովանդակությունից էլ երևում է, թե հայ նախարարություններին ինչպիսի արտոնություններ էր տրվել: «Այս թող լինի, - պայման է կապում Մուավիան, - հաշտության ուխտն իմ և ձեր մեջ՝ (արաբների և հայերի- Հ.Ն.) որքան ժամանակ դուք կամենաք: Երեք տարի ես ձեզանի հարկ չեմ առնելու, իսկ հետո կտաք, ձեր երդման համաձայն, որքան դուք կկամենաք:

1. Ղևոնդ, էջ 139-140:

Ձեր երկրի մեջ պետք է ունենաք 15000 հեծելազոր և նրանց պետք է պարենավորեք ինքներդ. արժեքը ես դուրս կգամ հարկից: Հեծելազորը ես Ասորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր որ հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինեն գնալու: Ձեր բերդերը ոչ անիրաճներ կուղարկեմ, ոչ արաբ սպա և ոչ նույնիսկ մեկ հատ հեծվոր: Թշնամի չպիտի մտնի Հայաստան. Իսկ եթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն՝ կուղարկեմ ձեզ օգնական զորք, որքան որ ուզեմք: Երդվում եմ մեծ Աստծու անունով, որ սուտ չեմ խոսում»:

Այս պայմանագրի համաձայն, Հայաստանում կառավարությունը հանձնվում էր հայ նախարարներին, այսինքն պահպանվում էր նախարարների ներքին ինքնուրույնությունը:

Հ.Մանանդյանը Սեբեոսի պատմությունից բերված այս հաշտության փաստաթուղթը, մեկնաբանում է խալիֆայության կողմից նման քայլին դիմելու հանգամանքները: «Նրանց (խալիֆների-Հ.Ն.) մեղմ ու զգուշավոր այդ քաղաքականությունը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Օմայաններն (արաբական խալիֆաթներ, որ իշխել են 650-750 թվականներին- Հ.Ն.) ի նկատի են ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակությունը և ուզեցել են, պահպանելով նրա (Հայաստանի-Հ.Ն.) ներքին ինքնուրույնությունը և նախարարական մախկին կարգերը՝ օգտագործել նրա զինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանության համար, ընդդեմ Բյուզանդիայի ու Խազարների»:

(Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. ք, Երևան, 1960., էջ 210-211):

Թ.Ռշտունու վարած քաղաքականության մեծագույն արժեքը նրանում է, որ նա ճիշտ ժամանակին կռահեց արաբական ուժի զորությունը. նա դաշինք կնքեց մի մահմեդական պետության հետ՝ անտեսելով քրիստոնյա Բյուզանդիային:

Լեոն այդ մասին գրում է. «Թեոդորոս Ռշտունին մեկն էր այն հայ քաղաքական գործիչներից, որոնք զգացմունքով չէին ղեկավարվում, նախապաշարմունքների տակ չէին ճնշվում, այլ գործում էին այնպես, ինչպես երկրի իրական շահերն էին թելադրում:

Դաշնակցել մի մահմեդական պետության հետ ընդդեմ մի քրիստոնյա պետության – այս մի շատ խիզախ ձեռնարկություն էր, որի նմանը հայոց պատմության մեջ շատ քիչ է կրկնվել»:¹

Այսպիսով, 7-րդ դարում հայ իշխանները կարողացան հաշտարար պայմանագրեր կնքել արաբական խալիֆայության հետ և երկիրը պահել կիսանկախ, երբեմն էլ ամկախ պայմաններում, որի հետևանքով որոշակիորեն բարելավվեց ժողովրդի ապրելակերպը: Թեոդորոս Ռշտունին խալիֆայության անունից նշանակվել էր Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի և Դարբանդի իշխան: (Վերևում տեսանք, որ Կաղանկատվացին այս ամենը վերագրել էր Ջվանշիրին, որը ճիշտ չէ:) Այս նշանակում էր, որ Աղվանքի Հայոց աշխարհը մտնում էր Հայոց իշխանի հովանավորության տակ, որի շնորհիվ էլ կարողանում էր պահպանել իր ազգային մշակույթն ու կուլտուրան:

Թ.Ռշտունուց (639-654) հետո Հայոց իշխանապետությունը ղեկավարեցին Համազասպ Մամիկոնյանը (654-661), Գրիգոր Մամիկոնյանը (661-685), Աշոտ Բագրատունին (685-689), Ներսես Կամսարականը (689-693) և Սմբատ Բագրատունին (693-701), որոնք շարունակեցին Թ.Ռշտունու քաղաքականությունը: Հենց այդ համեմատաբար խաղաղ ժամանակներում էլ Հայաստանում բարելավվեց տնտեսությունը, զարգացավ քաղաքաշինությունն ու ճարտարապետությունը: Բավական է ասել, որ հենց VII դարում կառուցվեցին Ջվարթնոց, Հռիփսիմե, Գայանե, Արուճ, Թալին, Սիսիան և Օձուն հոյակերտ տաճարները:

1. Լեոն հատ. II, էջ 313:

Հայ իշխանների վարած հաշտարար քաղաքականությանը մի նոր ուժ է հաղորդում Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը, որի մասին Կիրակոս Գանձակեցին ասում է. «Սա իմաստասեր ու սուրբ մարդ էր, մարմնով ու հասակով վայելուչ, իսկ հոգով առավել ևս գեղեցիկ»:¹

Օմար խալիֆան (717-720) հայ կաթողիկոսի մասին լսելով՝ հրավիրում է իր մոտ: Օմարը նախ հիանում է կաթողիկոսի արտաքին տեսքով, ապա լսելով իր տված հարցերին՝ Օձնեցու իմաստուն պատասխանները՝ ասում է. «Խնդրիր, ինչ-որ կամենաս, կանեմ քեզ համար»: Հայրապետն ասում է. «Քեզանից երեք քան եմ խնդրում, որ քեզ համար հեշտ է տալ: Առաջինն այս է, քրիստոնյաներից ոչ մեկին չստիպես իր հավատն ուրանալ, այլ յուրաքանչյուրին թողնես իր կամքին, երկրորդ՝ եկեղեցու ազատությունը հարկի տակ չդնես ու ոչինչ չառնես քահանաներից, սարկավագներից, երրորդ՝ քո տերության մեջ քրիստոնյաները ուր էլ լինեն, համարձակ կերպով կատարեն իրենց պաշտամունքը: Սա զրավոր տուր մեզ, և իմ ամբողջ ազգը կենթարկվի քեզ»:²

Օմար խալիֆը կատարում է կաթողիկոսի խնդրանքը, տալիս է զրավոր պայմանագիրը, որը կնքել էր մատանիով:

Ղևոնդ պատմիչը արաբական խալիֆաթների ու նրանց գորահրամանատարների գործած դաժանությունների մասին գրում է դառնությամբ, կծու, անողորմ խոսքեր է թափում նրանց գլխին, անվանելով՝ ազահ, անկուշտ, դժոխաբարո, չարաշուք, ամբարիշտ, անօրեն, չարագործ, արյունարբու, վայրենամիտ, ավարառու, կողոպտիչ և այլն, սակայն Օմար խալիֆին համարում է. «ազնվագույն էր, քան իր ազգատոհմի բոլոր մարդիկ»:³

Պատմիչի կողմից սա պատահական բարյացկամ վերաբերումն էր արաբ Օմար խալիֆի նկատմամբ, որովհետև հենց սա էր, որ իշխանության մեջ հաստատվելով, իսկույն ազատեց

1. Կ. Գանձակեցի, էջ 59:

2. Կ. Գանձակեցի, էջ 60:

3. Ղևոնդ Պատմություն, Երևան, 1982թ., էջ 38 և հաջորդ էջերը:

Նախճավանի հայ գերյալներին և յուրաքանչյուրին ուղարկեց իր բնակավայրը:

Սակայն Հայաստանի և Արաբիայի միջև կնքված հաշտարար պայմանագիրը երկար կյանք չունեցավ, պատճառն այն էր, որ խալիֆաքներն արագ փոփոխվում էին և նրանցից յուրաքանչյուրն իր հպատակ երկրի հետ վարվելու իր ձևն ու միջոցներն ուներ, որը կապված էր նաև այլ պետությունների հետ նրանց ունեցած հարաբերություններից:

Արաբները Հայաստանը բաժանել էին երեք հիմնական մասերի: Լեոն վկայելով արաբ աշխարհագիր Իբն-Խորդադրեմին, գրում է, որ առաջին Հայաստանի կազմի մեջ մտնում էին՝ Սիսաջանը (Սյունիքը), Առանը (Աղվանքը), Թիֆլիսը, Բերդանը, Բայլականը, Կարալանը և Շիրվանը:¹ Այս նահանգն իր կազմով համարյա այն էր, որտեղ 7-րդ դարի կեսերին խալիֆայության կողմից իշխան էր նշանակվել Թ.Ռշտունին: Մեկ դար հետո (759-769) այդ նահանգում ոստիկան էր նշանակվել Եզիդ Իբն Ուսայդ ալ-Մուլամին: Ղևոնդը պատմում է, որ սրա օրոք խազիրներն անընդհատ ասպատակում էին Առաջին Հայաստանի կամ ինչպես այն անվանվում էր Արմինիա նահանգի վրա և ավեր ու թալան անելով ժողովրդին զրկում էին արաբների օրեցօր ծանրացող հարկերը վճարելուց, որը կրկնակի աղետ էր: (Մենք արդեն գիտենք, թե խազիրները, Վիրո կաթողիկոսի օրոք, ամբողջ Աղվանքը ինչպիսի պայմանների մեջ էին գցել):

Եզիդը չկարողանալով իր կառավարության տակ գտնվող երկիրը ուժով փրկել խազիրներից, նրանց անընդհատ արշավանքներից արդեն հոգնած ոստիկանը որոշում է այլ միջոցների դիմել, այն է՝ բարեկամանալ խազիրների խաքանի (արքայի) հետ և այդպիսով իր և խազիր զորքերի միջև խաղաղություն ստեղծել: Եզիդ ոստիկանը դեսպանի միջոցով խաքանին հաղորդում է, թե կամենում է նրա հետ խնամիական կապեր հաս-

1. Տե՛ս Լեո, հատ. II, էջ 366:

տատել: Խազիր առաջնորդը հավանում է այդ առաջարկը և նրան կնության է տալիս իր քրոջը, որի անունը Խաթուն էր, սա Եզիդի հետ կարճ ժամանակ ապրելուց հետո մահանում է:

Խաքանը կարծում է, թե իր քույրը ոչ թե մահացել է իր բնական մահով, այլ «դավի ու նենգության» պատճառով: Մեծ զորք է հավաքում, հանձնում իր զորավարներից մեկին, որի անունը Ռաժթարխան էր: Սա ասպատակ է սփռում Կուրի հյուսիսային կողմերում, գրավում է Բուն Աղվանքի (Ալբանիայի) գավառները, գերեվարում ժողովրդին, թալանում այն ամենը, ինչ ունեին աղվանական ցեղախմբերը:¹ Ղևոնդի պատմության այս հատվածը կարևոր է նաև նրանով, որ այստեղ ակնհայտ երևում է, թե աղվան ժողովուրդը երբ և ինչպես է հեռացել պատմության ասպարեզից: (Թեև վերը նշվածը կրկնություն կլինի, այնուամենայնիվ, ստիպված ենք մեջտեղ բերել այս նույն հատվածի բացատրական մի վերլուծություն, որն արել է Արամ Տեր-Ղևոնդյանը՝ հիմք ընդունելով արաբական աղբյուրները:) «Ըստ արաբական աղբյուրների, -գրում է հեղինակը, -Եզիդ Իբն Մազիադը, ինչպես նաև Մանսուրը, կամենալով ազատվել խազիրների անվերջ արշավանքներից, որոնց առաջին զոհը դառնում էր Արմինիա մահանգը, դիմեցին հետևյալ քայլին. Եզիդ ոստիկանը խազիրաց տիրոջ դստերը կնության խնդրեց: Խաքանն ուղարկեց իր դստերը՝ (ըստ Ղևոնդի՝ քրոջը) Խաթունին, հարուստ օժիտով և պատվիրակությամբ: Արքայադուստրին ընկերակցում էին խազիրական ազնվական տոհմից 10 հազար հոգի: Նրանք բերում էին 100 հազար արծաթ դրամ (դիրհեն), հազար ստրուկ, 4 հազար մատակ ձի, հազար ջորի, 10 հազար խազարական ուղտ և բազմաթիվ թանկարժեք իրեր: Սակայն ամուսնանալով Եզիդի հետ, Խաթունը, ապրեց միայն 2 տարի 4 ամիս ու մահացավ: Ըստ Ղևոնդի, -շարունակում է Տեր-Ղևոնդյանը, -Խազիրները տարակուսանքով ընդունեցին արքայադստեր մահվան գույժը

1. Տե՛ս Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 107-108:

և համարեցին դավի արդյունք: 762 թվականին նրանք (խազիրները-Հ.Ն.) ներխուժեցին խալիֆայական հողերը... Ղևոնդը այս արշավանքի մասին հատուկ չի գրում, այլ նկարագրում է խազիրների հաջորդ ներխուժումը 764 թվականին: Խազարական զորքը գրավեց բուն Աղվանքից 9 գավառ՝ Հեջար (Հեջերի), Քաղա (Քաղաղաշտ), Ոստան մարզպանյան (Ոստան ի մարզպան), Գեղավու, Շաքե, Բեխ (Բեդ), Խենի (Եդնի), Կամբեխճան (Կամբեճան) և Խողմազ»:¹ Բուն Աղվանքի այս 9 գավառը «Աշխարհացույցում» նշված է: Ինչպես երևում է Արամ Տեր-Ղևոնդյանի տված ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկություններից, խազիրներն հատկապես այս վերջին արշավանքի ժամանակ Բուն Աղվանքը թալանել են ամբողջապես՝ քշել տարել են աղվանների ոչխարների անթիվ հոտերը, կովերի նախիրները և նրանց այլ ունեցվածքներ՝ ժողովրդին էլ խառնել են իրենց բանակին ու բնակչությանը և տարել իրենց հետ: Աղվանների վերացման վերջնահիմքը (մեր կարծիքով) պետք է փնտրել հենց այստեղ՝ խազարներին «խառնվելու» մեջ:

Ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ խազիրները ոչ միայն զորեղ բանակներ ունեին, այլ նաև անբավ հարստությունների տեր էին, այդ երևում է խազիր արքայադստերին տված օժիտով: Նաև այն, որ խազիրական բանակը այս վերջին արշավանքի ժամանակ չի մտել աղվաններին հարևան հայկական նահանգները՝ Ուտիք կամ Արցախ: Այս էլ թույլ է տալիս ենթադրել, որ խազիրները լի ու լի բավարարվել են աղվաններով ու նրանց ունեցվածքներով և չեն ցանկացել կորցնել ձեռք բերածը, մանավանդ, որ Հայոց իշխանապետությունը, թեև արաբների հպատակության տակ էր, այնուամենայնիվ, իրենից մեծ ուժ էր ներկայացնում: Իզուր չէր, որ արաբները, հայերի հետ կնքած հաշտարար պայմանագրով, պահանջել էին, որ հայկական հեծելազորը պատերազմների ժամանակ իրենց հետ կռվի թշնամիների դեմ:

1. Ղևոնդ էջ 162:

**ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ ԵՍԱՅԻ ԱՊՈՒՄՈՒՍԵԻ ԵՎ ԲՈՒՂԱՅԻ
ՉՈՐՔԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (854թ.)**

Այս պատերազմը ներկայացնելու համար պարտավոր ենք գոնե թուուցիկ կերպով հայտնել, թե IX դարի կեսերի ինչ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել հայ-արաբական հարաբերություններում, հաշտարար պայմանագրից մոտ հարյուր տարի հետո: 750 թվականին Արաբիայում Օմայան տոհմից իշխանությունը բռնությամբ զավթում են Արբասյանները: Մեր թեմայի շրջանակում ներկայացնում ենք Արբասյան խալիֆաթներից միայն մեկին՝ Մոթավաթիլին (847-861թթ.): Այս ժամանակներում Հայաստանի կարևոր նահանգներն ու գավառները պատկանում էին Բագրատունի իշխաններին: Աշոտ Մսակեր Բագրատունու մահից հետո (826թ.) նրա երկու որդիներից մեկը՝ Բագարատը, Տարոնի և Սասունի տերն էր և համարվում էր «հրամանատար և իշխան իշխանաց հայոց»: Աշոտ Մսակերի կրտսեր որդին՝ Սմբատ Բագրատունին, հաստատվել էր Շիրակի Անիում և վարում էր հայոց սպարապետի պաշտոնը: Բագրատունյանց տոհմից իշխաններ կային նաև այլ նահանգներում:

Վասպուրականում իշխում էր Աշոտ Արծրունին, որը Բագրատունի այս երկու եղբայրների քրոջ որդին էր: Վասպուրականի մեծ նահանգը բաժանված էր Արծրունյաց և այլ տոհմերի բազմաթիվ նախարարների միջև: (Արծրունյանց տոհմից կար 16 նախարարներ, այլ տոհմերից նախարարների թիվը հասնում էր 18-ի): Այսպիսով, Վասպուրականում կային մոտ 34 նախարարներ, որոնք, սակայն, բոլորն էլ ենթարկվում էին Աշոտ Արծրունու գերիշխանությանը՝ որպես իշխանապետի:

Հայոց Աղվանքում իշխում էին առնաշափկ տոհմից Մահլ Սմբատյանը և Եսայի Ապունուսեն: Սյունիքի իշխանները՝ Վասակը, Աշոտը և ուրիշներ, հիմնականում դաշնակցում էին Բագրատունի և Առանշափկ իշխանների հետ:

Մոթավաքիլի նպատակն էր հայ նախարարներին լիովին իրեն ենթարկել և Հայաստանից ստացվող հարկերն անհամեմատ ավելացնել: Նա փոխում էր նաև հարկահանության միջոցները, եթե առաջներում (պայմանագրի ժամանակներում) հայ նախարարներն իրենք էին հարկերը վճարում Արաբիային, ապա այս խալիֆաթի կամքով՝ Հայաստանում հարկերը պետք է հավաքեն արաբ ոստիկանները, հարկ եղած դեպքում նաև զորքի օգնությամբ:

Այս նպատակներն իրագործելու համար՝ Մոթավաքիլին 849թ. Հայաստանում վերակացու և հարկահավաքման գլխավոր է նշանակում Արուսեթին:

Նոր ոստիկանը իր մեծաթիվ զորքով հասնում է Տարոնի սահմանների մոտ: Այստեղ Բագարատ Բագրատունուն հաջողվում է սրան, կաշառելու միջոցով, խնդրել, որ նա իր զորքերի հետ Հայաստանի սահմաններից ներս չմտնի:

Բացի այդ, Արուսեթին արդեն հայտնի էր Բագարատի և Աշոտ Արծրունու միջև կնքված դաշինքը, որոշեց կռվից խուսափել: Նա իր մեծաթիվ զորքը բաժանում է երկու մասի: Մի մասը հանձնում է Աղձնիքի կառավարիչ Մուսային և կարգադրում, որ սա մտնի Տարոն և պատժի Բագարատ Բագրատունուն: Զորքի մյուս մասի հրամանատար է նշանակում Ծովափի կոչված Ալայ անունով մեկին, որին հրամայում է հարկերը հավաքագրել Վասպուրականում: Թովմա Արծրունին պատմում է, որ Ալայ կոչված հարկահավաքը Վասպուրականը. «Գռփեց, ավերեց, հափշտակեց, թալանեց ինչքն ու ստացվածքը»¹:

Աշոտ Արծրունին համոզվելով՝ որ սրան ոչ թե հետաքրքրում է հարկերի հավաքագրումը, այլ ավարն ու թալանը, տղամարդկանց, կանանց և նրանց ժառանգությունը հափշտակելն է, մեծաթիվ հեծելազորով հարձակվում է արաբական զորքերի վրա և կարճ ժամանակում պարտության մատնում Ալայի բա-

1. Թովմա Արծրունի և Անանուն պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978թ., էջ 146:

նակը, այնպես, որ ռազմադաշտը ամբողջովին ծածկվում է թշնամու դիակներով: Ալայը մի կերպ փրկվում է և սակավաթիվ մարդկանց հետ փախչում: Իսկ 850թ. տարոնում Բագարատ Բագրատունու և Մուսայի զորքերի միջև տեղի ունեցող ընհարումները դեռ շարունակվում էին: Բագրատունի իշխանապետը զգալով, որ իր ուժերը բավարար չեն արաբական ահռելի զորքի դեմն առնելու՝ օգնության է կանչում Աշոտ Արծրունուն: Սա շուտով իր և դաշնակից զորքերով հասնում է Տարոն, իրենց զորագնդերով այստեղ են շտապում նաև այլ նախարարական տների բազմաթիվ իշխաններ, որոնք էլ միավորված ու միաբանված ահավոր ջարդ են տալիս արաբական զորքերին: Հայերի այս միասնական զորքի անվեհեր քաջությունների մասին Թովմա Արծրունին հիացմունքով գրում է. «Խիզախեցին, որպես կտրիճներ, ձայնեցին ինչպես արծիվներ ու առյուծի կորյուններ և վրա հասան ու պատառոտեցին որսը: Նույն հանդուգն հարձակման հետևանքով ավելի շատ սպանեցին ձիերի սմբակների տակ դիաթավալ անելով, քան սրով: Թշնամիների կողմից չգտնվեց մեկը, որ ի զորու լիներ ընդդիմակայել նրանց»¹:

Հայերի կողմից արաբական զորքերի կրած պարտությունները զայրացնում են Մոթավաքիլին: Խալիֆը նոր զորք է հավաքում, որի գլխավոր հրամանատար է նշանակում նույն Աբուսեփին: Սրան հանձնարարված էր՝ մտնել Տարոն և Վասպուրական նահանգները և ձերբակալել Աշոտին ու Բագրատին: Սակայն արշավանքի ժամանակ, դեռ Հայաստան չհասած, Աբուսեփը մեռնում է:

Ոստիկանության պաշտոնը և վերոհիշյալ հանձնարարություններն անցնում են նրա որդուն՝ Յուսուֆին:

851 թվականին Յուսուֆն իր ընտիր մեծաքանակ զորքով մտնում է Վասպուրական և գրավում Արծրունիների Ադամալերտ ուստանը: Այստեղից էլ նա զորագնդեր է ուղարկում երկրի զանազան կողմերը՝ ասպատակություն անելու:

1. Թովմա Արծրունի, նույն տեղը, էջ 127:

Միևնույն ժամանակ Յուսուֆն աշխատում է խաբերայության հնարքով իր ձեռքը գցել Աշոտին: Այդ նպատակով նա Արծրունյանց իշխանապետին հրավիրում է իր մոտ՝ իբր հաշտվելու: Աշոտը չի ներկայանում այլ իր գորքն ու ընտանիքը վերցնելով գնում՝ ամրանում է Մարդաստանի կողմերում: Շուտով Աշոտին հաջողվում է Յուսուֆի հետ հաշտություն և խաղաղություն հաստատել: Արաբ ոստիկանը միայն պատանդներ վերցնելով՝ թողնում է Վասպուրականը և իր գորքի հետ գնում դեպի արևմուտք: Յուսուֆն իր բանակը տեղավորում է Խլաթում և մարդ ուղարկում տարոնի իշխանապետ Բազարատ Բազրատունու մոտ, որ սա գնա իր մոտ: Ոստիկանը հայտնում է, թե ինքը գնում է Բաղդատ, որովհետև այստեղի սառնամանիքներն իր համար անտանելի են: Այդ պատճառով էլ ուզում է Հայաստանի իշխանությունը հանձնել Բազարատին: Տարոնի իշխանապետը ոչինչ չկասկածելով՝ իր թիկնազորով գնում է Յուսուֆի մոտ: Ոստիկանը իսկույն ձերբակալում է թե իշխանին և թե նրա հետ գտնվողներին: Բոլորին շղթայակապում է և ուղարկում Սամառա՝ Մոթավաքիլի մոտ: Բռնակալի ճանկերից փախչելով ազատվում են միայն Բազրատունու երկու որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը, որոնք ապաստանում են Սասունի լեռներում: Այնուհետև Յուսուֆի զորքերը սկսում են անգթորեն թալանել ու գերեվարել Տարոնի ժողովրդին: Չմեռն անցկացնելու համար ոստիկանը ընտրել էր Մուշ քաղաքը: Մոթավաքիլի հրամանն էր. Հայաստանը սրի ու ավերածությունների ենթարկել, վերացնել հայկական իշխանությունները և Հայոց աշխարհում հաստատել արաբների անմիջական տիրապետություն: Յուսուֆն սպասում էր գարնանը, որ տաքերն ընկնելուն պես իրականացնի խալիֆի ցանկությունները:

Սակայն 851-852 թվականի ծմռանը Սասունի Խուր լեռան զինվորները իջնում են իրենց ձյունապատ լեռներից, շրջապատում Մուշը և հանկարծակի հարձակվելով Յուսուֆի զորքերի

վրա, շատերին կոտորում են: Միայն քչերին է հաջողվում փախչել: Ինքը՝ Յուսուֆ գորապետը, պաշտպանվելու ոչ մի միջոց չգտնելով՝ թաքնվում է Մուշի Ս. Փրկիչ եկեղեցու զմբեթի տակ: Այստեղ էլ նարն սպանում են խութեցի քաջերը:

Այս դեպքերից հետո Մոթավաքիլ խալիֆաթը մտածում էր, թե այդ ամենի դիմաց ինչպես և ինչ պատիժ կարող է հասցնել Հայոց իշխաններին, մանավանդ, Աշոտ Արծրունուն, որի մասին, վերջին դեպքերից առաջ, արդեն հայտնել էին, թե «Արքունի հարկերը դադարեցնողը և քո գործի կոտորողը Աշոտն է, նա է քո թագավորության դեմ հայերի բոլոր ապստամբությունների պատճառը»:¹

Հայոց աշխարհը հիմնահատակ անելու նպատակով Մոթավաքիլին հավաքում է 200 հազար ընտիր հեծյալներ, կազմում մի հսկայական բանակ, նրանց զինում լավագույն զենք ու զրահով և խոստումներով՝ թե գրավեք Հայոց աշխարհը, թող այն դառնա ձեր և ձեր որդիների սեփականությունը, կոտորեք բոլոր նրանց, ովքեր զենք կրելու ընդունակ են, իսկ իշխաններին ու իշխանագույններին կապանքներով ուղարկեք արքունիք:²

Այս ահավոր գորակոչը ոգևորում էր թե գորապետերին և թե զինվորներին:

Մոթավաքիլին այս հսկայական բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակում թուրք Բուղա Շարաֆին, որովհետև համոզված գիտեր, որ սրա սիրած գործը անմեղ մարդկանց կոտորելն է և շեն ու ծաղկուն աշխարհներն ավերակների վերածելը: Այս Բուղան ժամանակին եղել էր Մոթավաքիլի ստրուկներից մեկը, ազատություն ստանալով նախ դարձել էր արաբական բանակում թուրք վարձու զինվորների գորապետը, ապա իր նենգությունների ու խարդախ հնարամտությունների շնորհիվ նա արդեն արաբական ողջ աշխարհում հայտնի և ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկն էր, որի խորհուրդներն ու

1. Թովմա Արծրունի, էջ 130:

2. Նույն տեղում, էջ 141-142:

խրատները լսում էր նույնիսկ ինքը՝ խալիֆաթը: Բուղան մեծ սիրով ու հրճվանքով ընդունում է Հայաստանը խեղդելու պատասխանատու և իր համար պատվաբեր գործը:¹

Թովմա Արծրունին գրում է. «Սա (Բուղան-Հ.Ն.) արաբների ամբողջ տիրության գլխավոր հրամանատարն էր, և ոչ ոք, մեծից մինչև փոքրը, չէր համարձակվում ընդդիմանալ նրան: Նույնիսկ ինքը՝ թագավորը, լսում էր նրա խրատները: Նա համակված էր ապիրատ ու սատանայանենգ հնարներով, չար դիտավորություններով: Սաստիկ հոխորտում էր և վիշապի պես գոռալով ահաբեկում հեռավորներին ու մերձավորներին... որի բաղձանքն ու ախորժելի զբաղմունքն էր անմեղ մարդկանց միսն ու արյունը, ինչով հագեցնում էր իր՝ չլաված գազանարարո կատաղությունը»:²

Մեր մատենագիր պատմիչները սիրով ու խանդավառ ոգևորությամբ են գրել հայերի միաբանության մասին, իմաստախոհությամբ ու շքեղաշուք բառերով նկարագրել հայկական միասնական ուժի գործությունը, որին չէր կարող դիմակայել ոչ մի թշնամի, թեկուզ այն լիներ արաբական հզոր պետության նման մեկը: Ցավով ու սրտի կսկիծով, դառնաշունչ բառերով են ամփոփել հայերի անմիաբանությունը, որն ուշ թե շուտ դառնում էր երկրի կործանման հիմնական պատճառը: Այդպես էլ Թովմա Արծրունին է, որն, ինչպես վերևում տեսանք, աստվածապաշտ սիրով էր պատկերել հայերի միաբանվելը և նրանց միասնական ուժի գործությունը: Այս հեղինակը զսպված դառնությամբ է հայտնել այն իշխանների մասին, որոնք Բուղայի արշավանքի լուրն առնելուն պես՝ գաղտնի թղթերով դիմել էին թե Բուղային և թե թագավորին, որ իրենք ապստամբների կողմնակիցներ չեն, թե իրենք անտրտունջ կծառայեն թագավորին, միայն թե նա պահպանի իրենց և իրենց ընտանիքները: Սրանց, թագավորին իրենց հնազանդությունը հա-

1. Տե՛ս Լեո, հատ. II, էջ 434:

2. Թովմա Արծրունի, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978թ. էջ 143:

դորդողների, թվում էր նաև Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: Ահա, այսպես, եթե քանդվում է հայերի միաբանությունը, պետք է հռչակվեր նաև Հայոց աշխարհը:

Բուղային Հայոց աշխարհում ուղեկցում էր հայոց սպարապետը Սմբատ Բագրատունին, ինչպես վերևում նշել էինք, Մոթավաթիլին գաղտնի թուղթ ուղարկողներից մեկն էր: Սա թագավորին ու Բուղային խոստացել էր, որ կգործի նրանց կամքով, երբեք հակառակ գործողությունների չի դիմի: Եվ երբ Բուղան մոտենում էր Հայոց աշխարհի սահմաններին, սպարապետը իր 32-ամյա Աշոտ որդուն ուղարկեց նրան ընդառաջ, որն էլ գորապետին դիմավորեց իր հոր պատվիրած շնորհներով: «Սպարապետը նրան (Բուղային- Հ.Ն.) առաջնորդեց պատերազմական գործերում, գավառներում ելումուտ անելիս: Ծանոթացրեց յուրաքանչյուր գավառի գորությանը, ամրոցներին և նրանց պատերազմելու կարողությանը ըստ ազգատոհմի»:¹ Այս դժոխսային որոշումը (Բուղային ուղեկցելը) սպարապետը հեշտությամբ չէր ընդունել: Պատմիչի վկայությամբ՝ «Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, երբ իմացավ, որ ոչ մի օգուտ չի բերի նրա հրամանները չկատարելով, փութաց նրա մոտ, ընդունվեց նրանից...»:²

852 թվականին Բուղայի գորքը մտնում է Հայոց աշխարհի սահմաններից ներս: Բուղան առաջին հերթին մտնում է Սասուն, բարձրանալով Խուրթ, կոտորում է մոտ 30 հազար լեռնցիների, շատերին էլ գերեվարում: Լեռնային այս աշխարհն այնպես է քարուքանդ անում, որ հետագայում այստեղից այլևս իրենց վտանգ չսպասվի: Խուրթեցի առաջնորդներին՝ Աշոտ և Դավիթ Բագրատունի եղբայրներին ու խուրթեցի Հովնանին, ձերբակալում է և շղթայակապ ուղարկում Սամառա: Որից հետո նա իր պատժիչ գործողությունները շարունակում է Մուշի դաշտային բնակչության մեջ: Այստեղ թեև նրան դիմադրող-

1. Թովմա Արծրունի, էջ 186:

2. Նույն տեղում:

ներ չգտնվեցին, այնուամենայնիվ շատ բնակավայրեր ավերեց, թալանեց, գերեվարեց, տեղահան արեց:

Տարոնից Բուղան արշավում է Վասպուրական:

Թուրք զորահրամանատարը կարգադրում է. «...Վասպուրական երկիրը ողողել, գերել, թալանել, ավերել ու բնաջինջ անել, սրի քաշել, մարդաթափ անել բազմամարդ գյուղերն ու ավանները, մնացածներին, կանանցով ու մանուկներով հանդերձ վարել գերությամբ: Իսկ իշխան Աշոտին կապանքներով տանել թագավորի մոտ...»:¹

Թուրք զորապետը սպասում էր Աշոտ Արծրունու համառ և խիստ դիմադրությանը: Այդ միջոցին Վասպուրականի իշխանը հավատարիմ մնացած նախարարների ուժերը միավորելով՝ ամրացել էր Նկան բերդում: Բուղան պաշարում է Նկանը: Ամրոցում գտնվող իշխաններից մի մասը դավադրաբար իրենցից մեկին գաղտնի ուղարկում են Բուղայի մոտ. այն պայմանով՝ որ իրենք պատրաստ են Աշոտ իշխանին հանձնել նրա ձեռքը, փոխարեն թուրք զորապետը պետք է պահպաներ սրանց կյանքն ու կալվածքները:

Աշոտ Արծրունու համար իր իշխանների դավաճանությունն ավելի մեծ հարված էր, քան Բուղային գերի ընկնելը: Նա հրաժեշտ է տալիս իր մերձավորներին և գնում, անձնատուր է լինում Բուղային: Թուրք զորապետը հայոց անվանի իշխանին կրկնակի շղթայակապներով նստեցնում է ուղտի վրա և ուղարկում Սամառա՝ Մոթավալիքի մոտ: Իրենց ընտանիքներով Սամառա քշվեցին նաև բազմաթիվ իշխաններ ու իշխանագույններ, որոնց թվում էր նաև Աշոտի որդի փոքրահասակ Գրիգորը, որին կոչում էին նաև Դերենիկ:²

Սմբատ Բագրատունու աչքերի առջև կողոպտվում, թալանվում, ավերերվում և գերեվարվում էր ողջ Վասպուրական աշխարհը, որտեղ և իր քրոջ ընտանիքն էր:

Լցվելով դառը կսկիծներով՝ սպարապետը մի օր դիմում է

1. Թովմա Արծրունի, էջ 143:

2. Լեո, հատ. II, էջ 439:

Բուղային, որ սա գերիներին ազատելու թույլտվություն տա իրեն: Թույլտվություն ստանալով՝ սպարապետը ազատում է բավականին մեծ թվով ժողովուրդ և ազատվածներին էլ անձամբ ինքն է տանում իրենց բնակավայրերը: Ազատվածների թվում կռվելու ընդունակ մարդիկ չկային:¹

Այնուամենայնիվ, Բուղային չէր հաջողվում Հայաստանը ծնկի բերել, որովհետև դեռ բազմաթիվ իշխաններ իրենց սակավաթիվ զորագնդերով հանկարծակիորեն հարձակվում էին արարական զորքերի վրա և նրանց մեծամեծ վնասներ հասցնում:

Բուղան շատ դեպքերում ուժով չկարողանալով հաղթել սրանց, դիմում էր իր նենգ հնարամտություններին: Մի դեպքում հայտնում էր, թե ինքը հայերի կողմից է, թե ինքը դեմ է Մոթավաթիլի որոշումներին: Հաճախ նրան հաջողվում էր նման խարդախություններով մոլորության մեջ գցել այս կամ այն հայ իշխանին: Այսպես նա իր ճանկը գցեց Գուրգեն իշխանին, որ իր եղբոր Աշոտի փոխարեն իշխում էր Վասպուրականում:

Աշոտ Արծրունու գերեվարությունից հետո էլ դեռ երկիրը լիովին կործանված չէր: Աշոտի եղբայր Գուրգենը միավորել էր 30-ից ավել իշխանների և կազմել 900-անոց մի բանակ: Արյան լիճ կոչված վայրում Գուրգենի այս բանակը ջախջախում է Բուղայի 10 հազարանոց մի զորաբաժին: Թուրք զորապետը Գուրգենին իր ձեռքը գցելու նոր միջոց է գտնում՝ նա Գուրգենին թուղթ է ուղարկում, որտեղ բազում երդումներով իր մոտ է հրավիրում, հայտնելով՝ թե ուզում է, որ Գուրգենը իր եղբոր փոխարեն դառնա Վասպուրականի մեծ իշխանը, այդ առիթով կամենում է պայմանավորվել նրա հետ և պատիվներ շնորհել: Իշխանը հավատում է և ներկայանում զորապետին: Այս հանդիպման վերջաբանն այն է, որ Բուղան շղթայակապ է անում թե Գուրգեն իշխանին, թե սրա զինակիցներից շատերին և ուղարկում Սամառա: Արյան լճի փայլուն հաղթանակը այսպիսի վախճան է ունենում: Հռիփսիմե

1. Տե՛ս Լեո, հատ. II, էջ 434:

տիկինը, տեսնելով իր որդիների գերեվարությունը, ինքն էլ է գնում նրանց հետևից. «մազերը խուզած, օձիքը պատռած, լալով ու կոծելով»:¹

Բուղան տեսնելով՝ որ հայերի հզոր դիմադրությունը չի կարողանում հաղթահարել, դիմում է մի նոր, ավելի ստոր խաբերայության: Նա հրաման է արձակում ամբողջ երկրով մեկ, թե յուրաքանչյուր ոք (նկատի ունի հայերին) կարող է վերադառնալ իր երկիրը և տիրել իր ժառանգությանը, բնակվել խաղաղությամբ, ապրել ըստ իր կամքի, ոչ ոք չի հալածվի իր բնակության վայրում: Եվ նա, ով հավատաց այս այլանդակ, անբարոյական բռնակալի խոսքին, նա էլ առաջինը զոհվեց ու նահատակվեց: (Մեր իմաստուն պատմիչները շարունակ դաս են տվել, թե յուրաքանչյուր բռնակալի քաղցր խոսքի մեջ ամփոփված է հավատացողի մահը, բայց այս չամբացավ հայի ուղեղի մեջ: Նա, ով շուտ հավատաց, նա էլ շատ վնասվեց):

Դվին քաղաքն էլ ավեր-թալան անելուց հետո՝ Բուղան արշավում է դեպի հյուսիս: Սյունիքում 853թ. գարնանը Բուղան բռնել տվեց նաև այստեղի իշխաններին, իշխանագույններին, անվանի գորապետերին և նույն ձևով՝ կապանքներով ուղարկեց արքունիք:²

Նույնիսկ այս հրեշի համար Հայաստանն ու հայությունը մնաց առեղծված, որովհետև այդքան կոտորածից, տեղահանություններից, ավերումներից ու թալանից հետո էլ, դեռ այս ժողովուրդը ապրելու, արարելու, երկիրը պահելու և այն կրկին շենացնելու հույսը չէր կորցրել, հավատը չէր ուրացել: Դեռ դրանց պայքարելու, պատերազմելու շունչն ու ոգին արթուն էր, թեև գլխատվել էր իր գորեղ իշխաններից, բայց ամենուրեք նորերն էին հայտնվում և կամենում արյան գնով երկիրը պահել:

Սյունյաց աշխարհից Բուղան արշավում է Վրաստան,

1. Թովմա Արծրունի, էջ 162-165: Լեո, հատ II, էջ 443:

2. Ստեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պատմություն Երևան, 1986թ., էջ 173-174):

հրդեհում է փայտաշեն Թիֆլիսը, որտեղ հրի ճարակ են դառնում ավելի քան 5000 մարդ: Այդ ժամանակ Թիֆլիսի կառավարիչն էր արաբ Իսահակ Իբն-Իսմայիլը¹:

(Թովմա Արծրունին սրան Սահակ է անվանում): Բուղան այս Սահակին բռնում է, սրա գեղատեսիլ կինը ճչալով, հերարձակ դուրս է վազում ամուսնուն փրկելու, բայց ավելի շուտ դառնում է նրա մահվան պատճառը: Բուղան տեսնելով այդ հմայատեսք կնոջը, իսկույն հրամայում է Սահակին գլխատել: Այս քուրք գորապետը գլխատվածի կնոջը դարձնում է իրենը, թեև այդ կինն աղաղակում է, թե ինքը վայել է կին լինել միայն մեծ թագավորին: Բուղան ուշադրություն չի դարձնում, նրան մի որոշ ժամանակ պահում է իր մոտ և միայն, հետո՝ ուղարկում Մոթավաթիին²:

Թիֆլիսն ավեր-թալան անելուց հետո՝ Բուղան շարժվում է դեպի Հայոց արևելից կողմանք: Հանգրվանում է Ուտիք նահանգում: Մի մեծ գորագունդ է ուղարկում Գարդման: Այստեղ Առանշահիկ Կտրիճ իշխանը թեև երկար ժամանակ դիմադրում է արաբական զորքին, բայց վերջիվերջո ստիպված հանձնատուր է լինում: Չերքակալվում են նաև Խաչեն բերդի Ատրներսեհ իշխանը և նրա հայրը՝ Սահլ իշխանը, (Սա այն Սահլ իշխանն է, որը 837թ. արաբների ոխերիմ թշնամի Բաբանին բռնել և հանձնել էր խալիֆայությանը և արքունիքից ստացել մեծամեծ պարգևներ): Ուտիքի Կոն Ստեփանոս իշխանը, որի ամբողջ գտնվում էր Տուս գյուղում: Այսպես, Հայոց արևելից կողմանքում Բուղան մեկ-մեկ ձերբակալում է Առանշահիկ հայտնի իշխաններին և բոլորին շղթայակապ պահում իր բանակում:

Մնում էր Ապումուսեն: «Երիցու որդին», -Գրում է Լեոն, - տիպար լեռնական տիրողի անվախության և ազատասիրության, վճռեց դիմադրություն ցույց տալ Բուղային: Նրա այս գործը բացառիկ մի բախտի է արժանացել և այն տեսակետից,

1. Լեո, հատ. II, էջ 445:

2. Թովմա Արծրունի նշվ. աշխ., էջ 188:

որ մտել է Թովմա Արծրունու պատմության մեջ շատ մանրամասնություններով, որոնք և դարձնում են Ապումուսեին մի այնպիսի հերոս, որ ավելի բարձր էր Արծրունի հերոսներից և իսկապես ամենախոշոր մխիթարական երևույթն էր կազմում Հայոց աշխարհի այդ ժամանակվա արյունոտ նահատակումների մեջ»:¹ Եվ ինչպես հետո կտեսնենք, իրոք, Ապումուսեի անպարտելի դիմադրությունն էր այն հիմնական պատճառը, որ Մոթավաթիլին Բուղային իր գորքով ետ կանչեց արքունիք: Չորս տարի շարունակ (852-855) այդ շնաձուկը շատ դառնություններ պատճառեց Հայոց աշխարհին և միայն Առանշահիկ իշխանի գործությունը ջարդեց Բուղայի արյունոտ մոտքը, որ թողեց, հեռացավ, կորավ մեր երկրից:

Իսկ մինչ այդ, Ուտիք նահանգում Բուղան Հայոց սպարապետից (որը թուրք զորապետի բոլոր արշավանքների ժամանակ նրա ուղեկիցն էր) տեղեկանում է, թե այդ Ապումուսեն որտեղ է գտնվում, ինչ տոհմից է, ինչքան զորք ունի և այլն: Սպարապետը պատմում է, որ Ապումուսեն գտնվում է Քթիշ բերդում, որ նա բազմաթիվ գավառների տեր է, որ նա Առանշահիկ իշխանական տոհմից է, որը հայտնի է դեռևս վաղնջական ժամանակներից, որ այդ տոհմի իշխանները պատմության մեջ փառավորվել են իրենց հայրենասիրությամբ, թե նրանք միշտ էլ աչքի են ընկել հայ թագավորներին մատուցած մեծամեծ ծառայություններով, քաջ կռիվողներ են, թե Առանշահիկները միշտ էլ բարեկամական կապերի մեջ են եղել Սյունիքի տերերի, Բագրատունի և Արծրունի իշխանների հետ:

Բուղան այս ամենը լսելով՝ մոռնում է, ինչպես կատաղած մի գազան, որը դեռ հեռվից է գոհի արյան հոտն առնում: Բուղան իսկույն մի խոշոր զորագունդ է ուղարկում Քթիշ, որ Ապումուսեին կապանքներով իր մոտ բերեն:

Բուղան մտքերի մեջ որոճում էր, թե սրան էլ ձեռքը զցելուց հետո այս կողմերի բոլոր իշխաններին էլ կապանքներով կու-

1. Լեո, հատ. II, էջ 446:

ղարկի արքունիք, ինչպես արել է Արծրունի և այլ տոհմերի մեծամեծերի հետ: Ինքն էլ Հայոց աշխարհի հարստությունն առած, որ ուղտերի բազմաթիվ քարավանների բեռ էր, իր հետ կտանի և իր գորքերի գլուխ անցած՝ բազում արշավանքներում հաղթանակ տարածի վեհությամբ ու հպարտությամբ կմտնի Սամառա,¹ որտեղ իրեն կընդունեն մեծարանքով, ծափող-ջույններով, իրեն կդիմավորի ողջ քաղաքը՝ մեծ ու փոքր: Բացի այդ, նա մտածում էր նաև այն մասին, որ Մոթավաքիլը իրեն կարժանացնի չլսված ու չտեսնված շնորհների: Դե, ի՞նչ իմանար, թե իրեն ինչ է սպասվում Արցախում՝ Քթիշ բերդի ստորոտում և հատկապես արքունիքում: Չորագունդը վերադարձավ դատարկաձեռն: Չորապետին հայտնեցին, որ այդ լեռնցին հնազանդվելու մտադրություն չունի: Բուղայի դեմքին մի այլանդակ ժպիտ երևաց ու անմիջապես էլ անհայտացավ: Տեղից վեր թռավ և գորքին շարժվելու հրաման տվեց:

Չորքի գլուխ անցած՝ 854թ. Բուղան գնաց դեպի Քթիշ: Մի բարակ գետ անցնելիս զարմացած կանգ առավ: Ջրի ահավոր շառաչը խլացնում էր նրա հազարավոր զինվորների ու ձիերի ծանրաբեռ զենքերի աղմուկը, գլուխը վեր բարձրացրեց, ջուրը շառաչելով գահավիժում էր մի բարձր լեռան կատարից, որի արձագանքը զարնվում էր հանդիպակաց լեռներից և ետ շրջվելով փոթորկահույզ «աղաղակով» թափվում անդնդախոր ձորը: Քիչ հետո գորապետի ուշադրությունը գրավեցին երկու հսկայական կաղնիներ, որոնք հողմերից սասանվել, արմատախիլ էին եղել, բայց չէին տապալվել: Երկու դարավոր ծառերն էլ գլուխ գլխի տված մնացել են կանգուն, իսկ նրանց վեր ցցված արմատները, նորից խրվել էին հողի ընդերքում, և ծառե-

1. Թովմա Արծրունի և Անանատն Պատմություն Արծրունյաց տան, Վրեժ Վարդանյանի տված ծանոթագրությունում, էջ 361-362: «Քթիշ-ամրոց Արցախում՝ Մյուս Հաբանդ գավառում: XV դարից հիշվում է Տոլ անունով: Դիզակի մելիքանիստ գյուղը, այժմ էլ գոյություն ունի»: Սամառա, 836-892 թթ., եղել է Աբրաայան խալիֆայության մայրաքաղաքը: (Թ.Արծրունի, էջ 357):

ըը կրկին, առաջվա պես, սաղարթախիտ ու կանաչագարդ էին: Վայրի բնության այս հրաշագործությունները գորապետին տհաճ ու մի անիմանալի բան թվացին: Գեղեցկությունն ընկալելու ունակությունից զուրկ մարդը, որը սովոր էր միայն կոտորած, ավեր ու թալան անելու, գայրացած խթանեց ձիուն:

Թովմա Արծրունու պատմության մեջ Ապունուսեն հանդես է գալիս ոչ միայն լեռնցի հզոր, անվախ, քաջ զորավարի տեսքով, այլ նաև իր ժողովրդի ֆիզիկական ու բարոյական կյանքն ապահովող, հոգատար մի այր, որը լիովին նվիրված է իր ժողովրդին, իր երկրին, իր աշխարհին, որի տերն էր ինքը և իր ժողովրդից յուրաքանչյուրը: Երբ լսում է Բուդայի գալստյան մասին, առանց խուճապի մատնվելու իր ողջ ժողովրդին՝ մեծերին, փոքրերին, կանանց բոլորին, նաև այլ գավառներից՝ շինականների ու ռամիկների մի մեծ բազմություն հավաքում է անմատչելի Քթիշ բերդը, որը գտնվում էր մի բարձր ու մեծ սարի գլխին: Այստեղ է տեղափոխում նաև իր զորքը, զենքը և մեծաքանակ մթերապաշար, քանի որ՝ լեռնեցի ռազմիկը լավ էր պատկերացնում, թե ինչպիսի բնույթ կարող է ունենալ այդ պատերազմը, որը տեղի էր ունենալու Հայոց աշխարհը ողողած, թալանած այդ արյունոտ Քուդայի զորքի հետ: Նա իր ժողովրդին ոգևորում էր միայն մեկ բանով՝ եթե սրտով միաբան լինենք, ապա անպայման կհաղթենք, մեզանից յուրաքանչյուրը, ով ընկնի, այս լեռների նման կանմահանա: Մյուս կողմից էլ Քթիշ բերդն էր իր բարձունքներով հաղթանակի հույս ու հավատ ներշնչում, ավելին, բնությունն ինքն էր միասնական ուժ ու կորով հաղորդում իր բազմամարդ բնակիչներին: Անմատչելի լեռներն ու բարձունքները նման հատկություններ ունեն, նրանց հարազատի աչքով նայողը մի անսովոր ուժ ու եռանդ է ստանում, ասես ուզում է նրանց նման միշտ վեհ ու կանգուն լինել: Այստեղ՝ բնությունն իր անմատչելիու-

թյունը կարծես փոխանցում է նրանց, ովքեր հիմա ապավինել են իրեն: Այդ բնությունն ու այդ բնության մարդիկ պետք է միմյանց նմանվեն, ներդաշնակվեն, ինչպես մի ընդհանրություն, այլապես կկործանվեն ամբողջությամբ:

Եվ ահա, գալիս է գոռոզ, ամբարտավան, հաղթանակներով հղիացած Բուդան: Սկզբից վիշապի նման թույնը շաղ տալով հոխորտում է, գայրանում, գոռգոռում. ապա տեսնելով, որ իր խոսքերը, իր ահաբեկումները ոչ մի ազդեցություն չեն գործում լեռնցի իշխանի վրա, ավելի է կատաղում: Իսկ Ապումուսեն Քթիշ բերդի բարձունքում նստած՝ իր գործի կեսը հաջող ավարտած մարդու հանգստությամբ, մտածում էր այդ գործի երկրորդ կեսին հաղթական ավարտ տալու մասին: Կամ ո՞վ գիտի, թե ինչ կարող էր մտածել այդ իշխանը, որը պետք է գոյամարտի ելներ աշխարհակործան Բուդայի դեմ: Մարդու բնույթի մեջ մի անորսալի բան կա, երբ նեղն է ընկնում, հաճախ է հիշում իր նախնյաց:

Գուցե հիմա, այդ պատասխանատու պահերին, Ապումուսեն հիշում է իր տոհմի՝ Առանշահիկ իշխաններին ու թագավորներին, որոնք անմնացորդ նվիրվել էին իրենց երկրին ու ժողովրդին՝ Առան նախնուն, որը տերունական տերն էր այս երկրի, Առանշահիկ Բակ իշխանին՝ Ավարայրի հերոսին, Առանշահիկ Խուրս իշխանին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին դիմավորողն ու հայոց գրերի տարածման խրախուսողը, Առանշահիկ Պերոզ իշխանին՝ Արշակ թագավորի մտերիմն ու բարեկամը, այն Առանշահիկ իշխաններին, որոնք Գրիգոր Լուսավորչին ուղեկցել էին Կեսարիա, Առանշահիկ սուրբ Վաչեին, որին Հայոց Գյուտ կաթողիկոսը աստվածահաճո խոսքերով էր զարդարել, Առանշահիկ Վաչագան թագավորին, որն այս երկիրը զարդարել էր եկեղեցիներով ու դպրոցներով... Կամ ո՞վ կարող է կռահել, գուցե այդ պահին Քթիշում հավաքվածներից յուրաքանչյուրը՝ մայր ու մանուկ, ահել ու ջահել հերթով գալիս ու անցնում էին նրա հայացքի առջևով և նա դրանց մեկիկ-մեկիկ

տեսնելով՝ հոգին լցվում է բոլորի կյանքը պահպանելու պարտավորությամբ:

Բուղան երբ իմանում է, թե Ապումուսեն ինչ պատրաստություններով և ինչ մտադրությամբ է իր ժողովրդին ու իր գործը հավաքել Քթիշ բերդը, նոր է գլխի ընկնում, թե ում հետ գործ ունի: Որպեսզի Ապումուսեին իր ձեռքը գցի, նա հիմա պետք է վերջ դնի իր գոռգոռոցներին և դիմի իր հարազատ նենգամիտ հնարքներին: Երբ ուժի գործությամբ չէր կարողանում հաղթանակի հասնել, նա միշտ այդ միջոցներին էր դիմում, որը բազում անգամ էր գործադրել և միշտ արդյունքի էր հասել: Հիմա Բուղան պոչն էս ու էն կողմ քսմանով՝ Ապումուսեին հաղորդում է այն, ինչ ասել էր Գուրգեն Արծրունուն՝ անվանի ու հզոր իշխան Աշոտ Արծրունու եղբորը, այսինքն՝ եթե հայ իշխանը կամովին հպատակվի և գնա Բուղայի մոտ, ապա նա և նրա ժողովուրդը կապրեն իրենց տեղերում՝ ազատ ու աներկյուղ: Բայց Ապումուսեն Ապումուսե չէր լինի, եթե հավատար այդ խաբեբային, որովհետև լավ էր ճանաչում այդ թուրք գորապետին և լավ գիտեր, թե նրա խոսքն ու երդումը ինչ գին ու նպատակ ունեն: Քանի որ Ապումուսե իշխանի մասին գրվել է Արծրունյաց տոհմի պատմության մեջ, այն էլ առանց չափազանցությունների, պատմիչն էլ Արծրունյաց տոհմից է, իսկ մեր այս գիրքն իր մեջ ներկայացնում է նաև Առանշահիկ տոհմի պատմության մի համառոտ հատվածը, ուստի հարկ ենք համարում ամբողջությամբ ներկայացնել այն ամենը, ինչ Ապումուսեն ասել է Բուղային: Որովհետև այդ պատասխանը մի վավերագրություն է, որը պետք է պահպանվի նաև մեր գրքերում: Թովմա Արծրունու պատմության մեջ Քթիշի հերոսամարտում ոչ մատնիչ կար ոչ էլ դավաճան: Ցավալին միայն այն է, որ այս գոյամարտը մեր արձակում չի երևացել գեղարվեստական խոսքի «տեսքով», չնայած դրա ամբողջ հիմքը կա: Պատմիչն իր տոհմի պատմությանը մասնակից չէր անի Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչին, եթե նրա՝ Ապումուսեի, գործողությունները պատմական արժեքավոր դեր ու նշանակություն

չունենային: Մեր պատմավիպասանների հայացքից «վրիպել» է Հայոց պատմության այս խիստ արժեքավոր դրվագը, այլապես այն կարող էր դառնալ, ասենք, «Գևորգ Մարգակտունի» նման մի երկ, որը հագեցված է պատմական հարուստ փաստերով և գեղարվեստական խոսքի առատ երանգներով):

Ապումուսեն Բուդային պատասխանում է գրով:

«Աշխարհակալների սովորությունն է արքունի հոգածությամբ զնալ երկիրը, իբրև հնազանդների մոտ, վերացնել, թեթևացնել տառապյալների նեղությունները, իբրև խնամարկուներ, և ոչ թե ավազակաբար, սրով ու գերեվարությամբ ավերակ դարձնել [երկիրը]: Եվ եթե դու խաղաղություն հսկող էիր եկել արքունիքից, շենություն պիտի պարգևեիր սրանց և ոչ թե ավերանք ու խառնակություն: Եվ արդ՝ թող հայտնի լինի, որ ինչքան բավականանա իմ գործությունը և քանի դեռ կենդանի եմ, կընդդիմակայեմ տեր աստծու ուժով, աղեղով ու սրով, քաջ տղամարդկանցով և ընտիր երիվարներով: Եվ եթե դու ցանկանում ես ապրեցնել քեզ ու քո զորքը, արի, ել այստեղից և զնա իմ [երկրի] սահմաններից: Ապա թե ջանաս զրկվել այս կյանքից՝ քո զայրույթից ու կատաղության պատճառով և ոսկորներդ ցրես անապատներում ու դառնաս երկրի զազանների, երկնքի թռչունների կերակուր, քո կամքը թող լինի, ես անպարտ եմ քո արյան համար, մանավանդ որ մեծ բարեպաշտություն եմ համարում սպանել աստծու թշնամիներին, Ինչպես Մովսես Ամաղեկին Հեսուն Քանանացիներին, Սամուել Ագագին և Դավիթ գողիաթին, ինչպես նաև իսրայելցիներն այլազգիներին: Եվ աստված սիրեց նրանց: Նույն կերպ կանեմ քեզ հետ և քո զորքի հետ: Արդ չեմ կամենում խոսել քեզ հետ, քո ձեռքերում է խաղաղությունն ու խառնակությունը: Եթե, ինչպես ասացի հեռանաս ինձանից, խաղաղություն կլինի, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կռիվ ու ճակատամարտ: Դու [կդառնաս] թիրախ, իսկ իմ աղեղը՝ խոցոտող, դու՝ ախոյան, իմ զինվորները՝ հաղթանակող, դու՝ ոսոխ, իսկ իմ զորքը քեզ դատապարտող, քո պատերազմը, մեր հաղթությունը, քո մարմինը, իմ նիզակը, քո պարանոցը և իմ սուրը, քո ստացվածքը՝ մենք նրա

ժառանգորդ, քո ավարը՝ մենք ավարառուներ, դու ավագակ՝ մենք կողոպտիչներ, դու եղեգն, մենք դյուրավառ կրակ, դու հարդ, իսկ մենք դյուրությամբ փչող քամի, դու ծաղիկ, իսկ մենք թարշամեցնող խորշակ, դու պտղալից հանդ, մենք ապականող կարկուտ, դու շինվածք առանց հիման, իսկ ես հիմնիվեր տապալող հեղեղ, դու լեշ, իմ գորքը հոշոտող գազան, որ պատառոտում է քո սրտի առագաստը, դու խաղալիք, իսկ մենք մանուկներ, որ բռնելով քո գործությունը, խաղում, կատակում ենք քեզ հետ և քո հպարտության և անբարեհաճության հետ, դու վայրի երե, մենք որսորդներ, դու թռչուն, իսկ մենք բարձրությունից ցած ենք իջեցնում և ձգում որոգայթի մեջ, դու ծովի վիշապ, մենք՝ կարթ, քո քիմքից վեր ենք ձգում քեզ անդունդների խորքից, դու իբրև եղջերու առանց եղջյուրների, մենք արծիվներ քո վերևում, քո աչքերը կուրացնողներ, որ քո լեշը գցում ենք իմ ձագերին և ծակերում բնակվող աղվեսների: Եվ ահա դարձյալ եմ ասում, անհաստատ է քո ունեցածը:

Ամաղեկ, ըստ Աստվածաշնչի, Եդիփագի որդին, որից սերված ժողովուրդը՝ ամաղեկացիները արաբներին ազգակից թափառակյաց ու ռազմասեր ցեղեր էին, բնակվում էին Սինայի թերակղզում: Եզիպտոսից հրեաների դուրս գալու ժամանակ սրանք առաջինը հարձակվեցին հրեաների վրա, ուստի Մովսես մարգարեն հրամայեց կոտորել նրանց:

Հետո, Իսրայելի նշանավոր զորավարը, հաջորդելով Մովսեսին, գրավեց Պաղեստինը, հաղթեց Քանանացիներին:

Սամուելը հրեաների հայտնի դատավորը և մարգարեն էր (մ.թ.ա. XI դարի առաջին կես), որը մեծ ազդեցություն ուներ ժամանակակից թագավորների վրա: «Ազագ» Ամաղեկացի թագավորի անունն էր (ինչպես «կեսար», «փարավոն», «շահ» և այլն): Աստվածաշնչում Ազագը (Մավուդ թագավորը) իր կատարած մեղքերի պատճառով կտոր-կտոր է լինում Սամուելի ձեռքով՝ Աստծու առջև:

Դավիթ. ըստ Աստվածաշնչի, իսրաելահուդայական պետության թագավոր (մ.թ.ա. XI-X դդ.):

Գողիաթ, ըստ Աստվածաշնչի, փղշտացի հսկա, հրեաների ու փղշտացիների միջև մղված պատերազմի ժամանակ սպանվեց Դավիթ թագավորի ձեռքով: Գողիաթ ասելով հասկանում ենք քաջ և հաղթահասակ անձնավորություն: (Տե՛ս, Թովմա Արծրունու պատմության ծանոթագրություններում, էջ 362):

Եվ որպեսզի քեզ վրա չվերցնես այն, ինչ խոսեցի քո պատգամավորների հետ, ավելի քան կջանաս վտանգել մեզ՝ դու կընդունես վտանգավորը»:

Այսպիսի բազմաբովանդակ նամակի հեղինակը պետք է իր տեղը ունենար ժամանակի իմաստասերների շարքում: Թովմա Արծրունին միայն ասում է, թե Ապունուսեն հայտնի էր որպես կարդացող և ճանաչվում էր երեցի որդի:¹

Լեոն այս նամակը համարում է 9-րդ դարի մի ուշագրավ շարադրություն՝ կապված մի հերոսական լեոնաշխարհի մտավոր ըմբռնումների հետ: (Լեո, հատ. II, էջ 447):

Այս նամակը, իհարկե, Բուղայի համար պետք է թարգմաներ աստվածասեր սպարապետ Սմբատը: Նամակում գրված յուրաքանչյուր բառ, յուրաքանչյուր միտք նա ասելու է այնպես, ինչպես կա: Բուղան շփոթվելու է, անզգամ միտքն ու հոգին զգայանալու են, որովհետև նամակում եղած ամեն մի խոսքը սուր նետի նման ցցվելու է նրա անգույք սրտի մեջ: Շվարում ու շփոթվում է: Աշխարհներ ապականած, ոտքի տակ տված գորապետը նոր է հասկանում, թե ում հետ գործ ունի:

Եթե մնար իրեն, կթողներ այս Քթիշն էլ, այս հանդուգն իշխանին էլ ու կառներ իր ուղտերի մեծ քարավանը, որ ծանրաբեռնված էր Հայոց աշխարհի գանձերով, իր ահռելի զորքով հաղթողի արժանապատվությամբ՝ վեհ ու հպարտ կզմար արքունիք: Չկա, չի եղել ոչ Քթիշ բերդ և ոչ էլ Ապունուսե անունով իշխան: Այդ մեկին չի տեսել, չի հանդիպել: Բայց այդ կարող էր անել մինչ այս նամակի ստանալը: Հիմա չի կարող, որովհետև գորքն էլ գիտի, ուրիշներն էլ գիտեն: Ճիշտ է, կարող էր թագավորին այլևայլ պայմաններ ներկայացնելով խաբել: Բայց ինչպես խաբի ինքն իրեն, իր աշխարհակործան ուժին, իր անասան կամքին:

Այսպիսի հոխորտալից նամակներ գրում են մեծ թագավորները՝ իրենց խորհրդատուների օգնությամբ, մեծագոր իշխան-

1. Թ.Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 191-192:

ներն իրենց համախոհներով, այն էլ այնպիսի դեպքերում, երբ համոզված գիտեն, որ հաղթողներն իրենք են լինելու: Հիմա էս լեռնցի իշխանը՝ իր արծվաբնում թառած, արաքական գորքի գլխավոր հրամանատարին ահ է տալիս, խորհուրդ է տալիս, թե քանի գլուխդ վրադ է, թող ու խաղաղությամբ հեռացիր: Մոայլվեց, մտքերի մեջ ընկավ:

Պատմիչը գրում է. «...Լցվեց խորը տարակուսանքով, մեծապես ապշեց, և իր բոլոր դիտավորություններն ապականվեցին ու ցրվեցին, չգիտեր ինչ անել»:¹

Բայց այս ամենը միայն մի պահ էր: Միտքը կրկին կայծակեց, արթնացրեց նրան, հիշեց բազում ու բազում ճակատամարտեր, հիշեց իր գորքի մեծաթիվ հաղթանակները, հիշեց իր ճանկերը ընկած հզոր ու անվանի իշխանների ու թագավորների, որոնք պարտվեցին, կոտորվեցին՝ գորքով ու ժողովրդով: Այդ անգութ մարդն ինքն իրեն ոգևորում էր, ինքն իր հետ խոսում, թե հիմա այս ողորմելի իր արծվաբնում. ի՞նչ կարող է անել, այդպիսի շատ արծվաբներ է քանդել, ավերել ու հիմնահատակ կործանել: Եվ հանկարծ որսը տեսած գազանի նման աչքերը փայլեցին, երակներում խլրտաց վայրագ արյունը, կրկին գազազեց, կրկին մոռցաց ու ելավ հրամայեց՝ Քթիշը շրջապատել բոլոր չորս կողմից: 200 հազարանոց գորքը՝ զենք ու զրահով զինավառված, ասես դրան էր սպասում: Ջենքերի չխկոց-թխկոցներից, զինվորների վայրենի գոռում-գոչումներից ճռնչաց, դղրդաց բերդի ստորոտը: Միթե այս հռչակավոր գորահրամանատարը կարող էր պատկերացնել, կռահել, ենթադրել, թե ինքը իր ահռելի գորքով մի տարի շարունակ պատերազմելու է Քթիշի Առանշահիկ Ապումուսեի դեմ, 28 անգամ հարձակվելու է այդ բերդի վրա և բոլոր դեպքերում իր զինվորներն ինչպես բքի բերանն ընկած հարդ բերդի բարձունքներից ստորոտ են հասնելու ցաք ու ցրիվ, կոտորված ու կոտրատված՝ վերկներում թողած շատ ու շատ ավար ու դիակներ: Ի՞նչ

1. Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 192:

իմանար, որ պետք է վիզ ծոփ թագավորի առաջ, քե ևս լեռնցուն հաղթել չի լինում, ինչ անի: Չէ՛, չէ՛, այս ամենը Բուդան չէր կարող պատկերացնել: Դրան նա սովոր չէր: Հակառակը, հիմա նա կամենում է շուտափույթ գրավել Քթիշը և Ապումուսեի աչքերի առջև՝ իր ուզած ձևով փրթեր, մորթեր, սրախողխող աներ այնտեղի բնակիչներին՝ չխնայելով ոչ ոքի՝ քե մեծի, քե փոքրի, քե կնոջ, քե զենք կրողներին: Իսկ իշխանին չմորթած, կփետրի ինչպես հավի և ամեն մի փետուր պոկելիս կհիշեցնի այդ նամակի յուրաքանչյուր բառ, որ լեռնեցին հանդգնաբար փորձել է վախեցնել մեծ զորավարին, որի զորությունն ամբողջ աշխարհին է հայտնի:

Բուդայի զորքերն այնպես էին շրջապատել բերդի հիմքը, ասես կամենում են այն սասանելով տապալեն: Եվ մինչ նրանք մրջյունների նման մագլցում էին բերդն ի վեր, Ապումուսեն իր զորքի ողջ զորությամբ իջավ, հասավ նրանց, նախահարձակ եղավ, մեծ թվով կոտորած արեց, ապա վերցրեց մեծ ավար և կրկին վերադարձավ իր բնակատեղը:

Բուդան անակնկալի չեկավ, բանակն էլ հեռու չտարավ: Չորքը բաժանեց երկու մասի, մեծ մասն իր հետ մնաց բերդի արևելյան կողմում, մյուս մասը տվեց ինչ-որ զորապետի և հանձնարարեց, որ սրանք տեղավորվեն հյուսիսային կողմում: Պատմիչը գրում է, քե շինեցին ամուր ու մեծ տներ ու պարսպեցին մեծ զգուշությամբ: Բարձրացրին նաև պատնեշ, կուտակեցին քարեր, կանգնեցրին մեքենաներ և եղան պատրաստ: Քիչ ժամանակ հետո Բուդան հրաման տվեց՝ ելնել պատերազմի:¹

Պատմիչը չի հայտնում, քե ինչպիսի զենքերով են զինված արարական զինվորները, այն թողնում է ընթերցողի պատկերացմանը, միայն ակնարկում է, որ Բուդայի բանակը հայտնի էր մարտունակ, քաջ զինվորներով, ռազմական գործողություններին վարժված երիվարներով, պաշտպանողական և հարձակողական ամենաընտիր զենք ու զրահով: Բուդայի

1. Արծրունի Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978թ., էջ 193:

գորքը ճակատ կազմեց, դասավորվեց ըստ գորախմբերի, ընտրյալ ջոկատները ներքևի կողմից շրջապատեցին լեռը: Բուդան մոնչած՝ սկսել: Տեղի ունեցավ մի ահասարսուռ, կատաղի մարտ: Երկու կողմներից էլ հախուռն կերպով հասնում էին միմյանց վրա, զենքերի, գոռում-գոչումների, աղմուկ-աղաղակներից դողդույն էր ձորը: Գնալով պատերազմը սաստկանում էր, արաբ զինվորները մեկը մյուսին հաջորդելով վեր էին բարձրանում լեռն ի վեր, Ապումուսեի զինվորները վար էին գլորում նրանց երկար նիզակներով կամ հսկայական ժայռաքեկորներ գլորելով, որն արաբ զինվորներին ավելի մեծ ահ էր տալիս քան մերկացրած սուրն ու սրածայր նիզակները: Բուդայի զինվորները թեև զրահապատ էին և քաջ գիտեին, թե նման դեպքերում ինչ պետք է անել, այնուամենայնիվ, Ապումուսեի զորքի զորությանը չդիմացան: Արքունի զորքը ջարդվեց ու ջախջախվեց: Զինվորները խուճապահար փախչում էին դեպի իրենց բանակը և մտնում այն տները, որ շինել էին նախօրոք:

Ապումուսեի լեռնային զորքը հետամտում էր փախստականներին, լեռան վրայից վայր թափում նաև նրանց, ովքեր դեռ դիմադրում էին: Ապա հայ զինվորները մեծ ավարով ու ուրախությամբ վերադառնում են իրենց բնակատեղը: (Բուդայի զինվորները և հրամանատարները արաբական աշխարհին հայատակ երկրների բանակներից ընտրված քաջ, զանազան ռազմաճակատներում աչքի ընկած ռազմիկներ էին, այդ պատճառով էլ պատմիչը հաճախ նրանց անվանում է՝ այլազգիների բանակ): Բուդան թաքցնում է զարմանքն ու տրտմությունը: Ճակատամարտ տալու մի նոր ձև էր մտնում և շուտով այդ հնարքը գտավ, կարիք չկար, որ ամբողջ զորքը ելնի պատերազմելու: Գուցե այդ հսկայաքանակ զինվորները ճակատամարտի ժամանակ խանգարում են միմյանց: Այսպես ենթադրելով՝ նա ընտրում է իր բանակի մի քանի ամենագորեղ զորագնդերը, խորհուրդներ ու կարգադրություններ տալիս նրանց: Նա համոզված էր, որ այս անգամ իր ռազմաշնորհ տաղանդը մի նոր փայլով է փայլելու: Նա նույնիսկ արդեն

մտովի տեսնում էր, թե իր զինվորներն ինչպես են ավերում Զքիշը՝ լսում էր այդտեղի ժողովրդի լաց ու կոծը, աղմուկ-աղաղակները, որոնց վաղուց վարժվել էին նրա լսողությունն ու տեսողությունը, թե Ապումուսեն, այդ ողորմելի լեռնցին, ինչպես է իր ոտքերի տակ թավալվում: Դեմքին մի դառնաշունչ ժպիտ երևաց. «Հարձակվել»- հրաման տվեց զորքին: Չորապետը ներքևից ակնդետ նայում էր, թե իր ռազմիկներն ինչպիսի արագությամբ են շարժվում լեռն ի վեր: Եվ, իրոք, այդպես էլ կար: Ոչ ոք նրանց չէր խանգարում. քիչ հետո նրանք կհասնեն լեռան բնակատեղին: Բուղան, որ դեռ շունչը պահած զինվորներից էր հետևում, հրճվում էր իր ռազմական հնարամտության վրա: Բայց քիչ հետո նրա հայացքի առաջ բացվեց մի այլ տեսարան, նրա զինվորները մեկը մյուսի հետևից վայր էին գլորվում, ջարդվում, փշրվում, մյուսներն էլ ինքնագլոր, խուճապահար դեպի ստորոտ են փախչում: Երբ թշնամու զինվորները մոտեցել էին լեռան գագաթին, նրանց առջև անսպասելիորեն հայտնվում են Ապումուսեի 1000 քաջեր և ահավոր զորությամբ հարձակվում Բուղայի զորքի վրա, որին տեղում են սրատում, որին վայր գլորում՝ անդամալույծ անելով, այնպես որ այլազգիների զինվորները խուճապահար, իրար հրելով, իրար կոխկրտելով վայր էին թափվում բերդի բարձունքներից: Իսկ հայ քաջերից. «ոչ ոք չվիրավորվեց և ողջանդամ հասան իրենց զորապետի մոտ, մեծ հաղթությամբ և բազում ավարով»:¹

Իր զորքի այս խայտառակ պարտությունը Բուղային մի անսովոր սարսափի մեջ գցեց: Անարգվեց նրա աշխարհաճանաչ անունը: Փլվեց գոռոզ աշխարհակալը, կուչ եկավ, ամոթահար փախավ, գնաց՝ փակվեց իր վրանում:

«Իսկ Բուղա զորապետը, -գրում է պատմիչը, -կորցրեց գլուխը, ընկավ տարակուսանքի մեջ և կսկծում էր մտքում, մտատանջվում և փակված վրանում ելք էր փնտրում, չունեի հանգիստ, չունեի դադար, աչքին քուն չէր գալիս»:² Տասն օր այդ-

1. Արծրունի, էջ 194:

2. Նույն տեղը, էջ 194:

պես փակված մնաց: Բազմաթիվ գորագնդեր հսկում ու պահպանում էին նրան: Ոչ ոք նրա մոտ ելումուտ անելու իրավունք չուներ: Տասն օրից հետո Սմբատ սպարապետը թույլտվություն ստանալով՝ մտավ նրա մոտ: Սպարապետը բռնեց Բուդայի ձեռքը (այն ձեռքը, որը հազարավոր հայերի արյուն էր թափել: Ճակատագրի հեզմանք) և ասաց. «Ինչո՞ւ ես թուլացնում քո ձեռքը և դրանց արիությունը խառնում երկչոտության և քեզ վրա վերցնում ամբողջ աշխարհի [հոգսը], կորցնում քո քաջությունը, որից ամբողջ աշխարհն էր զարհուրում և դողում, և ոչ ոք դուրս չեկավ քո դեմ: Ինչո՞ւ ես տկարացնում քո գորեղ բազուկները: Մի՞թե դու առաջինն էիր միայն, որ հաղթվեցիր ու ջարդվեցիր թշնամիներից, կամ միայն քո զո՞րքն էր, որ ընկավ և միայն քո ավա՞րն էր, որ բաժանվեց: Չե՞ս մտածում արդյոք, որ ի սկզբանե մինչև այժմ, ամենուրեք, որտեղ էլ որ գորք գումարվեր և լիներ պատերազմ, սուր ու ճակատամարտ, երբեմն հաղթում էին, երբեմն մատնվում պարտության: Ո՞վ էր աշխարհակալներից, որ չմատնվեց սրի:

Ժողովուրդներն ունեն իշխաններ, մի տեղ գորանում են, մի տեղ էլ՝ տկարանում»:¹ (Կրկնում ենք, Հայոց սպարապետի այսօրինակ վարմունքն իբր այն ամենի համար էր, որ մեղմացնի Բուդայի և Մոթովաքիլի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, որը կարող էր ավելի վայրագ բնույթ ունենար: Հետո կտեսնենք, որ արքունիքի կողմից սպարապետը չի ներվում հենց այդ պատճառով):

Իսկ պատմիչի վերը բերված հատվածում, թեկուզ խիստ քողարկված, այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ սպարապետը Բուդայի այլանդակ մոտթին մի հարված է հասցնում՝ այն, որ գորապետը պարտվել է մի հայ իշխանի կողմից, որ նրան այս ողորմելի դրության մեջ գցողը Առանշահիկ Ապունուսեն է և ոչ թե մի հզոր պետության թագավոր: Ինչևէ: Սպարապետի երկար խոսքից հետո Բուդայի տրտմած, պղտորված սիրտը

1. Նույն տեղը:

բացվում է: Երկուսով սենյակից դուրս են գնում և նստում զվարճանալու: Սակայն նրանց խնջույքը երկար չի տևում: Շուտով արքունիքից հրաման է հասնում, թե «չտաղտկանալ և չվհատվել և չդադարել նրա դեմ պատերազմելուց, մինչև որ ականայից իսկ հնազանդության կգա արքային»:¹

Եվ Բուղան, ինչպես ահռելի մի գազան, որի ճանկերից որսը դուրս էր պրծել, հիմա գազազած ավելի հզոր ցատկի է պատրաստվում: Արքունիքից եկած լուրը նրա մեջ կրկին արթնացնում է նրա զորությունն ու անպարտելի կամքը: Ողջ զորքին հրաման տվեց՝ ելնել պատերազմի:

Հսկայաքանակ զորքը շարժվում է, զինվում տեսակ-տեսակ զենքերով ու զրահապատ սարքերով: Եվ գունդ առ գունդ սպառազինված, ահավոր աղաղակներով, ռազմակոչ փողհարումներով, բյուր դրոշներով այնպես են շրջապատում լեռը, որ թվում էր, թե այն հիմքից կտապալեն: «Եվ գրեթե ոչ մի տեղ, - գրում է պատմիչը, -աշխարհի չորս կողմում ոչ մի թագավորի մոտ չէր երևացել այդպիսի ահավոր տեսքով ու սպառազինությամբ զորք՝ սաստիկ որոտումով և ճայթյունով, զենքերի փայլատակումով և ինչով այն ժամանակ զինվել, զարդարվել ու հանդերձավորվել էր արաբացոց զորքը»:²

Բուղայի զորքը բարձրանում է լեռան գլուխը: Արաբական զինվորներին թվում էր, թե հաղթանակն արդեն իրենց ձեռքերում է: Կոտորած, ավեր, թալան անելու վարժված զորքի ախորժակը կրկին բացվել էր, որովհետև արդեն ներսում էին և շրջափակել էին Ապումուսեի զորագնդերին և հանդգնաբար հասնում էին նրանց: Իսկ Առանշահիկ զորավարի զորքը հանգիստ կանգնած էր իր տեղում, կարծես չէր էլ նկատում մոտեցող թշնամուն:

Եվ ահա, մի պահ ևս, և տեղի է ունենում այն, որը չէր կարող պատկերացնել ոչ մի ռազմական գործիչ: Ապումուսեի զորքը

1. Նույն տեղը:

2. Արծրունի, նշվ. էջ 195:

բաժանվում է չորս մասի՝ «Քրիստոսի խաչի նմանությամբ» և անսպասելիորեն միահամուռ հարձակվում թշնամու վրա: «Հարվածեցին ճակատից, ճեղքեցին մարտաշարքերը և նրանց դարձրին դեպի զառիվայր, իջեցրին լեռան վրայից...»:¹

Այս անգամ էլ թշնամու պարտությունը ակնհայտ խայտառակություն էր արարական ուժի նկատմամբ, որովհետև, ինչպես պատմիչն է գրում, Բուդայի զորքերը մեծամեծ կորուստներ տալով՝ կորան գնացին, ինչպես քամուց հարդն է քշվում կամ ծուխը՝ մրրկից: Իսկ Առանշահիկ իշխանի զորքը կրկին վայելելով հաղթանակի բերկրանքը՝ հավաքեց ավարը, որին թիվ չկար և վերադարձավ իր բնակատեղը:

Սպարապետի պատանի որդի Մուշեղը նստել էր մի բլրի բարձունքում և ապշահար դիտում էր այդ ահագրու, սահմուկեցուցիչ պատերազմի տեսարանները: Պատանի իշխանագնի հայացքի առջև տեղի ունեցող իրական պատկերներն այնքան են հուզում նրան, որ երկնային ներշնչանքի գործությամբ ականայից մի բանաստեղծություն է հորինում: Թեև աստվածասեր պատմիչը այդ բանաստեղծության ծնունդը կապում է Աստվածաշունչ կարդացած պատանու մտավոր կարողության հետ, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ զորավարի որդուն այդպիսի մի ներշնչանք կարող էր հաղորդել միայն իր հայրենակիցների աննախադեպ սխրանքները, մանավանդ, որ նրան հայտնի էր, թե Բուդան ինչպիսի անգութությամբ է քարուքանդ արել իր հայրենի աշխարհը: Հիմա պատանին տեսնելով իր հայրենակիցների գործությունը, աներեր կամքն ու քաջությունը, պետք է որ մի անսովոր ուրախություն փոթորկեր նրա մատաղ հոգին, որից էլ ծնվեր այդ բանաստեղծությունը:

Պատմիչը ներկայացնում է այդ բանաստեղծության միայն առաջին տողը, թեև նշում է, որ այն ունի հինգ տուն՝ բաղկացած ութ երաժշտական խաղից: Ահա այդ տողը. «Իմ անձը սրտի անգրբաղ աչքով նայում է կրկին անգամվա գալուստին»:²

1. Թովմա էջ 195:

2. Թովմա էջ 195:

Արդեն նշել ենք, որ Բուդայի և Առանշահիկ Ապումուսեի գորքերի միջև տեղի ունեցած պատերազմը տևել է մոտ մեկ տարի:

Եվ այդ մեկ տարվա ընթացքում Բուդան 28 անգամ հարձակվել էր Քթիշ բերդի վրա և բոլոր դեպքերում կրել խայտառակ պարտություն: Այս վերջին ճակատամարտից հետո Բուդան ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար պետք է դիմեր նոր հնարամտությունների:

Տեսնելով՝ որ իր գործության շնորհներով չի կարողանում հաղթանակի հասնել, մանավանդ, որ իր բանակը շատ զոհեր էր տվել և կորցրել մեծաքանակ ավար, Բուդան Ապումուսեից խնդրում է՝ երկկողմյա հաշտություն, այսինքն՝ գրեն, ծանուցեն թագավորին այն, ինչ գործել էին և թե ինչպես էր ջարդվել արքունի գորքը: Հաշտության դեմ չէր նաև Ապումուսեն, բայց չէր հավատում Բուդայի ոչ մի խոսքին, ոչ էլ տված երդումներին: Նա իր սուրհանդակների միջոցով է ուղարկում արքային գրած նամակը, որտեղ արաբական գորքերի կրած մեծամեծ կորուստներն ու վնասները ամբողջությամբ բարդում էր Բուդայի վրա. «Ոչ ոք թող չկարծի, թե ես ապստամբել եմ թագավորի դեմ և այդ պատճառով ջարդել եմ Ասորեստանի գորքը: (Բուդայի զնդերի մեծ մասը ասորեստանցիներ էին)... Իսկ եթե արքունուստ ինձ գրություն գա՝ կնքված արքայի մատանիով, և գրված լինի նրանից հրաման՝ որ ես գամ քեզ մոտ, կամ գամ արքունիք, չեմ մերժի նրա հրամանը: Բայց եթե չլինի այնպես, ինչպես ասացի, կտեսնես տեսածիցդ ավելի սուր ու պատերազմ»:¹

Եվ այսպես, երկու գորավարներն էլ՝ Բուդան և Ապումուսեն, իրենց հավատարիմ, մարդկանց միջոցով նամակ են ուղարկում արքային՝ թե վիճակն այսպիսին է, ինչ անել: Միևնույն ժամանակ երկու կողմերն էլ պայմանավորվում են, որ մինչև թագավորից պատասխան գալը, իրար դեմ «չեն պատերազմի»:

Սուրհանդակները վերադառնալուն պես, արքայի գրած թուղթը հանձնեցին Ապումուսեին: Արքան հաղորդում էր, որ

1. Արծրունի, էջ 296:

Ապումուսեն հնազանդվի իրենց և գնա Բուդայի մոտ: Այդ նամակում նաև գրված էր. «Թողություն վնասների, զորքի կոտորածի ու բազում ավարների համար, երդում՝ ի հաստատումն ասածների (արքայի) և պարզևներ՝ և պատվական ու մեծագին հանդերձներից. նախազարդ սաղավարտ և սուր, միայն թե համաձայնի արքայի խոսքին ու չիրաժարվի թագավորի կամքը կատարելուց»:¹

Արքան Բուդային էլ զգուշացրել էր, որ նա Ապումուսեի նկատմամբ ոչ մի չարիք չգործի, այլ նրան մեծ պատվով ու զգուշությամբ ուղարկի իր մոտ:

Ապումուսեն ինչպես քաջ ու զորեղ մարդուն է վայել, որպես լեռնցի ասպետ, իր խոսքի տերն էր, վեհ ու հպարտ, հաղթողի բերկրանքը վայելելով, իջավ իր արծվանիստ Քթիշից ու գնաց Բուդայի մոտ:

Արժե գրել պատմիչի խոսքերով, թե Բուդան ինչպիսի շուքով, ինչպիսի հանդիսավորությամբ ու մեծարումով է ընդունում Առանշահիկ Ապումուսեին: Նրան, ով ջարդել էր այդ աշխարհաճանաչ զորապետի կամքն ու զորությունը: Նրան, ով վերջնականապես փակել էր Բուդայի հաղթարշավների ճամփան: Արաքական զորքի գլխավոր հրամանատարը Ապումուսեին դիմավորելու է ուղարկում զինավառ զորագնդեր՝ ընտրովի երիվարներով. «Նրան (Ապումուսեին) ընդառաջ տարան մեծագարդ ու աչքի ընկնող նժույգներ, երգասածներ, գովասածներ և առջևից ու ետևից՝ երաժշտական բազում գործիքներ, մինչև որ մտավ նրանց բանակը:

Եվ Բուդան ոչնչով ամենևին չչարացավ նրա վրա, չհիշեց կատարած գործերը և ոչ էլ տրտմեց իր երեսը: Այլ ընդունեց նրան սիրով ու խաղաղությամբ, մեծաշուք պատվով ու պարզևներով՝ ըստ թագավորի հրամանի»:² Մոթավաքիլ խալիֆան 855 թվականին հրաման է ուղարկում Բուդային, որ սա թողնի Հայոց աշխարհը և զորքով վերադառնա Արաբիա՝ արքունիք:

1. Նույն տեղը, էջ 197:

2. Արծրունի, էջ 197:

Բուդան իր գործը ավարտած համարելով՝ վերադարձավ Ուտիք, որտեղ արգելափակել էր Հայոց արևելից կողմանց և Սյունիքի իշխաններին: Սրանց բոլորին շղթաներով կապոտել տվեց և ուղարկեց խալիֆի մոտ: Այդ շղթայվածների մեջ էր նաև Հայոց սպարապետ Սմբատը, Բուդայի հավատարիմ խորհրդականն ու նրան «Հայոց երկրի ծոցն առաջնորդողը»:

Ի՞նչն էր պատճառը, որ Հայոց սպարապետ՝ Սմբատ Բագրատունին խալիֆաթի կողմից նման դաժան պատժի էր արժանացել:

Պատճառներ կային. արաբական արքունիքում հայտնի էր, որ Սմբատ սպարապետը հազարավոր հայ զերիններ էր ազատել: Եվ ամենակարևորը՝ Սմբատ Բագրատունին էր Արծրունի Աբու-Պելճ Գուրգենին ուղարկել Վասպուրական, մի այնպիսի պայմանով, որ սա Վասպուրականը մաքրի այնտեղ գտնվող Բուդայի զորախմբերից և ընդհանրապես արաբներից:

Կարճ ժամանակում Գուրգենին հաջողվում է Վասպուրականը արաբներից մաքրել և այնտեղ հաստատել իր իշխանությունը: Թեև Բուդան մի քանի անգամ գորք էր ուղարկել Գուրգենի դեմն առնելու, բայց, իզուր, բոլոր դեպքերում արաբական զինվորական ջոկատներն այնպես էին պարտվել, որ թուրք զորապետը ստիպված Գուրգեն Աբու-Պելճ Արծրունուն ճանաչել էր որպես Վասպուրականի իշխանապետ: Այսպիսով, Գուրգենի քաջարի գործողությունների շնորհիվ՝ Վասպուրականում կրկին հաստատվել էր այն դրությունը, որը գոյություն ուներ Բուդայի արշավանքներից առաջ: Այսինքն, պահպանվել էր իշխանապետի կառավարման ներքին իրավունքները:

Կար նաև մի այլ գորեղ պատճառ: Վախճանվել էր Հովհաննես կաթողիկոսը: Հայոց հայրապետական գահը մնացել էր թափուր, 855թ. Սմբատ սպարապետը շտապ ժողով էր գումարել, որտեղ կաթողիկոս էր ընտրվել Զաքարիա Զագեցին, (855-876թթ.): Նկատի ունենալով՝ որ մեր հոգևոր առաջնորդները հայ ժողովրդի ինքնուրույնությունը պահելու, պաշտպանելու

համար եռանդագին աշխատանքներ են տարել, ուստի և սպարապետի այս գործը (նոր կաթողիկոս ընտրելը) պետք է համարել որպես իր հայրենիքի համար հոգացող մարդու անհերքելի մի մեծ ծառայություն:

Հետո կտեսնենք, որ խալիֆայությանը մատուցած իր ծառայությունների համար՝ Բագրատունի իշխանը ինքնագոհության գնով է պահպանում հայ գորապետի, հայ մարդու և Բագրատունյաց տոհմի փառքն ու պատիվը:

«Կապվածների խմբից առանձին, ոչ իբրև գերի, արաբական պահակի ուղեկցությամբ Բաղդադ գնաց Ապունուսե Առանշահիկը: Խալիֆի հրամանն այդպես էր՝ Քթիշի տիրոջ քաջությունը և հավատարիմ հպատակությունը վարձատրելու համար: Բացի այդ պատվից՝ նա ստացել էր և շատ ուրիշ պարգևներ. սուր, քանկարժեք հանդերձներ, նժույգներ, վրան և այլն»¹...

Թեև թագավորն արտաքուստ ուրախությամբ դիմավորեց իր գորապետին, բայց նաև մտքում դավ էր նյութում նրանկատմամբ: Իրականում արքան Բուղային դատապարտելու երեք հիմնական պատճառ ուներ: Դրանցից առաջինն այն էր, որ գորապետը Հայոց աշխարհում չէր կատարել այն ամենը, ինչ առաջարկվել էր արքունի կողմից, ավելին, Հայաստանում կոտորվել էին արաբական բանակի բազմաթիվ զինվորներ, մեծ մասը Քթիշում, և կորցրել էր մեծ քանակությամբ ավար: Երկրորդը՝ Սահակի գեղատեսիլ կինը արքային պատմել էր իր ամուսնու սպանության մանրամասնությունները և նաև այն, որ Բուղան նրան նախ պահել է որպես իրենը, որից հետո ուղարկել թագավորին: Խալիֆը այս հանգամանքը համարում էր որպես գորապետի կողմից իր նկատմամբ ցուցաբերած արհամարհանք: Եվ երրորդն ու ամենակարևորն այն էր, որ Մոթավաքիլուն քաջ հայտնի էր իր գորապետի նենգամտությունները, փառքի հասնելու մոլուցքը, որի համար նա ընդու-

1. Թ.Արծրունի, էջ 197:

2. Լեո. հատ. II, էջ 453:

նակ էր բոլոր տեսակի խարդավանքներ գործելու: Մանավանդ հիմա, երբ գորապետը Հայոց աշխարհի գանձերով ոչ միայն ինքն էր հարստացել, այլ նաև հարստացրել էր իր հավատարիմ զորագնդերին: Այս ամենի համար արքան Բուդային ոչ մի նախատինք չի տալիս, այլ նրա զորագնդերից շատերին ուղարկում է այլ երկրներ, ասպատակությունների, իսկ Բուդային ուղարկում է Խորասան, որպես այդ երկրի վերակացու, միևնույն ժամանակ նրա հետ գնացող իր հավատարիմ մարդկանց կարգադրում է, որ ճանապարհին սպանեն զորապետին: Հրամանը կատարվում է ճշտությամբ՝ Բուդան սպանվում է, իր հետ տանելով այն ամենը, ինչին հասել էր: Ստրուկի վիճակից հասնելով արաբական աշխարհի ամենագորեղ զորապետի փառքին՝ Բուդան ստրուկի մահ էլ չունեցավ, սրախողխող եղավ յուրայինների կողմից:

IX դարում Հայոց արևելից կողմանքում իր քաջագործություններով հայտնի էր նաև Սահլ Սմբատյանը: Թեև Հայաստանն ամբողջությամբ արաբների հպատակության տակ էր, այնուամենայնիվ, նրանց զինված զորագնդերն ավեր ու թալան անելու համար հաճախ էին հայտնվում նաև Ուտիքում և Արցախում: 822 թվականին Պարտավ քաղաքից, որն արդեն արաբների փոխարքայի նստավայրն էր, դուրս է գալիս արաբական մի ընտիր զորագունդ և հասնելով Ամարաս գավառը, այն ավեր ու թալան անելուց հետո՝ հազար հոգի գերեվարելով ամրանում է Մեծիրանքի Շիկաքար կոչվող վայրում: «Այդ ժամանակ, -գրված է Կադանկատվացու պատմության մեջ, -քաջ ու շքեղատեսք Սահլ Սմբատյան Առանշահիկ իշխանը և իր քաջագոր եղբայրները իրենց զորքով լուսադեմին վրա տվին, նրանց բոլորին միասին դիաքավալ արին, ցիրուցան դարձրին և, ինչպես առյուծի ժանիքներից, գերիներին խլեցին»:¹ Արա-

1. Կադանկատվացի Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969թ., էջ 255:

բական մի այլ գորագույն, որն ուներ 12 հազար հեծյալ զինվոր, 828 թվականին Բաղդադից հասնում է Հայոց արևելից կողմանք: Այստեղ այդ գորագույնի զինվորները դեռ նոր էին սկսել իրենց ավեր-թալանը, երբ հանկարծակի իր գորքով նրանց վրա է հարձակվում Սահլ Սմբատյանը, ոմանց սրի քաշում, ոմանց էլ ցիրուցան անելով փախուստի մատնում:

Պատմիչը գրում է. «Վրա է տալիս (Սահլ Սմբատյանը-Հ.Ն.), ինչպես որ արծիվը խոյանում է թռչունների մեջ, ցաք ու ցրիվ է անում այս ու այն կողմ, դիատապաստ փռում է դաշտերը և ետ շարտում»:¹

837² թվականին Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանը բռնում է Բաբանին, որը մեծամեծ չարիքներ էր գործել հատկապես Սյունիքի Բաղաց գավառում, որտեղ նա սրի էր քաշել կանանց ու մանուկներին, ավերել էր Գեղարքունի գավառը, այրել մաքենացիների մեծ մայրաքաղաքը այնպես, որ նրանից մնացել էր միայն ջրաղացը, իսկ բնակիչներից 15 հազարի կոտորել էր հենց իրենց տներում:³

«Բաբանը գնաց Գեղարքունիք գավառը, -գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը, - և սրածեց բնակչությանը՝ մոտ տասնհինգ հազար հոգու: Մաքենոցոց շատ ծաղկուն մենաստանի, հռչակավոր վանքի ամբողջ հարստությունն ավերեց, բոլոր շինություններն այրեց ու քանդեց»:³

Բաբանը ապստամբում էր նաև խալիֆայության գրաված տարածքներում: Արաբ գորապետերին չէր հաջողվում նրան բռնել ու պատժել: Դիմել էին հայ իշխաններին, թե ով կբռնի Բաբանին և կհանձնի արաբական իշխանություններին, կպարգևատրվի մեծաքանակ գանձերով: Սահլը այս Բաբանին էր բռնել և հանձնել արաբներին, որի դիմաց ստացել էր խոստացված մեծ գումարը:

1. Մ.Կադանկատվացի էջ 259:

2. Լեո, հատ. II, էջ 423-424:

3. Վանք, որը գտնվում էր Մաքենիս գյուղի եզրին (տես, Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 127 և 439, էջերը) Ստեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պատմությունը, Երևան, 1986թ., էջ 166:

Այս ամենից հետո էր, որ Բուղան հայտնվեց Հայոց Աղվանքում և Սահլ Սմբատյանին մյուս նշանավոր իշխանների հետ շղթայակապ ուղարկեց Բաղդադ:

Թե ինչ կատարվեց այն նշանավոր իշխանների ու իշխանագույնների հետ, որոնք շղթայակապվեցին և բռնեցին Սամառա:

Մոթավաքիլի վճիռն էր. հայ գերիները ընդունեն պետական կրոնը՝ Իսլամը, որից հետո միայն կստանան կյանք և իրավունք, նախարարները առերես, կեղծ ընդունեցին Իսլամը և 857-859 թվականներին աստիճանաբար վերադարձան հայրենիք:

Իրենց հավատից չբաժանվեցին միայն մի քանի իշխաններ, որոնք մահը գերադասեցին հավատափոխ լինելուց և նահատակվեցին: Այս նահատակվածների թվում էին Ուտիքի Ստեփանոս Կոն իշխանը, Խուրի ապստամբության առաջնորդ Հովհանը և Արծրունյաց տոհմից Գրիգոր անունով մեկը: Իսկ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին՝ «Կրոնական ջերմեռանդ արիությամբ սքանչելի օրինակ տվեց: Հրաժարվելով դավաճանել իր կրոնական համոզմունքներին նա մնաց բանտում»: (Լեո, էջ 494): Բանտում էր նաև սպարապետի քույրը, Արծրունյանց Հռիփսիմե տիկինը, որտեղ էլ տարիներ հետո մահացան:

Իսկ թե արքունիքում ինչպես են վարվել Առնաշահիկ Ապումուսեի հետ, մեզ ստույգ հայտնի չէ: Միայն նշենք, որ արաբական զորքերի նկատմամբ Ապումուսեի գործած անվեհեր քաջագործություններից է սկիզբ առնում Հայոց պետականության վերականգնումը, որով էլ արժեքավորվում է Ապումուսեի, հիրավի պատմական, կերպարը՝ թե որպես տաղանդավոր զորավար և թե որպես մեծ հայրենասեր:

ԱՌԱՐՇԱՀԻԿ ՍԱՀԱԿ ՍԵՎԱԴԱ ԻՇԽԱՆԸ

Հայոց պատմության և գրականության մեջ Առանշահիկ իշխաններից առավել հայտնին Սահակ Սևադան է: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ երկու նշանավոր Առանշահիկներից մեկը՝ Ապունուսեն, տեղ է գտել Արծրունյաց տան պատմության մեջ, մյուսը՝ Սահակ Սևադան, Բագրատունի թագավորների մասին գրված աշխատությունում: Բայց մենք հարկ ենք համարում որպես նշանաբան (հետագա շարադրանքի համար) նախ ներկայացնել Կադանկատվացու պատմության այն հատվածը, որտեղ գրված է. «Սահակը, որ կոչվեց նաև Սևադա, մի քաջ ու խելացի մարդ էր: Սա միաժամանակ տիրեց Գարդմանին, Քոսա և Փառնա¹ գավառներին, այլև ամբողջ Չորագետի² ավագակապետների իշխանը դարձավ ու հետամուտ եղավ գրագիտության և իր տան մեջ ուսուցիչներ նշանակեց»:³

Սահակ Սևադայի և իր փեսա՝ հայոց թագավոր Աշոտ Բ Երկաթի միջև տեղի ունեցած անարխորժությունների հիմնական պատճառները:

Կարելի է ենթադրել, որ Մուրացանը մեր պատմության այս ընթացքին վերաբերվող պատմական բոլոր աղբյուրները սպառիչ կերպով ներկայացրել է իր «Գևորգ Մարգալետունի» երկում՝ հետագա պատմիչներին զրկելով այլ նորություններ հաղորդելու հնարավորություններից:

Այնպես որ, հետագա պատմիչները պետք է պատմության այդ հատվածի վրայով անցնեին կամ հապճեպորեն, կամ էլ Մուրացանի գործը համառոտեին, որտեղ երբեմն էլ գլխավորն

1. Քոսա և Փառնա Քուստի (Քոս) և Փառնես Արցախի 11-րդ և 12-րդ գավառներն են: Առաջինը համապատասխանում է Շամշադինին, իսկ երկրորդը տարածվում է Շամխոր գետի վերին հովտում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր Փառխոս քաղաքը (այժմ Կալաթենդ):

2. Չորագետ գավառը, որ կոչվում է նաև Չորորփոր, Դեբեդի Խորձորի հովիտն է: Համընկնում է Ալավերդու շրջանին: (Կադանկատվացու պատմության ծանոթագրություններ բաժնում, էջ 291):

3. Կադանկատվացի, նշվ. պատմ., էջ 267:

ու երկրորդականը իրարից չզանազանելով: Օրինակ, մեր մեծատաղանդ Լեոն, որի պատմության մեջ նշվում են հարյուր հազարավոր տեղանուններ ու անձանուններ (երևի աշխարհում անուններով այդքան առատ պատմություններ քիչ կան), «հանկարծ» մոռացության է տալիս հայոց թագուհու՝ Սահակ Սևադայի դստեր անունը: Այդ հզոր պատմիչը, որ մի մասնավոր խոսքից կամ մի հակիրճ մտքից մի եզրակացություն է անում և այն մեկնաբանում այնպիսի հաստատականությամբ, որ կարծես, ինքն ականատես է եղել տվյալ դեպքերին: Իսկ հայոց հզոր իշխան Սահակ Սևադայի անձին վերաբերվող նկարագրության մեջ, Լեոն բավարարվում է միայն Հովհաննես կաթողիկոսի մի քանի խոսքերի մեջբերումներով, այն էլ մի այնպիսի ձևաչափով, որ կարծես ինքը կապ չունի այդ ամենի հետ: Ամեն մի դեպք մանրացնող, հետևություններ ու եզրակացություններ անող Լեոյի մեծ շնորհքն ու տաղանդը կարծես սպառվում է այնտեղ, որտեղ Սևադայի և իր թագավոր փեսայի միջև տեղի ունեցած պատերազմների հիմնական պատճառներն են: Այսպիսով, Լեոն հիմք ընդունելով Հովհաննես կաթողիկոսի «Հայոց պատմությունը» իր աշխատությունում հիմնականում ասել է այն, ինչն ասված է Մուրացանի երկում: Նույն դրության մեջ է նաև Հայոց արևելից կողմանց բոլոր ծակուծուկերին քաջատեղյակ Բ.Ուլուքբայանը, որի պատմության («Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարում») հիմքում դարձյալ Դրասխանակերտցու և Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններն են, որտեղ նույնպես շաղախված են հիմնականում այն ամենը, ինչին մենք տեղյակ ենք Մուրացանից: Իհարկե, այս երկու պատմիչներն էլ (Լեոն և Բ.Ուլուքբայանը) այս կամ այն դեպքի կամ անձի մասին տվել են իրենց սեփական վերաբերմունքը, իրենց սեփական կարծիքն ու նկատառումները, բայց այստեղ էլ նրանք շատ հեռու չեն գնացել Մուրացանից: Կա միայն մի ուշագրավ, ավելի շուտ տարօրինակ, տարբերություն: Այս երկու պատմիչների մոտ

չկա Աշոտ Երկաթի տիկնոջ անունը, Սահակ Սևադայի դստեր անունը, Հայոց թագուհու անունը:

Ավելի զարմանալի՜ն այն է, որ Հայոց թագուհու անունը նշված չէ նաև Դրասխանակերտցու և Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունների մեջ: Առնվազն անհասկանալի է նաև այն, որ Հայոց թագուհու անունը տեղ չի գտել նաև Հայոց հանրագիտարանում:

Հայագն Տիգրանի հեղինակած «Տիկնայք փափկասուն Հայոց աշխարհի» գրքում տեղ է գտել Սահակ Սևադայի մյուս դուստրը՝ Շահանդուխտը, Սյունիքի թագավորության հիմնադիր Սմբատ թագավորի կինը՝ Սյունաց թագուհին, որի մասին մեծարանքով են խոսում Ստեփանոս Օրբելյանը և Բ.Ուլուքբեյանը: Այս գրքում կա նաև երկրորդ Շահանդուխտը՝ Սահակ Սևադայի թոռ Իշխան Սևադայի դուստրը՝ Սյունիքի Գրիգոր թագավորի կինը, այսինքն Սյունիքի երկրորդ թագուհին: Եվ դարձյալ ոչ մի խոսք հայոց թագավոր Աշոտ Բ Երկաթի կնոջ մասին, որը Սահակ Սևադայի դուստրն էր և Հայոց թագուհին: Մուրացանի նկարագրած այս դժբախտ կինը կարծես կրկնակի է դժբախտանում, երբ պատմության մեջ չի հիշատակվում իր անունը: Միայն Հայկ Խաչատրյանի «Հայոց թագուհիները» գրքում (Երևան, 1998թ. էջ 100-101) ասվում է. «Աշոտ Բ Երկաթի կինը Գարդմանի իշխան Սահակ Սևադայի դուստրն էր: Մուրացանը իր «Գևորգ Մարգալետունի» պատմավեպում՝ նրան անվանում է Սահականույշ: Հնում հազվադեպ էին աղջիկներին անուններ տալիս: Մեծ մասամբ նրանց կոչում էին իրենց հայրերի անուններով: Հետևապես, Սահակի դուստրը պետք է կոչվեր կամ Սահականույշ կամ Սահակադուխտ»: Այս ենթադրությունը թեև զուրկ չէ ճշմարիտ լինելուց, այնուամենայնիվ, մեզ համար միակ հիմքը չէ: Մեզ համար կարևոր հիմքը դարձյալ Մուրացանն է: Ինչո՞ւ, որովհետև «Գևորգ Մարգալետունի» պատմավեպում հեղինակի կողմից

հորինովի անուններ չկան, այդտեղ շատ քե քիչ պատմական դեր ունեցող անձինք իրենց անուններով համապատասխանում են աղբյուրներում եղածներին: Հավանականը Հայկ Խաչատրյանի ենթադրությունն է՝ Սահակի դուստրը պետք է կոչվեր Սահականույշ:

Մնում է ենթադրել, որ Սահականույշը Ս. Սևադայի ավագ դուստրն է եղել, որի համար հայրը նրան անվանակոչել է իր անունով: Ինչևէ՝ Մեր ձեռքի տակ կան հին ու նոր աղբյուրներ, որոնք հնարավորություն են տալիս խոսել այն դեպքերի մասին, որոնք տեղի են ունեցել թագավոր փեսայի և իշխան աներոջ միջև: Եվ այդ ամենը «տեսնելու» համար, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այն իրադարձություններն ու հանգամանքները, որոնք ներկայացնում են տվյալ ժամանակաշրջանը:

Բագրատունի Աշոտ Բ-ն՝ Յուսուֆի գործից հետ էր խլել իր հոր բոլոր տիրույթները և վերականգնել Հայոց թագավորությունը: Թշնամու դեմ ունեցած դաժան ճակատամարտերում ցուցաբերած սխրանքների, աննկուն կամքի ու համառության համար նա ստացել էր նաև Երկաթ անունը: Հայ իշխանների միասնական կամեցողությամբ՝ Բագրատունի Աշոտ Բ Երկաթը 914թ. ընտրվում է Հայոց թագավոր: Յուսուֆը, որի մասին Ստեփանոս Օրբելյանն ասում է. «Իր որջից դուրս եկավ վանդակազերծ գազանը և կատաղած շունը՝ Յուսուֆը, որը կամենում էր կլանել ամբողջ Հայաստանը»,¹ արդեն այնքան էր հզորացել, որ ապստամբում էր նույնիսկ խալիֆայության դեմ: 919 թվականին արաբական արքունի գործերը բռնում են Ատրպատականում բնակաված այդ «կատաղած շանը» և տանում Բաղդադ, որտեղ էլ նա ենթարկվում է երկարատև քանտարկության:² Հայոց աշխարհը առժամանակ ազատվում է արտաքին թշնամիների ավերիչ արշավանքներից: Աշոտ Երկաթը արդեն հնարավորություն է ունենում կարգավորել պետության ներքին գործերը:

1. Ստեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986թ., էջ 183:

2. Տե՛ս Լեո, հատ. II, էջ 556:

915թ. Աշոտ Երկաթը գնում է Բյուզանդիա, որտեղ Կոստանդին VII կայսեր կողմից ճանաչվում է որպես Հայոց թագավոր: Աշոտ Երկաթի բացակայության ժամանակ Աշոտ Շապուհյանը թագ էր ստացել Յուսուֆից: Բռնակալը լավ էր մտածել, որ Հայոց երկրում երկու թագավորներ չեն տեղավորվի և անպայման երկու հարազատների միջև պատերազմ կսկսվի, որից էլ կշահի միայն ինքը՝ Յուսուֆը: (Այս փորձված մի միջոց էր, որը թշնամիները հայերի դեմ շատ էին գործածել): Այս անգամ էլ այդ փորձված միջոցը աշխատեց թշնամու օգտին: Երկու հորեղբորորդիների միջև տեղի ունեցավ առաջին ընդհարումը, որը կարող էր վերածվել ներքին պատերազմի, եթե Հովհաննես կաթողիկոսն այն չկանխեր: Կաթողիկոսը երկու Աշոտներին էլ մեղադրում է երկիրը պառակտելու մեջ և իր հորդորներով հաշտեցնում նրանց: Այդ հաշտության համաձայն Աշոտ Շապուհյանը ստանում է Վաղարշապատ քաղաքը իր շրջապատով: Աշոտ Երկաթին հայտնում են, թե Գուգարաց աշխարհում Շամշուղե բերդի և նրա շրջակա տարածքների վրա կարգված կառավարիչներ Վասակ և Աշոտ եղբայրները Թիֆլիսից և Կովկասյան լեռների ստորոտներից հավաքել են մոտ չորս հազար զինվոր, կազմել բանակ, որպեսզի պատերազմեն Հայոց թագավորի դեմ: Պատճառն այն էր, որ Գնթունյաց տոհմից այդ երկու եղբայրները՝ օգտվելով Հայաստանում տիրած անիշխանությունից, իրենց համար ստեղծել էին առանձին իշխանապետություն և այժմ չէին կամենում հնազանդվել Հայոց թագավորին: Աշոտ Երկաթը արշավում է Հայաստանի հյուսիսային այդ սահմանները և տեսնում, որ, իրոք, իր առջև կանգնած է մի մեծ բանակ: Հայոց թագավորն իր 200 զինվորներից բաղկացած զորագնդով (հավանաբար թիկնապահ գունդն էր) շեշտակիորեն հարձակվում է նրանց վրա, մի մասին կոտորում են, շատերին էլ փախուստի մատնում: Պարտված Վասակ իշխանը փակվում է Շամշուղե բերդում: Ապստամբներին ջախջախելուց, անհնազանդներին

հնագանդ դարձնելուց հետո, Աշոտ Երկաթը վերադառնում է Արարատյան դաշտ: Այստեղ Աշոտ Շապուիյանը հաշվի չառնելով կնքած հաշտությունը, հափշտակել էր Վաղարշապատի շրջանում գտնվող Աշոտ Երկաթին պատկանող մի քանի կավածքներ: Եվ նորից անհաշտ պայքար է բռնկվում երկու հորեղբորորդիների միջև: Այս անգամ ներքին պատերազմը դառնում է անխուսափելի: Հովհաննես կաթողիկոսն այլևս չի կարողանում ոչինչ ձեռնարկել:

Պատերազմը տևում է մոտ երկու տարի: Հովհաննես կաթողիկոսը դառնությամբ գրում է. «Եվ ապա նրանց (Աշոտ Երկաթ և Աշոտ Շապուիյան-Հ.Ն.) իրար հետամտելու ու միմյանց շուրջ պտտվելու պատճառով առհասարակ դղրդում, ավերվում, քանդվում ու կործանվում էր իրենց աշխարհի սեփական տիրությունը: Եվ իրենց մեծությունն ու փառքը օտարներին տալով՝ նրանք ուրիշներին հարստացրին և իրենց աղքատության մատնեցին: Եվ այսպես մի երկու տարի ավազակաբար նրանք իրար հետևից հարձակումներ էին գործադրում... քանի որ ես էի խաղաղարարը և երբ խոսում էի, նրանք կռվում էին իմ դեմ»:¹

Հարազատների միջև տեղի ունեցած այս պատերազմը վերջանում է Աշոտ Երկաթի հաղթանակով, նա գրավում է Վաղարշապատը, Աշոտ Շապուիյանը ստիպված գնում է Դվին, որտեղ էլ բնակվում է:

Այդ ժամանակ Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթը ամուսնանում է Գարդմանի տեր իշխան Սահակ Սևադայի դստեր՝ Սահականույշի հետ: Այդ ամուսնության մասին Մուրացանի գրած գեղարվեստական խոսքի մեջ, կարծես, առակ է նաև դրա պատմական հիմքը, այն որ Սահականույշը հիշում է, թե երբ է ինքը հոր հետ ներկայացել թագավորին. «Հենց որ հորս հետ դահլիճի դռներում երևացի, թագավորն իսկույն բարձրացավ աթոռից և դիմավորելով մեզ՝ վայելչաբար ողջու-

1. Հոհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի Հայոց պատմություն, Երևան, 1996թ. էջ 101:

նեց:...Հայրս հանձնեց նրան իմ ձեռքը՝ ասելով «Ահա, արքա, իմ դուստրը և քո հարսնացուն»: Թագավորն ուրախ և ժպտադեմ առավ իմ աջը, ջերմությամբ համբուրեց և առաջնորդելով ինձ՝ տարավ մինչև յուր գահույթը, որից քիչ հեռու պատրաստված էր ինձ համար ծիրանով ծածկած աթոռ: «Ներկայացնում եմ ձեզ, իշխաններ, ձեր ապագա թագուհուն», -հանդիսավոր եղանակով ասաց թագավորը, և ամենքը միաբան գոչեցին. «Կեցցե՛ թագավորը, կեցցե՛ թագուհին»... Հետո բոլոր իշխանները մոտեցան և ողջունեցին ինձ ավագության կարգով»:¹

Բայց դեռ ազգամիջյան կռիվները շարունակվում էին: Թշնամու ավերած ու քանդած երկիրը, սովի մատնված ժողովուրդին, հիմա էլ յուրային իշխաններն են իրենց տունուտեղը ավերակ անում: Աշոտ Երկաթն իր աներոջից՝ Սահակ Սևադայից, օգնական զորք է վերցնում և նորից պատերազմում իր հորեղբոր որդու դեմ: Սաստկացող պատերազմին վերջ դնելու համար միջամտում է դարձյալ Հովհաննես կաթողիկոսը: Նա երկու կողմերին էլ հորդորելով, նախատելով համոզում է, որ վերջնականապես հաշտվեն և վերջ դնեն այդ աղետաբեր պատերազմներին:

Երկու հորեղբորորդիներն այս անգամ էլ են հաշտվում և երդվում, որ այլևս իրար դեմ չեն պատերազմի: Թվում էր, թե հիմա երկրում խաղաղություն կտիրի: Բայց հիմա էլ լուր է հասնում, թե ապստամբել է Մովսես իշխանը: Աշոտ Երկաթը ինքն էր այս Մովսես իշխանին Ուտի գավառում կառավարիչ նշանակել, որն այժմ երախտամոռությամբ ապստամբություն է սկսել թագավորի դեմ:

Այս «Ուտին» չպետք է շփոթել Ուտիք նահանգի հետ: Լեոն, հիմնավորելով Հ.Ղ. Ինճիճյանի այս մասին տված տեղեկությունները, գրում է. «Խոսքն, անշուշտ, վերաբերվում է այդ նահանգների (Ուտիքի և Գուգարքի- Հ.Ն.) հյուսիսային, այսինքն՝ Կուրի հովտին պատկանող՝ տափարակ մասերի ազգաբնա-

1. Մուրացան Գևորգ Մարգալետունի, Երևան, 1982թ. էջ 68:

կության, որ, ինչպես կարելի է կռահել, հին տեղացիներից կամ բնիկներից էր բաղկացած և օտար կուլտուրաներին էր պատկանում, բաժանված հայերից կամ իր հին ազգային պաշտամունքով, կամ գուցե հենց մահմեդական կրոնով, որ, երևի, տարածվել էր այդ տեղերում արաբների ձեռքով... Դրա մի հատվածը, առաջանալով Գուգարքի մեջ, բռնում է լեռնային տարածությունը Չորագետ գավառից մինչև Ուտի նահանգի հյուսիս-արևմտյան ծայրը, ուր, օրինակ, Տավուշ (այժմ Թովուզ) գյուղը մտնում էր նրա սահմանների մեջ»: Այնուհետև Լեոն փաստելով Հովհաննես կաթողիկոսին, գրում է. «Յեղը, մեր պատմագրի ասելով, իր անունն ստացել էր իր նախահորից, որ կոչվում էր Սև: Այս անվանադիրի (Էպոնիմի) անունով ցեղը կոչվում էր Սևորդիների ցեղ»:¹

Եվ հիմա էլ Աշոտ Երկաթն իր աներոջ Սահակ Սևադայից օգնական գործ վերցրած՝ գնում է Սևորդիների դեմ: Թագավորի գործը ջախջախում է Մովսես իշխանի կազմած բանակը, ոմանց կոտորում են, ոմանց էլ փախուստի մատնում: Իշխանը տեսնելով, որ իր զինվորները ցրվում՝ փախչում ու թաքնվում են ով որտեղ կարողանում է, ինքն էլ գլուխը մի կերպ պրծացնելով՝ փախչում է Սյունյաց երկիրը, Սմբատ իշխանի մոտ: Իրեն ավելի ապահով ու պաշտպանված զգալու համար, նա այստեղից էլ պատրաստվում էր գնալ ծանարների երկիրը: Բայց ճանապարհին նրա հետևից հասնում է Աշոտ Երկաթը, իշխանին բռնում է և աչքերը փորելով հանում: Թագավորի կողմից կատարածը այս դաժան արարքը, ինչպես ենթադրում է Բ.Ուլուրաբյանը, պետք է, որ անընդունելի լիներ Սահակ Սևադայի համար:² Եվ դա շատ հավանական է, որովհետև մեր մատենագիրները, իրոք, Սևադա իշխանին մեծարում են՝ «քաջ ու խելացի» (Կադանկատվացի էջ 267), «Մեծ Սահակ», «փմաստուն», «գորավար» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի էջ 309)

1. Լեո, հատ. II, էջ 558:

2. Բ.Ուլուրաբյան, Խաչենի պատմությունը X-XVI դարում, Երևան 1975թ. էջ 104:

և այլն նմանատիպ բառերով: Եթե սրան էլ ավելացնենք, որ Գարդմանի այդ իշխանն իր անունն ու իր իշխանական տոհմը փառավորում էր նաև գրագիտության իմաստասիրությամբ, ապա մենք պետք է համաձայն լինենք Բ.Ուլուքաբյանի վերը նշված ենթադրության հետ: Այնուհետև Հովհաննես կաթողիկոսը պատմում է, թե Աշոտ Երկաթի դեմ ինչպիսի դավադրություն էր նախապատրաստվում: Դավադիրներն էլ նրա ամենամտերիմ. ամենահարգված մարդիկ էին: Մեկը թագավորի հարազատ եղբայր Աբասն էր, որի հետ Աշոտ երկաթը Յուսուֆի գործերին ջախջախելով ետ էին խլել իրենց ամրոցները: Մյուսը Գուրգենն էր, Վրաց Բագրատունիներից, Վրաց Ատրներսեի թագավորի քեռորդին, որին Հայոց թագավորը մեծամեծ պատիվների էր արժանացրել: Թագավորին սպանելու պատճառները դրասխանակերտցին չի մեկնաբանում: Հավանականն այն է, որ, Աբասն ինքն էր կամենում նստել հայոց գահին, իսկ վրաց Բագրատունի Գուրգենը, երևի, գործում էր իր աներոջ՝ Աշոտ Շապուիյանի դրդմամբ: Նրանք մտադրվել էին թագավորին սպանել Որման կոչվող գյուղում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով այդ նրանց չի հաջողվում, որոշում են այդ չարագործությունն իրագործել մի ավելի հարմար վայրում: Երազգավորսում Աշոտ Երկաթին հայտնի է դառնում իր դեմ խնամքով նախապատրաստված մահափորձի բոլոր մանրամասնությունները: Նա իսկույն վերցնում է Աբասի որդուն և շտապ գնում Գարդման, իր աներոջ Սահակ Սևադայի մոտ: Բացահայտված գաղտնիքը մեծ թշնամություն է առաջացնում թագավորի և նրա դեմ մահափորձ ձեռնարկողների միջև: Այնուամենայնիվ, թագավորը Գարդմանում երկար չի մնում: Նա անընդհատ տեղից-տեղ էր գնում և առանց խտրության պատժում նրան, ում մոտ անհնազանդության ինչ-որ նշան էր նկատում: Իշխաններից շատերը աշխատում էին հեռու մնալ Աշոտ Երկաթից, վախենում էին, թե նա կարող է իրենց հավատարմությունը կասկածի տակ առնել: Եվ սա բնական էր, թագավորն իր դեմ պատրաստած մահափորձից հետո դարձել էր

ավելի գրգռված ու անհավասարակշիռ, հնարավոր էր, որ չորն էլ քացի հետ խառներ: Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունիքի իշխան Վասակը, որը Աշոտ Երկաթի հորաքրոջ՝ Մարիամի որդին էր, կամենում է մտնել թագավորի մոտ, բայց երկյուղ ունենալով, թե կարող է դրանով վտանգել իր կյանքը՝ խնդրանքով դիմում է Հովհաննես կաթողիկոսին, որ սա թագավորից երդման թուղթ վերցնի: Թագավորն իշխանի կյանքը ապահով պահելու թուղթ է տալիս: Բայց շուտով Աշոտ Երկաթին հայտնում են, որ Վասակ իշխանի սուրհանդակի մոտ մի գրություն են հայտնաբերել, որն ուղղված է Աշոտ Շապուիյանին, որի հետ իբր իշխանը մոտ հարաբերությունների մեջ է: Թագավորն իսկույն կալանավորում է Վասակ իշխանին և շղթայակապ բանտարկում Չորափոր գավառի Կայան բերդում (Դիլիջանի կիրճում): Կաթողիկոսը հանդիմանում է թագավորին, որ նա տված խոսքը դրժել է, բայց արքան խոստանում է, որ որորշ ժամանակ անցնելուց հետո կալանավորին կազատի: Վասակ իշխանին կալանավորելու պատճառը կաթողիկոս պատմիչը վերագրում է չարախոս մարդկանց, որոնք տեղի և անտեղի թագավորին գրգռում են այս կամ այն իշխանի նկատմամբ: Այս հավանական է նաև այն տեսակետից, որ արքան անխտիր պատժում էր նրան, ում նկատմամբ նույնիսկ աննշան կասկած էր ունենում:

Մուրացանի «Գևորգ Մարգպետունի» պատմավեպում Վասակ իշխանի կալանավորումը դիտվում է որպես թագավորի

Հայոց սպարապետ Աշոտ Բագրատունու («մսակեր» և «քաջ» մականուններով 806-826 թթ.) հորեղբայր Վասակի թոռ Աշոտ Բագրատունին խալիֆայից ստանում է Վրաստանի կառավարությունը, իսկ Բյուզանդիայի հայազգի կայսր Լևոն Հայկազը (813-820) սրան տալիս է կյուրապաղատության տիտղոս: Այսպիսով 9-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսում հայ Բագրատունիների մի ճյուղը հաստատվում է Վրաստանում և հիմք դնում մի իշխանության, որ ժառանգական է դառնում, որը նաև թագավորական գահ է ունենում Վրաստանում: Հայ Բագրատունիների տոհմի այս ճյուղն այնուհետև հորջորջվում է որպես Վրաց Բագրատունիներ, որն այդ երկրում ժառանգաբար գոյատևեց մինչև 1801թվականը: (Լեո, հատ. II, էջ 409, 411, 416):

կողմից կազմակերպած բանասարքություն: Այդ երևում է արքայի գրած այն նամակում, որն ուղղված էր Սահակ Սևադային:

«Աշոտ շահնշահ¹ Հայոց թագավորից՝ Ստացա քո սիրալիրության գիրը, որով խնդրում ես ինձ տեղեկացնել քեզ իմ ազգական և քո բարեկամ Սիսական Վասակ իշխանին կալանավորելու և Կայան բերդը դրկելու պատճառը: Այս պատճառը որքան որ ծանր է և բարյացապարտ մի հոր սրտի խաղաղությունը վրդովող, դարձյալ ես ստիպված եմ հայտնելու, որովհետև այդ խնդրում է ինձանից իմ թագուհու հայրը: Վասակ իշխանին կալանավորեցի և մահվան պիտի դատապարտեմ յուր այն անարժան վարուց համար, որով նա իմ արքայական տան պատիվն արատավորեց, վաղուց ի վեր անպատշաճ հարաբերության մեջ լինելով քո դստեր և իմ ամուսնու հետ: Նրա հանցանքը ինքս ստուգեցի անձամբ, ուստի և կալանավորել հրամայեցի՝ չարին չարով կործանելու համար: Բայց որպեսզի արքայական ընտանիքի պատիվը և Գարդմանա հզոր իշխանի անունը չարատավորվի աշխարհի առաջ, ես այդ իշխանն հրատարակեցի իբրև մասնակից Արասյան դավակցության և պատրաստել տվի դրա համար օրինական ապացույց:

Շնորհակալ պիտի լինես, որ այսքան հոգատար եմ քո տոհմակամ'սննհունն անաղարտ պահելու մասին: Իսկ Վասակ իշխանի մեղսակցին և քո դստերը պատժելու իրավունքը հանձնում եմ քեզ, իբրև մի արդարադատ հոր: Աշոտ Բ թագավոր հայոց»:²

Արքայի ու նրա աներոջ մասին ամենաընդարձակ տեղեկությունները պահպանվել են կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտեցու պատմության մեջ, որտեղ այս նամակը կամ նման մի փաստ գոյություն չունի: Նաև չենք կարծում, որ դա

1.«Շահնաշահ» տիտղոսը, որը նշանակում է թագավորների թագավոր, Աշոտ Երկաթին շնորհվել էր Բաղդատի խալիֆայության կողմից 922թ., որով նա ճանաչվել է որպես նախկին Արմինիա նահանգի թագավոր, այսինքն Բագրատունյաց թագավորության ողջ սահմանների վրա: (ՀԱՀ, հատ. 1, 487):

2. Մուրացան «գեորգ Մարգարետունի», Երևան, 1988թ., էջ 87-88:

ազնվախոհ գրողի կողմից է հորինված, ասենք, դեպքերի բացահայտմանը գեղարվեստական շեշտադրումներ տալու համար: Հավանականն այն է, որ Մուրացանը, այնուամենայնիվ, օգտվել է այնպիսի աղբյուրներից, որոնք չեն պահպանվել...

Ինչպես տեսանք, Աշոտ Երկաթի հետ թշնամացել էին, առաջին հերթին, իր հարազատները՝ Հորեղբոր որդի Աշոտ Շապուհյանը, հարազատ եղբայր Աբասը, ծագումով իր տոհմից Գուրգենը, նա թշնամի համարեց նաև իր հորաքրոջ որդի Վասակ իշխանին, կարծես այդ ամենը քիչ էր, հիմա էլ անհաշտություն է առաջանում փեսայի ու աներոջ միջև: Այս անհաշտությունն, իրոք, անսպասելի էր թե քազավորի և թե բոլոր իշխանների համար:

Հայոց վերականգնված պետականությունը պահել-պաշտպանելու դժվարին ու պատվաբեր գործում Սահակ Սևադան միշտ փեսայի կողմնակիցն ու աջակիցն էր: Թազավորը մի անգամ չէ, որ օգտվել էր աներոջ գործից: Այդ ի՞նչ էր պատահել, որ Գարդմանի տերը մեծ գորք էր հավաքել Ախալյանք գյուղի մոտ և պատրաստվում էր հարազատ փեսայի հետ արյունահեղ կռիվի մեջ մտնել: Բարեբախտաբար, Հայոց անվանի նախարարները երկու կողմերին էլ հանդիմանում են, ամոթանք տալիս՝ եղբայրասպան կռիվ սկսելու համար, որից էլ երկու կողմերը խաղաղվում են, հաշտվում և հեռանում:

Դեպքերին ականատես կաթողիկոս պատմիչը գրում է. «Բայց զորավոր իշխան մեծ Սահակը, որ փեսայությամբ որդիացրել էր Աշոտ քազավորին, խաբվելով չարախոհ մարդկանց թովիչ խոսքերից, խեղդեց իր մեծ իմաստությունը և սկսեց չարիքներ նյութել քազավորի՝ իբր օտար թշնամու դեմ: Եվ երբ ձմեռային ցուրտ սառնամանիքը վերջացավ, նրանք գորք են հավաքում միմիանց դեմ կռվելու համար: Այնուհետև հասնելով մի տեղ՝ Ախալյանք գյուղի մոտ՝ նրանք իրար դեմ ճակատամարտի են պատրաստվում: Ասլա ավագանու մեծամեծերը հանդիմանելով նրանցից յուրաքանչյուրին, իբրև ամբարտավանների ու եսասերների, և ամեն մի լավության ու քաջության

սկիզբ իրենց համարելով ու այդպիսով համոզելով՝ նրանց միջև խաղաղության դաշինք են հաստատում: Եվ ապա քաղում երդումներ կնքելով՝ տալիս են իրար քրիստոսադիր կարգով ու սուրբ խաչի նշանի միջնորդությամբ»:¹

Մուրացանը նախարարների «հանդիմանելով»-ին մի հետաքրքիր կերպարանք է տվել, այն վերագրելով հիմնականում Սահակ Սևադային, որն իբր գաղտնի կերպով Սյունյաց իշխաններին խնդրել էր, որ սրանք գան և հաշտության միջնորդների դեր ստանձնեն, այսինքն չթողնեն, որ երկու հարազատների միջև տեղի ունենա արյունահեղություն:

Փեսայի և աներոջ միջև կնքված այս հաշտությունից հետո դյուրագրգիռ ու անհանգիստ թագավորը Ուտիքից շտապ գնում է Դվին, որտեղ, ինչպես կաթողիկոս պատմիչն է ասում, արյունահեղությամբ ճնշում է ապստամբներին և այստեղից էլ արշավում Վրաստան՝ Գուրգեն իշխանից իր վրեժն առնելու: Աշոտ Երկաթի գորքը այնպես է նեղը գցում Վրաց Գուրգեն իշխանին, որ սա հաշտություն է խնդրում, այն էլ այնպիսի պայմանով, որ ինքն իր միջոցներով կվերականգնի այն ամենը, ինչ իր ձեռքով կամ իր պատճառով էր ավերվել: Պայմանագիրը կնքելու ձևակերպումը, դեռ նոր էր սկսվել, երբ Հայոց արքային լուր բերեցին, թե նրա աներ Սահակ Սևադան գրավել է Չորափոր գավառը, հափշտակել այնտեղի բերդը, ժողովրդին էլ քշել- տարել է իր երկիրը, իսկ ինքը՝ Սևադան, իր գորքով հաստատվել է գավառի լեռնային կողմերում: Ատրներսեհ² թագավորն Աշոտ երկաթին շտապեցնում է շուտ հասնել Չորափոր գավառը՝ Սահակ Սևադայի հետ գործերը կարգավորելու:

Աշոտ երկաթը երեք հարյուր ընտիր զինվորներից բաղկացած մի զորագնդով իսկույն սլանում է դեպի Չորափոր գավառը:

1. Հովհաննես կաթողիկոս «Հայոց պատմություն» Երևան, 1996թ., էջ 309:

2. Ատներսեհը Վրաստանի թագավորն էր: Ծագումով հայ Բագրատունիների ցեղից էր՝ Մմբատ Բագրատունու թոռան որդին, մոր կողմից: (Լեո, հատ II, էջ 510):

Այստեղ՝ Չորափոր գավառում, քաղաքորը տեսնում է, որ Սահակ Սևադան նախ հափշտակել է Կայան բերդը, այնտեղ բանտարկված Սյունյաց Վասակ իշխանին և մյուս գերվածներին, որ ազնվական կանայք էին, բոլորին ազատել և իրենց բնակատեղերն էր ուղարկել: Սահակ իշխանը գրավել էր նաև այդտեղի մյուս բերդը՝ Գարդմանի տերը այդ գավառի բնակիչներին իրենց ունեցվածքով գաղթեցրել էր իր երկրի ապահով տեղեր: Իսկ արտերը, որ մոտ էին հնձելուն, իշխանը ժամանակից շուտ հնձել էր տվել, հետո հրկիզել, որպեսզի քաղաքորը չկարողանա այդտեղ տեղավորվել ու կռվել: Սևադայի գորքը բանակ էր դրել Տավուշ ձորի արևմտյան կողմերում, մի փոքր լեռան ծործորներում (այժմյան Թովուզ ձորի մոտ): Թաղավորն իր սակավաթիվ գորքով տեղավորվում է մի բլրակի վրա:

Իր երկրի հետ կատարված այս անողորմ վերաբերումքը քեև արքային մեծ ցավ ու դառնություն է պատճառում, այնուամենայնիվ, հզոր ու ամենակարող Աշոտ Երկաթը նման դեպքերում իրեն զսպելու հատկություն էլ ուներ: Գործն արյունահեղության չհասցնելու ակնկալիքով՝ նա մի եպիսկոպոսի պատգամավոր է ուղարկում Սահակ Սևադայի մոտ՝ ասելով. «Իրականում ի՞նչ չարություն կամ ինչպիսի՞ վնաս ինձանից հասավ քեզ, որ դրա փոխարեն ես քո կողմից արժանացա այսպիսի ծանր աղետի, որը տեսա կատարված, և ոչ էլ քո երդմանագիրը քեզ բերում է զոջման, կամ ինչո՞ւ այժմ դատարկ բաների հետևից ես ընկնում առանց որևէ հանցանքի թափելու իմ արյունը: Այժմ ետ դարձիր քո այդ բարկությունից և դեպի բարին դարձրու քո անտեղի թաքցրած ապականության որոգայթը: Միայն քո հափշտակած երկու ամբողջ նորից տուր ինձ, վերադարձրու իմ աշխարհի գաղթականներին, և դրանից հետո կլինի միասնական խաղաղություն մեր՝ ինչպես հարազատ հոր և սիրելի որդու միջև»:¹

1. Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 313:

Թագավորի այս քարյացկամ, բարեկամական առաջարկը Սևադա իշխանին ավելի է գայրացնում: Նա եպիսկոպոսին ասում է. «Դու նստիր այստեղ, իմ վրանում, իսկ ես սրով կգնամ նրա մոտ և իսկույն նրա հրամանի պատասխանը կտամ»:¹

Ապա իշխանը իր գորքին հրամայում է շարժվել դեպի այն կողմ, որտեղ թագավորն էր:

Աշոտ Երկաթը տեսնելով, որ աներոջ գորքը գալիս է դեպի իր կողմը, չի երկյուղում, հակառակը, հարյուր զինվոր թողնում է տեղում և ինքը միայն 200 քաջերով իջնում բլուրից: Ապա քացում է իշխանի երդմնագիրը և ինքն իրեն ասում. «Եթե ես ինչոր տեղ սխալվեցի կամ դրժեցի այս երդումը, Տեր Աստված, հատուցիր իմ սուտ հանցանքը՝ իմ գլխով. իսկ եթե իշխանը դեմ գնաց դրան, նրան հատուցիր իր հանցանքի դիմաց՝ փրկիր ինձ այս անտեղի մահվանից, որ նյութելով գցում են ինձ վրա»:²

Ապա թագավորն իր երկու հարյուր քաջերով կայծակի արագությամբ հասնում է Սևադայի բանակին, որի զինվորները անակնկալի գալով՝ խուճապի մեջ են ընկնում: Թագավորն իր անվեհեր քաջությամբ մեծ շփոթություն է առաջացնում գորքի մեջ և նրանց ցաքուցրիվ անում: Այսպիսով, արքան իր քաջերով հաղթում է իշխանի մեծաթիվ բանակին, ապա բռնում են Սահակ Սևադային և սրա որդի Գրիգորին և երկուսին էլ կուրացնում: Որից հետո թագավորը գրավում է Գարդման ամրոցը և նվաճելով ամբողջ երկիրը՝ իրեն է ենթարկում: Հետո կտեսնենք, թե որն էր այն պատճառը, որ արքան իր երկու հարյուր մարդկանցով կարողացավ հեշտությամբ հաղթել Սևադայի լավ զինված ութ հազարանոց գորքին:

Կաթողիկոս պատմիչը գրում է. «Եվ ապա (թագավորը. Հ.Ն.) հրովարտակի ձեռագիրը գրաստի վրա սուրբ խաչին կապելով, որ սովոր էր միշտ իր առջևից մանածել, նրանից երկու հարյուրը հանկարծակի զինվելով ու բարձր ձայնով աղաղա-

1. Նույն տեղը:

2. Նույն տեղը, էջ 315:

կելով՝ ձի են հեծնում: Նախ ինքը (թագավորը) գրոհում է հրապարակում ու ակնթարթորեն հողմի մման փոթորկում նրանց վրա, և ճակատամարտի տեղում ոչ ոք չի մնում:

Նրանք երկուսով (իշխանի զինվորները, Հ.ճ.) բնավ մեկտեղ չէին մնում, այլ ցանուցիր սփռվելով բլրակների գագաթներին, հովիտներում, խոր ձորերում, անտառներում, թերևս նրանցից ոչ մեկը՝ փոքրից մինչև մեծը, չի մոլորվում, բացի երկուսից՝ Սահակ իշխանից և նրա որդի Գրիգորից, որոնց բռնում ու տանում են: Եվ ապա թագավորը Գարդմանի ամրոցը ամբողջությամբ ինքն է գրավում ու ամբողջ երկիրը (Գարդմանը) նվաճելով՝ իրեն է ենթարկում: Իսկ հետո, -շարունակում է Հովհաննես կաթողիկոս պատմիչը, -թագավորը մահվան երկյուղի մանիր ահը սրտում մտածում է. «Եթե իշխանին ու նրա որդուն բաց թողնեմ, ասում է, դա կգուշակի իմ մահը, իսկ եթե այդպիսի երևելի մարդկանց բանտում պահեմ, ապա նրանց կազատեն ուրիշները, ինչպես, օրինակ, [վարվեց] Վասակը, և այդպիսով իմ մահը ստույգ դռան ետևում կլինի»: Եվ այդպես անիմանալի երկյուղ կրելով՝ նա կուրցանում է նրանց երկուսի աչքերը...»:¹

Հովհաննես կաթողիկոսը, որ Բագրատունի թագավորների պատմությունն է գրել, պետք է որ Սևադայի նկատմամբ անողորմ գտնվեր՝ որպես, իբր վերականգնված պետականության հակառակորդի, բայց այդ նրա պատմության մեջ չի նշվում, հակառակը, կաթողիկոս պատմիչը շեշտված բարձրության վրա է պահում իշխան Սևադային, անվանելով՝ «գորավոր իշխան մեծ Սահակը», «մեծ իմաստության տեր» և այլն:² Ստեփանոս Օրբելյանը Սևադային անվանում է. «Աղվանից մեծ ու փառաբանված իշխան»:³

Լեոն, դեմ գնալով իր սովորությանը, Սահակ Սևադայի մասին իր սեփական կարծիքը հայտնելու փոխարեն ասում է, թե.

1. Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 218

2. Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 309:

3. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 256:

«Հովհաննես կաթողիկոսը շատ է գովում Սահակ Սևադայի խելքն ու իմաստությունը»: Այնուհետև այս պատմիչն ինքն իրեն հարց է տալիս. «Ի՞նչ կարող էր, ուեմն, պատահել, որ նա (Սևադան) լուրջ գինվորական պատրաստություն է տեսնում իր փեսայի հետ արյունահեղ կռվի մեջ մտնելու համար»: Հետաքրքիրն այն է, որ Լեոն ինքն է իր հարցին պատասխանում, սակայն, դարձյալ հարցականով. «Արդյոք պատճառը ընտանեկա՞ն էր, թե դարձյալ ավատական հակադիր շահերի բախումից էր առաջանում»: ¹ Այստեղ էլ մի «հանելուկ» կա: Լեոն, որ իր անբավ պատմության մեջ, գիտի, թե որտեղ է ով ում «չոռ» կամ «ջան» ասել, այս պարագայում գերադասում է լռելու իմաստությունը: Հանելուկն էլ հենց սրա մեջ է, թե էն ի՞նչ գորեղ ուժ է եղել, որ կարողացել է պատմիչի միտքը զսպել: Այնուամենայնիվ, պատմիչը հետագա ազգամիջյան կռիվներում Աշոտ շահնշահի ունեցած անհաջողությունների պատճառը գտնում է նրա «զեղիս ու մեղկ կյանքի վայելքներին» անձնատուր լինելու մեջ, որ «տապալում է առհասարակ բոլոր կարող ռազմիկներին»: ² Սահակ Սևադան իրեն ու իր երկրամասը արյամբ ևս կապել էր հայրենի երկրի բախտը տնորինող երկու խոշոր տոհմերի հետ: ³

Ահա, այստեղ էլ երևում է Սևադայի մեծ հայրենասիրությունը, որը «արյամբ» կապված էր Հայոց վերականգնված պետականությանն ու Հայոց գահի անադարտ պահպանմանը:

Եվ, իրոք, նրա մի դուստրը Հայոց թագավոր Աշոտ երկաթի կինն էր, մյուսն էլ ամուսնացած էր Սյունյաց թագավոր Սմբատի հետ, ինքն էլ Խաչենի և Գարդմանի անվանի ու գորեղ իշխանն էր, այնպես որ Ս.Սևադան մի այլ փառք ունենալու տեղ էլ չուներ:

Այն կարծիքը, թե իբր Սահակ Սևադան փեսայի դեմ ապստամբել է իբր փառասիրության դրդումներով, ամբողջովին դուրս է մղվում: Երկու թագուհի դուստրերի ճանաչված ու փա-

1. Լեո հատ. II, էջ 560:

2. Նույն տեղը, էջ 562:

3. Տե՛ս Բ.Ուլուքարյան Խաչենի իշխանություն, էջ 104:

ռաբանված հայրն էլ ի՞նչ փառք պիտի որոներ: Ակնհայտ է, որ «փառասիրության» պատճառը անհիմն է ու անիմաստ:

Ճշմարիտ լինելուց զուրկ է նաև Հովհաննես կաթողիկոսի այն պատճառաբանությունը, թե իբր Սևադա իշխանը փեսայի դեմ ապստամբել է. «խաբվելով չարախոս մարդկանց թովիչ խոսքերից...»: Եթե նկատի ունենանք, որ Սևադան մեծ իմաստության տեր էր, ինչպես գրում է պատմիչը և նա «փեսայությանը որդիացրել էր Աշոտ թագավորին», ապա ինքնին հասկանալի է դառնում, որ Սևադան ոչ հասարակ զինվոր էր և ոչ էլ սովորական մի իշխան, որը կարող էր խաբվել «չարախոս մարդկանց թովիչ խոսքերից» և փեսայի հետ արյունահեղ կռվի մեջ մտնել: Հայտնի է, որ Սևադան կյանքի մեծ փորձ ուներ, հանրահայտ տոհմի ներկայացուցիչ էր և կրում էր մեծ իշխան տիտղոսը, քաջատեղյակ էր Հայոց պատմության մանրամասնություններին, ուրեմն, այսպիսի մարդը երբեք ուրիշների չարախոսությունների դրդումներին չէր ենթարկվի, եթե նույնիսկ այդ չարախոսություններն իրական հիմքերից բխեին, մանավանդ, որ պատմիչը «չարախոս մարդկանց թովիչ խոսքերը» չի մեկնաբանում, թե դրանց տակ ինչ է ասված: Թվում է, թե պատմիչը դիտավորված է ընթերցողին շեղում բուն պատճառից, եթե, իհարկե, այդ պատճառը հոգևոր պատմիչին հայտնի էր: Կարծում ենք, որ այս ամենը պետք է դիտել որպես թագավորի նկատմամբ պատմիչի ունեցած պատշաճ վերաբերմունքի արդյունք և ուրիշ ոչինչ:

Իրավացի է ասված, թե. «Նա, ով ազատ անձ է, չի կարող պատմության սուրյեկտ լինել, և ընդհակառակը, ով պատմության սուրյեկտ է, այսինքն հասարակաց առաջնորդ, իրավունք չունի ազատ լինելու»:¹

Կարելի է ասել, թե որտեղ առաջնորդի ազատությունն անցնում է թույլատրելիի սահմանները, այնտեղ էլ երերում է դառնում թագավորական գահը: Աշոտ Երկաթը, որ իր հանճարով

1. Ս.Սարինյան «Գևորգ Մարգալետունի», վերլուծական բաժնում, էջ 361:

կերտել էր Հայոց պետականությունը, կարող էր իր անսահման ազատությամբ այն կորցնել: Այս հաստատվում է աշխարհի շատ գահակալների օրինակներով, որոնք իրենց անսանձ ազատությունների պատճառով կործանվել են թե իրենք և թե իրենց գահը: Այս ամենին քաջատեղյակ Սևադա իշխանը պետք է, որ փեսային օգնելու միջոցներ ձեռնարկեր: Արդարացի է այն, որ Հայոց արքան նպատակ ուներ ստեղծել կենտրոնացված հզոր պետություն, բայց այդ իրականացնելու համար, առաջինը նրան խանգարեցին ներքին անախորժություններն ու դավադրությունները:

Ճիշտ է, իր անվեհեր քաջությամբ նա ջախջախում էր նրանց, ովքեր ապստամբում էին, բայց այս դեպքում էլ պետությունն էր ընկնում ներքին կռիվների մի այնպիսի խառնիճադանջ իրավիճակի մեջ, որից տուժվում էր առանց այդ էլ դառնության ու աղքատության մեջ խարխափող ժողովուրդը: Հովհաննես կաթողիկոսի պատմությունից էլ երևում է, որ թագավորն իր անսահման ազատության պատճառով կարող էր կորցնել նաև ձեռքբերածը: Եթե արտաքին թշնամիների դեմ Աշոտ Երկաթի ունեցած պատերազմները պատմիչը ներկայացնում է մեծագույն ոգևորությամբ, ապա թագավորի գործած ներքին կռիվները կաթողիկոսի համար դառնում են խիստ մտահոգիչ և այն պատմում է դառնությամբ: «Աշոտ Երկաթը, նախքան իր հոր նահատակությամբ վախճանվելը, գրեթե օդում սլացող սավառնաթև արծվի նման սրընթաց արշավելով՝ խոյանում էր գիշատիչ այլազգիների հետևից, որոնք ասպատակել էին մեր երկիրը»:¹ Իսկ ներքին կռիվների մասին պատմիչն ասում է. «...ես ողբում էի իմ խղճուկ կյանքը, քանի որ ես էի խաղաղարարը և երբ խոսում էի, նրանք կռվում էին իմ դեմ»:² Չորեղ արքային չհաջողվեց երկրում ստեղծել խաղաղ, հանգիստ գոյավիճակ, որն էլ խիստ անհանգստացնում էր ազնվատոհմ իշխաններից շատերին, որոնց համար կարևորը

1. Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 245:

2. Նույն տեղը, էջ 101:

Հայոց վերականգնված պետականությունն էր և Հայոց գահը: Չմոռանանք ասել, որ մատենագիր պատմիչները Հայոց պետության միասնությունը քայքայող նախարարների (բոլորի) նկատմամբ խոսում էին դառը նախատինքներով և չար անեցքներով, իսկ Սևադային զարդարում են՝ «մեծ իմաստուն», «փառաբանված իշխան», «անվանի», «քաջ ու զորավոր» և այլ բառերով: Չի կարելի անտեսել մեր մատենագիրների կողմից Սևադա իշխանին բնութագրող այս հատկանիշները, մանավանդ, որ նման հարցերում պատմիչները խիստ են ու անաչառ և այս կամ այն իշխանի մասին ասված նրանց յուրաքանչյուր խոսք խորը մտածված է և կշռադատված: Սևադային, որպես մարդու և որպես իշխանի, բնութագրող այս բառերը, որոնք պատմականորեն հիմնավորված են, մեզ հնարավորություն են տալիս, տեսնել հայրենի գահին նվիրված մեկի, որն այդ գահին անադարտ ու հաստատուն պահելու համար պատրաստ էր դիմել մեծ զոհողությունների:

Եթե պատմիչները Սևադայի ապստամբությունը՝ փեսայի դեմ, դիտեին որպես ընտանեկան հանգամանք, այսինքն անձնական հաշվեհարդար, ապա հոգևոր մատենագիրները մեզ հայտնի և անհայտ անեցքներով «քարկոծան» կանեին իշխանին, թե նա ինչպես է համարձակվել անձնական շահերի համար ոտնձգություններ անել պետության միասնության դեմ: Բայց ինչպես տեսանք, չկա այդ «քարկոծանը»:

Այն կարծրացած «տեսությունը», որը աներոջ և փեսայի միջև տեղի ունեցած անախորժությունների պատճառը «գտնում» է Սևադայի փառասիրության կամ նրա՝ որդիասեր հոր վրեժխնդրության մեջ, լիովին անհիմն ենթադրություններ են: Ուրեմն, պետք է մեկընդմիջտ վերջ դնել այդ «տեսությանը»: Նկատի ունենալով՝ պատմիչների կողմից Սահակ իշխանի հասցեին ասված բարեհունչ և բարյացկամ մտքերը, գալիս ենք միայն մեկ եզրակացության, որ իշխանի պատերազմելու պատճառը միայն Հայոց գահի անադարտությունն ու նրա

պահպանումն էր, մնացածը ածանցյալ են: Բնականաբար, կարող է հարց առաջանալ, իսկ միթե՞ թագավորը դրան չէր ձգտում, բա էլ ինչի՞ համար էին նրա անգիջում կռիվները: Դա՛, իհարկե, ճիշտ է: Բայց այն գործողությունները որոնց միջոցով նա պահում էր գահը, մեծ կասկածանք էր առաջացնում այդ գահի երկարակեցության համար: Պետության ներսում արքայի վարած չափից ավելի կոշտ քաղաքականությունը դառնում էր նորանոր ապստամբությունների պատճառ: (Մեր հոգևոր մատենագիրները սիրում են ասել՝ թե ոչ մի ամբարտավանություն չի ներվում): Կյանքի մեծ փորձ ունեցող Սևադան, կամենում էր օգնել նրան՝ պետության ներսում հիմնավորել հանգիստ ու խաղաղ քաղաքական կեցություն, որից կշահեր թե ինքը՝ թագավորը և թե ժողովուրդը:

Այս էր Սևադա իշխանի մեծ իմաստությունը, որն ուղղված էր միայն ու միայն Հայոց պետականությանն ու նրա գահի պահպանմանը: Եվ նրա ապստամբությունների բուն պատճառը այս ամենը թագավորին հասկացնել տալն էր, որը, ցավոք, խաղաղ ճանապարհով այդ անել հնարավոր չէր: Եվ դրա միակ պատճառը դարձյալ թագավորն էր՝ իր հաստատականությամբ: Չենք կարող շրջանցել նաև այն փաստը, որ թագավորի և իր հարազատների միջև տեղի ունեցած անհաշտ թշնամությունը ինչ որ չափով նաև արքայի վերաբերումքից էր:

Այսպես թե այնպես, Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության մեջ (որն այդ դեպքերի պատմական հիմնական աղբյուրն է) Սևադա իշխանի ապստամբությունները դիտված չեն որպես արյունահեղ կռիվներ փեսա թագավորի դեմ: Այդ ապստամբությունները ցուցադրական բնույթ ունեին, որոնց միջոցով իշխանը նպատակ ուներ փեսային հասկացնել տար, որ նա, եթե պետության ներսում չփոխի իր վարած կոշտ քաղաքականությունը, ապա նրա դեմ նոր ապստամբներ դուրս կգան: Այսինքն իշխանը մի կողմից հոգ էր տանում պետության կայանության համար, մյուս կողմից էլ՝ փեսայի ապահովության:

Այս ամենը հիմնավորում է ինքը՝ պատմիչը: Տեսանք, որ առաջին ապստամբությունը ավարտվեց խաղաղությամբ, որի համար նախօրոք ջանացել էր նաև իշխանը:

Ինչպես երևում է, արքան դրանից լուրջ հետևություններ չէր արել: Սևադա իշխանը ձեռնարկում է երկրորդ ապստամբությունը: Այս անգամ նա գրավում է Կայան բերդը և ազատում այնտեղ գտնվող բոլոր կալանավորներին և այլն:

Պատմիչը իշխանի գորքը ներկայանում է հատուկ պատկառանքով, նշելով հատկապես նրա մարտունակ տեսքը. «...հետևակ գնդին (իշխանը) հրամայում է վահաններով փակել չորս կողմը, որը տեսքով նման էր անպարտելի պարսպի: Իսկ նրանց թիկունքում նա կանգնեցնում էր հեծելագոր զունդը՝ սպառազինված զենքերով ու զարդերով: Եվ առաջապահ զինվորները վահանափակ գորքի առաջ սրընթաց երիվարներով այս ու այն կողմ էին գնում գալիս: Իսկ երբ դուրս էր գալիս արուսյակը, մերկապատյան վաղակավորների բազմության սաղավարտները, նրանց թիկունքների, կրծքերի, բազուկների ու երանքների տախտակները փայլում էին կայծակի շողերի նման»:¹

Իշխանի ութ հազարանոց զորքը, որը զինված էր ժամանակի ամենաընտիր զենքերով ու զրահներով, թագավորն իր երկու հարյուր մարդով հարձակվում է այդ ահռելի բանակի վրա և «ճակատամարտի տեղում ոչ ոք չի մնում» բացի երկուսից՝ Սևադա իշխանից ու սրա ավագ որդի Գրիգորից: Իշխանի ութ հազար զինվորները տեսնելով արքայի սակավաթիվ մարդկանց, իսկույն «ցաքուցրիվ» եղան, սփռվեցին «բլրակների գագաթներին, հովիտներում, խոր ձորերում, անտառներում...»:² Նույնիսկ իշխանի թիկնագործից ոչ ոք չմնաց նրա հետ:

Միթե՞ պատմիչն այն կարծիքին է, որ իշխանի զինվորներն այնքան թույլ ու վախկոտ էին, որ տեսնելով թագավորի այդ սակավ մարդկանց, իսկույն բոլորն էլ փախան և ով որտեղ կարող էր թաքնվեց: Եվ սա այն գորքն էր, որի իշխանին պատմիչ-

1. Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 313:

2. Նույն տեղը:

ներն անվանում են զորեղ ու քաջ: Ուրեմն, այդպիսի քաջ ու զորեղ իշխանի զինվորները, եթե նույնիսկ մահակներով զինված լինեին, ապա իրենց քանակով պետք է որ դիմադրեին թագավորի սակավ մարդկանց և ոչ թե փախչեին ով որտեղ կարող էր: Մի կողմ թողնենք իշխանի զինվորական տաղանդը, որի մասին պատմիչները հատուկ ակնածանքով են խոսում, ասենք միայն այն, որ այսպիսի զորքը, որի տեսքն անգամ զարհուրելի էր, կարո՞ղ էր առանց մարտի բռնվելու թողել մարտադաշտը և ցաքուցրիվ լինել: Բնականաբար դա այդպես լինել չէր կարող: Այդ էր ասում և պատմիչը, դրա մեջ տեսնելով Սահակ Սևադայի մեծ իմաստությունը, որը ամենայն հավանականությամբ, իր զորքին կարգադրել էր, որ եթե թագավորը հարձակվի՝ նրա հետ կռվի չրոնվել, այլ ցրվել, հեռանալ, ով որ կողմը կարող կլինի: Այստեղ պատմիչի կողմից հիմնավորված է այն փաստը, թե իշխանի նպատակը թագավորի դեմ արյունահեղ պատերազմելը չէր: Կռվատեղում իր որդու հետ միայնակ մնալով՝ Սևադան կամենում էր հենց այստեղ էլ իր փեսա թագավորին ասել՝ եթե պետության ներսում չստեղծես խաղաղ, հաշտարար իրավիճակ, ապա քո դեմ դուրս կգան մման ուժեր՝ այլ իշխանների կողմից: Այսինքն, Սևադայի արածը փեսային օգնելու մի միջոց էր, որով կամենում էր թագավորի վարած ներքին քաղաքականությունը փոխել տալ:

Սա էր իշխան Սևադայի այն մեծ իմաստությունը, որի մասին խոսում են պատմիչները:

Սահակ Սևադային հասցրած դժբախտությունից հետո, պետք է ենթադրել, որ նա մնացել է Գարդման բերդում: Նրա Գրիգոր որդին Խաչենի տերն էր և մնում էր այնտեղ, որովհետև արդեն գրկվել էր Ուտիք նահանգում ունեցած իր տիրույթներից: Սահակ Սևադայի մյուս դուստրը՝ Շահանդուխտը Սյունյաց թագավոր Սմբատի կինն էր, Սյունյաց թագուհին: Սրանք ունեցան երկու որդի, որոնցից մեկի անունը Վասակ էր, մյուսինը՝ Սևադա: Շահանդուխտը, որպես Սյունյաց աշխար-

հի իմաստասեր թագուհի, իր թողած բարեգործությունների շնորհիվ մտել է Հայոց պատմությունների մեջ և պատմիչները նրա մասին խոսում են սիրով ու հարգանքով:

Ստեփան Օրբելյանը գրում է. «Թագուհի Շահանդուխտը, իր որդիներ Վասակն ու Սևադան բարեպաշտ ու աստվածասեր Սմբատ թագավորի հոգու համար սուրբ եկեղեցուն նվիրեցին վեց հազար դրամ և Հաբանդ գավառի տեղ գյուղը, որը նույն ինքը՝ Շահանդուխտն էր շենացրել խոպան վայրից: Եվ մեծամեծ նգովքներով վճռագիր գրեցին, որն այսպիսին էր. «Հանուն աստծու ես՝ Սևադայի դուստր Շահանդուխտս, կամեցա [եկեղեցուն Հաբանդ գավառի Տեղ կոչված գյուղը՝ իր բոլոր շրջակա սահմաններով] լեռնով, դաշտով, մյուս եկամուտներով, որ ինձ էր նվիրել իմ թագավոր Սմբատը, և ես խոպան տեղից գյուղ էի դարձրել, իմ երանելի թագավորի վախճանից հետո նրա հոգու համար Տաթև սուրբ կենտրոնական վանքին ու սուրբ նշանին տվեցի Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբի միջոցով: Այսուհետև ես և իմ որդիներ Վասակն ու Սևադան տիրող չենք, որովհետև աստծու միջոցով սուրբ նշանիս ենք հանձնել»:¹

Սմբատ թագավորի մահից հետո իշխանությունը ժառանգում է նրա ավագ որդի Վասակը, իսկ Սևադան դառնում է «ազատակույտ» գորքերի իշխանաց իշխան: Այսինքն Սահակ Սևադայի դստեր Շահանդուխտի կենդանության օրոք նրա երկու որդիները դառնում են Սյունյաց աշխարհի տերերը: Շահանդուխտը 1000 թվականին Որոտան գետի ձախ ափին կառուցում է Վաղակատնի վանքը, որը կոչվում է նաև Որտնավանք: Այդ մասին Սյունյաց պատմիչը գրում է. «...շինում է (Շահանդուխտը-Հ.Ն.) Վաղատնի գեղեցկակերտ ու վայելչաձև վանքը, որը դեռ վաղուց ուխտադիր մարդկանց վայր էր, որովհետև այստեղ վաղ ժամանակներից մի եկեղեցի կար Սուրբ Գրիգոր Լուսավրչի անունով, որը կարծես նրա կողմից էլ, հիմնադրված էր, հետո վերաշինված Ստեփանոս հոր և

1. Ստեփանոս Օրբելյան Սյունիքի պատմությունը, Երևան 1986թ., էջ 251:

սուրբ ճգնավորի կողմից»: «Մեծ քարեպաշտ Շահանդուխտը, շարունակում է պատմիչը, - կոփածո քարերով եկեղեցի է շինում՝ սուրբ նախավկա Ստեփանոսի անունով, հայոց չորս հարյուր քառասունինը թվականին (1000թ.), այստեղ հաստատում է կրոնավորների ու վանքի բազմաթիվ սպասավորների տուն: Եկեղեցու բակում շինում է նաև՝ աղոթատուն՝ կրաշաղախ քարե շարվածքներով, ինչպես նաև պահեստներ, արհեստանոցներ, և վանքը շրջափակում պարսպով: Վանքի համար սահմաններ է առանձնացնում Վաղատնից, նրան է հանձնում Գոմեր ագարակը: Չանագան զարդերով պայծառապես զարդարում է եկեղեցին»:¹

Այսպես, Սահակ Սևադայի դուստր Շահանդուխտը Սյունյաց աշխարհում խոսկան վայրում գյուղ է հիմնում ու այն ծաղկեցնում, մեծամեծ նվիրատվություններ է անում Տաթևի վանքին, կառուցում է Որոտնավանքը՝ իր բոլոր օժանդակ շինություններով, նաև մշակութային ու լուսավորչական այլ գործեր ծավալում այդ երկրում, որի շնորհիվ դառնում է տեղացիների սիրելի ու պաշտելի թագուհին: Շահանդուխտը մշակույթի ու լուսավորության հանդեպ ունեցած իր մեծ սերը ժառանգել էր հորից՝ Սահակ Սևադայից, և հիմա թագուհին այն արմատավորում է իր որդիների մեջ, որը պետք է անցներ որդուց որդի: Սահակ Սևադայի թոռ Սևադան՝ Շահանդուխտի կրտսեր որդին, 1006 թվականին. «մեծ ջանքերով կառուցում է մի եկեղեցի՝ խիստ պայծառ, գեղեցկակերտ, գմբեթահարկ՝ սուրբ Կարապետի անունով, նրա բակում էլ՝ մի գավիթ»:²

Սյունիքի հաջորդ թագավոր Գրիգորը, ամուսնանում է Սահակ Սևադայի թոռնուհու Շահանդուխտի հետ: Այդ մասին պատմիչը գրում է. «Գրիգորն իրեն կին էր վերցրել ամենաօրհնյալ խորահավատ քարեպաշտուհի Շահանդուխտին՝ Աղվանից տնից, նրանց թագավորագն մեծ Իշխան Սևադայի

1. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 257-258:

2. Նույն տեղը:

դուստրը»:¹ Այս Սևադան, որին հիշատակում է պատմիչը, Սահակ Սևադայի թոռն էր, Գրիգորի որդին, որը Իշխան էր կոչվում (Կադանկատվացի էջ 267):

Գրիգոր թագավորն ու Շահանդուխտ թագուհին ժառանգ չունեցան: Թագավորությունը կարող էր մնալ առանց ժառանգորդի: «Ապա թագավորն ու թագուհին իշխանների հետ խորհուրդ անելով, -գրում է Սյունյաց պատմիչը, -Աղվանքից բերում են նույն Շահանդուխտի եղբայրը, թագավորազն մանուկ Սենեքերիմին՝ խիստ գեղեցիկ տեսքով, առողջ կազմվածքով, իմաստուն ու հանճարեղ, այլև՝ աստծուց երկյուղած: Սրան դարձնում են իրենց թագավորության ժառանգորդ»:²

Որոշ ժամանակ անց վախճանվում է Գրիգոր թագավորը:

Բաղաց կապանում թագավորությունն՝ ինչպես ժառանգորդի, 1084թ. անցնում է Սենեքերեմին: Սենեքերիմ թագավորը կարողանում է մտերիմ հարաբերություններ ստեղծել Սելջուկ-թուրքերի սուլթան Մելիքշահի (1072-1092) հետ, որն, ըստ Սյունյաց պատմիչի, իր նախորդներից խաղաղասեր ու բարի վարքի տեր մարդ էր և թագավորական պատվով էր մեծարում Սենեքերիմին: Սենեքերիմը երևելի փառքով թագավորեց «Բաղաց տանը» ընդարձակեց իր տերության սահմանները, իր թագավորությունը հաճելի ու խաղաղ կյանքով վարեց բազում տարիներ: Սենեքերիմ թագավորն ու իր քույր Շահանդուխտը երևելի շինություններ կառուցեցին Հովհաննա վանքում, նաև բազմաթիվ պարգևներ ու տիրույթներ ընծայեցին Տաթևի կենտրոնական աթոռին: Այդ նվիրատվությունների մեջ պատմիչը կարևոր է համարում Արիտ ավանը իր շրջակա բոլոր սահմաններով՝ հողով ու ջրով, ցանքերով և ավանին պատկանող ամեն ինչով: Հետաքրքիր է նաև Սենեքերիմ թագավորի կտակագրերից մեկը, որտեղ ասված է. «Սա իմ՝ Սևադայի որդի Սենեքերիմ թագավորիս ձեռքով գրածն է: Երբ աստված, անհիշաչար լինելով իմ նկատմամբ, ողորմելով ինձ՝ կրկին ինձ

1. Նույն տեղը, էջ 268:

2. Նույն տեղը, էջ 268-269:

վրա հաստատեց իսմայելականների ձեռքով խախտված իմ տերության իշխանությունը, կարդացի առաջիների գրածները Սյունյաց երկնահրաշ աթոռի և այս սուրբ եկեղեցիների հափշտակված տիրույթները, վերադարձրի Տաթևի կենտրոնին և իմ ձեռքով կրկին սրա համար անխախտ սեփականություն հատկացրի Հարժիքը, Բերդկաներեչին ու Յուրա գետը»:¹

Այս բարեպաշտ, խաղաղասեր ու աշխարհաշեն քաղավոր Սենեքերեմից սերվեցին երեք որդիներ՝ Գրիգոր, Սմբատ և Սևադա անուններով ու նաև մի դուստր:

Սենեքերիմն իր քաղավորության ենթակայության տակ ուներ քառասուններեք բերդ, քառասունութ վանք, հազար ութ գյուղ, մայրաքաղաքն էլ Կապանն էր:

Սենեքերիմը լսելով Գանձակի ամիրայի հարձակումների մասին, հավաքում է իր քաղավորության բնակիչներին և տեղավորվում անառիկ բերդերում: Ամիրան տեսնելով, որ Սենեքերեմին ուժով հաղթելն անհնարին է, դիում է նենգ միջոցի: Նա անեցի Գրիգոր իշխանին, որն այդ ժամանակ իր մոտ էր, ուղարկում է Սենեքերիմի մոտ ասելով. «Երդմամբ համոզիր նրան, որ գա ինձ մոտ, միմիջանց հետ բարեկամանանք, և իրեն մեծամեծ պարգևներով ետ կուղարկեմ, իսկ եթե չհամաձայնեցնես, այդ դեպքում գլուխդ կկտրեմ»:²

Սենուքերիմ քաղավորը հավատում է անեցի իշխան Գրիգորի մեծամեծ երդումներին և նրա հետ գնում ամիրայի մոտ: Իսկ սա Սենեքերիմին տեսնելուն պես, մոռանում է իր տված երդումները և անմիջապես սրատում Սյունյաց պարծանք Սենուքերիմ քաղավորին:

Սենեքերիմ քաղավորը խարդավանքի զոհ դարձավ 1096 թվականին:

Մեր այս պատմության մեջ կա նաև մի ուրիշ Սենեքերմ քաղավոր:

1. Նույն տեղը:

2. Նույն տեղը, էջ 270:

Ըստ Մովսես Դասխուրանցու. «Սահակ Սևադան սերում է երկու որդի՝ Գրիգոր և Դավիթ անուններով: Գրիգորը սերում է Սևադային, որը Իշխան անունով էր կոչվում, և Ատրներսեհին: Իշխան անունովը սերում է չորս գավակ՝ Հովհաննես, Գրիգոր, Ատրներսեհ և Փիլիպե: Բարձրյալի աջը Հովհաննեսին ընտրեց, որը և Սենեքերիմ կոչվեց:¹

Ըստ Բ.Ուլուբաբյանի կազմած Առանշահիկների տոհմացուցակի այս Հովհաննես Սենեքերիմը Սահակ Սևադայի որդին է, որը հիմնադրել է Փառիսոսի թագավորությունը (958-1003թթ.) և ոչ թե Սևադայի թոռան որդին, ինչպես հայտնել է Մ.Դասխարանցին:

Հովհաննես Սենեքերիմը Փառիսոսի թագավորությունը հիմնադրել է իր հոր՝ Սահակ Սևադայի տիրույթներից մեկում՝ Փառնես գավառում, որը տարածված էր Շամքոր գետի վերին հովտում: Բ.Ուլուբաբյանը Փառիսոսի թագավորության տարածքը տեղադրում է Շամքոր գետակի վերին ավազանում, դարաբաղյան լեռնաշղթայի լանջերով դեպի հյուսիս և արևմուտք մինչև Շամքոր: Իսկ Փառիսոս քաղաքը՝ Շամքոր գետակի վրա: Այսօրվա Ադրեեջանի Կալաքենդ գյուղի մոտ և նրա շրջակայքում:²

Երվանդ Լալայանը վկայելով Դասխուրանցուն և Բարխուտարյանին՝ հայտնում է, որ Փառիսոսի գավառը գտնվում էր Շամքոր գետակի միջին օժանդակի և Գեղամա լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակության և Տավուշ գետակի հարավարևելյան օժանդակի (Ախնջի) ափերի և դաշտաբերանի մեջ:³

961 թվականին Անին հռչակվում է որպես Հայոց թագավորանիստ մայրաքաղաք «Թագավորանիստ քաղաք Հայոց»: Նույն թվականին արդեն մայրաքաղաք հռչակված Անիում գումարվում է մի մեծ ժողով, որին մասնակցում էին Հայոց աշխարհի բոլոր իշխանները, «ամենայն իշխանքն տունն Հա-

1. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 267:

2. Բ.Ուլուբաբյան խաչենի իշխանություն, էջ 108,109:

3. Երվանդ Լալայան, Երևան 1988թ. Երկեր, հատ. 2 էջ 203:

յոց», հայոց ամբողջ զորքը և Հայոց Աղվանքի Փիլիպե թագավորն իր շքախմբով ու զորքով (Այս Փիլիպե թագավորը Սահակ Սևադայի որդի Գրիգորի թոռն էր, այսինքն Ս.Սևադայի ծոռը): Եվ Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսը՝ քառասուն եպիսկոպոսներով: Այս բոլորի ներկայությամբ Անանիա կաթողիկոսը մեծ շուքով օծում է Աշոտ թագավորին: Նա հռչակվում է շահնշահ՝ արքայից արքա, որովհետև նրա գերագույն իշխանությունը ճանաչում էին Վասպուրականի և Հայոց Աղվանքի թագավորները: (Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» հատ. III ակադեմիական հրատարչություն, Երևան 1976թ. էջ 53):

Դեռևս IX դարի վերջին Առանշահիկ Համամ թագավորի գահակալության տարիներին Հայոց Աղվանքում ժամանակավորապես ստեղծվել էր ինքնուրույն կաթողիկոսություն:

Սյունիքի Հակոբ եպիսկոպոսն էլ հրաժարվել էր Հայոց կաթողիկոսի գերագույն իշխանությունից և միաբանվել Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսությանը: Հայոց Անանիա կաթողիկոսը ստիպված էր Սյունիքում նոր եպիսկոպոս ձեռնադրել և 959թ. Նա ձեռնադրեց Վահրամին, որը հնազանդություն հայտնեց Հայոց կաթողիկոսին: Շուտով Անանիան Հայոց Աղվանքում էլ նոր կաթողիկոս ընտրեց, որը նույնպես ճանաչեց Հայոց կաթողիկոսի գերադաս իշխանությունը:

Բագրատունի հայոց թագավորների արքայացանկը

Աշոտ Ա (885-890),

Սմբատ Ա (890-913),

Աշոտ Բ Երկաթ (914-929),

Աբսա (929-953),

Աշոտ Գ Ողորմած (953-977),

Սմբատ Բ (977-989),

Գագիկ Ա (989-1020),

Հովհաննես-Սմբատ (1020-1041), միաժամանակ

Աշոտ Դ (1022-1040),

Գագիկ Բ (1043-1045):

ՀՄՀ. Հատ. II, էջ 201

Այսպիսով, Աշոտ Գ Ռդորմածի (953-977) նպատակն էր զորեղացնել Բագրատունյաց թագավորությունը և իր իշխանության ներքո միավորել ամբողջ Հայաստանը, իսկ այդ ամենի համար կարևոր էր նաև հոգևոր միասնությունը:

Երբ մահանում են Սահակ Սևադայի երկու թագավոր որդիները՝ Հովհաննես Սենեքերիմն ու Գրիգորը, Գանձակի Էմիր Փատալունը կամենում է հափշտակել Փառիսոսի ողջ թագավորությունը: Այդ լսելով Գագիկ Ա-ն (990-1020) պատերազմ է հայտնում Փատալունին: Սակայն նրանց միջև պատերազմը երկար չի տևում, շուտով երկու կողմերն էլ պայմանավորվում են՝ Փառիսոսը բաժանել իրար միջև: Այսպիսով 1003թ. Փառիսոսի մի մասը բաժին է ընկնում Անիի թագավորությանը, մի մասն էլ՝ Գանձակի էմիրությանը: Բայց Ուլուքաբյանի վկայությամբ՝ Սենեքերիմի մահից հետո Փառիսոսին տեր է կանգնում նրա որդի Փիլիպեն: Գանձակի էմիր Փատալունը, իբր բարեկամական կապեր հաստատելու համար, Փիլիպեին հրավիրում է իր մոտ: Եվ երբ Փիլիպեն ներկայանում է, Փատալունը սպանել է տալիս նրան:

Այսպիսով, Փառիսոսի թագավորությունը զոյատևելով շուրջ մեկ դար, խորտակվում է 1048 և 1072 թվականների միջև: (տես. Բ.Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 95):

Եթե կամենանք Սահակ Սևադայի տոհմաձառը ներկայացնել մեզ հայտնի «Ճյուղերով», ապա կատացվի մի այսպիսի պատկեր: Սահակ Սևադայի որդիներից Գրիգորը Վերին Խաչենի թագավորն էր, Սենեքերիմը՝ Փառիսոսի, որին հաջորդեց որդին՝ Փիլիպեն, այսինքն Սահակ Սևադայի ծոռը: Դուստրերից Սահականույշը Բագրատունի Աշոտ Երկաթի կինն էր, Հայոց թագուհին, մյուս դուստրը՝ Շահանդուխտը, Սյունաց թագավորի կինն էր, Սյունյաց թագուհին: Սրանց երկու որդիներից Վասակը Սյունյաց հաջորդ թագավորն էր, Սևադան՝ իշխանաց իշխանն էր:

Գագիկ Ա-ի կինը Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստր Կատրանիդեն էր: Այս Վասակ թագավորն, ինչպես վերևում ասել ենք, Սյունյաց Սմբատ թագավորի և նրա կին Սահակ Սևադայի դստեր՝ Շահանդուխտի որդին էր, այսինքն Անիի թագուհին աղջկա կողմից Սահակ Սևադայի ծոռնուհին էր:

Այս երկուսը՝ Վասակն ու Սևադան Սահակ Սևադայի թոռներն էին՝ աղջկա կողմից, իսկ այս թագավոր Վասակի դուստր Կատրանիդեն Անիի թագավոր Գագիկ Ա-ի կինն էր, Անիի թագուհին, որը աղջկա կողմից գալիս էր որպես Սահակ Սևադայի ծոռնուհի: Դարձյալ որդիների կողմից՝ Սահակ Սևադայի թոռ Սևադան, որ Իշխանիկ էր կոչվում (Գրիգորի որդին) մի աղջիկ ուներ, որը նույնպես Շահանդուխտ անունն էր կրում:

Լեոն վկայաբերելով Մատթեոս Ուռհայեցուն, Ասողիկին, Վարդան Բարձրաբերդցուն և Մառին գրում է. «Կատրանիդե թագուհին էր, որ իր ծախքով շարունակեց և վերջացրեց Կաթողիկեն, (Անիի մայր եկեղեցին, Հ.Ո.) գրեց նրա վրա իր հիշատակը և ճարտարապետական գեղեցկությունների վրա (ճարտարապետը Տրդատն էր, Հ.Ո.) ավելացրեց զարդ ու զարդարանքի եզակի գեղեցկությունները: Ամբողջ Հայաստանում, և հարևան երկրներում, անշուշտ, հրաշք էր համարվում այն Բյուրեղյա կանթեղը, որ Սմբատ թագավորն էր (գագիկ Ա-ի եղբայրը) բերել տվել Հնդկաստանից, ծախսելով անհուն գանձեր և որ կախվեց եկեղեցու գեղեցիկ գմբեթի միջից: Դրսից այդ գմբեթի վրա բարձրանում էր մի մարդահասակ արծաթե խաչ: Թագուհու ձեռակերտը հիացնում էր իր վեհ և գեղապաճույճ կերպարանքով, որ Ասողիկը նկարագրում է այսպիսի խոսքերով «Եւ զարդարեաց ի զարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթոց և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելչությամբ, որովք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սրտք, որ ի քաղաքին Անույ»: Այսպիսի արտասովոր մի չքնադություն, իրեն շինող թագուհու անվան հետ միախառնված մի բարձրախորհրդավորության մեջ, սաստիկ ազդելով մտքի և երևակայության վրա, անշուշտ, պիտի նվիրական ավանդույթների աղբյուր դառնար: Եվ իրավ, դեռ 13-րդ դարում պատմում էին, թե մարդկային ջանքերով չէր միայն, որ գլուխ եկավ այդպիսի մի շինություն. Աստծու հրեշտակն էր, որ հորդորեց Կատրանիդեին ձեռնարկել շինության և խոստացավ նրա աջակիցը լինել և շինությունը վերջացնելուց հետո մնալ նրա մեջ մինչև Քրիստոսը նորից աշխարհ կգա: Եկեղեցին նվիրված էր Մարիամ Աստվածածնին»: (Լեո, հատ. II, էջ 615-616):

Այս Շահանդուխտը, որը Սահակ Սևադայի ծոռնուհին էր, Սյունյաց թագավոր Գրիգորի կինն էր, Սյունյաց հաջորդ թագուհին: Այս Շահանդուխտի եղբայր Սենեքերիմը (այսինքն Սահակ Սևադայի ծոռը) Սյունյաց ամենախմաստուն ու ամենասիրված թագավորն էր, որն ուներ երեք որդի, որոնք դառան Սյունյաց անվանի իշխաններ ու թագավորներ (Գրիգորը հաջորդեց հորը):

Եվ այս ամենի ակունքը Սահակ Սևադայի ընտանիքն էր, որտեղ սերմանվել ու ամրապնդվել էր այն, ինչին հասան նրա զավակները, թոռներն ու ծոռները:

Ամենայն հավանականությամբ, այդ է պատճառը, որ մեր մատենագիր պատմիչները իմաստախոհ վերաբերմունքով են պատմում Սահակ Սևադայի մասին, որի ընտանիքը հայ նախարարական տներում ամենահարգվածն ու ամենագնահատվածներից մեկն էր:

ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐ

Մինչև 7-րդ դարի սկիզբը վրացիները որպես քրիստոնյաներ հայերի հետ ունեին նույն դավանանքը: Վրաց եկեղեցին ենթարկվում էր հայ լուսավորչական հայրապետական աթոռին: Ինչպես օրենք, Վրաստանի կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին հայ կաթողիկոսների կողմից: Մոտ 593-594 թվականներին մի վրացի հոգևորական, որի անունը Այուրիոն էր, գալիս է Դվին և Հայոց կաթողիկոս Մովսես Եղվարդացուն խնդրում, որ սա իրեն տեղավորի հայոց եկեղեցում: Կաթողիկոսն այս Այուրիոնին տեղավորում է իր մոտ և տալիս կաթողիկոսարանում դիվանադպիրի պաշտոն: Այուրիոն դիվանադպիրը աստիճանաբար դառնում է անհաշտ քաղկեդոնական և Մովսես Եղվարդացու ամենահավատարիմ մարդկանցից մեկը, մոտ 598-599 թվականներին վախճանվում է Վրաստանի կաթողիկոսը:

Վրաստանից մի մեծ պատգամավորություն, մի քանի իշխանների գլխավորությամբ, գալիս է Դվին և ինչպես սովորությունն էր, խնդրում են Մովսէս Եղվարդացուն, որ սա Վրաստանի համար նոր կաթողիկոս ձեռնադրի: Հայոց կաթողիկոսը հարմար թեկնածուն համարում է այս դիվանադպիր Կյուրիոնին, սրան էլ կաթողիկոս է ձեռնադրում և ուղարկում Վրաստան: Մինչև 604 թվականը, այսինքն մինչև Մովսէս Եղվարդացու վախճանվելը, Կյուրիոն սրբորեն պահում է հայ-վրացական կրոնական բոլոր օրենքները, որ հիմնավորված էին իրենից շատ առաջ: Բայց, ահա, Եղվարդացու մահից հետո, Կյուրիոն նախ հայտարարում է, որ Վրաստանում հայերեն տարվող հոգևոր ծիսակատարությունները վրաց ազգաբնակչությանը անհասանելի են մնում, ապա հայերենից վրացերեն է թարգմանում հոգևոր գրքերը, որից հետո վրաց եկեղեցում տարվող արարողությունները հնչում են վրացերենով: Այնուհետև 609 թվականին Կյուրիոն կաթողիկոսը Վրաստանում հաստատում է քաղկեդոնական աղանդը, որով էլ կտրվում են հայ-վրացական դավանակցական բոլոր կապերը:¹

Այն, որ հայ-վրացական միասնական պետություն հիմնավորելու փաստը խաթարվեց, հիմնական պատճառը վրացիների հենց այդ դավանափոխությունն էր: Կրոնը ուներ իր գերիշխանությունը և երկու ժողովրդների մեջ նստած այս գերիշխանությունը անհաղթահարելի դարձավ թե հայ Բագրատունի թագավորների և թե հայ Չաքարյան իշխանների համար: Այսուհանդերձ հայ-վրացական կապերը քաղաքական ասպարեզում մնում էին միահյուսված, որը բխում էր երկու ժողովուրդների շահերից:

1. Տե՛ս Լեո, հատ. II էջ 227, 232:

ԶԱՔԱՐՅԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՏՈՀՄԱՃՅՈՒՂԵՐԸ

Պատմական աղբյուրներում Զաքարյանների տոհմի մի քանի ներկայացուցիչներ՝ Զաքարեն, Զաքարի որդի՝ Շահնշահը, Իվանեի որդի Ավագը՝ հիշվում են «թագավոր», «արքա», «շահնշահ», «արքայագուն» և այլ տիտղոսներով: Հայաստանի ազատագրված տարածքներում ստեղծվել էր Զաքարյանների իշխանապետությունը՝ օժտված ներքին ինքնակառավարությամբ: Հայոց հողի վրա Զաքարյաններն ունեին երեք առանձին իշխանություններ: Ամիրսպասալար Զաքարեի իշխանությունը տարածվում էր իրենց ժառանգական կալվածքի՝ Լոռու մի մասի, Անի-Շիակի Բագրատունյաց նախկին թագավորության, և այլ գավառների վրա՝ մինչև Բասեն կամ Մժնկերտ:

Իշխանության կենտրոնն էր Անի քաղաքը: Փաստորեն Զաքարեն, որպես Բագրատունի ծագում ունեցող, ոչ միայն իրեն համարել է այդ տարածքների ժառանգորդը, այլ նաև կրել է Բագրատունյաց թագավորների «շահնշահ» տիտղոսը:

Իվանե աթաբեկի իշխանությունը տարածվում էր Լոռու մի մասի, Այրարատյան նահանգի մի քանի շրջանների՝ Սևանա լճի շուրջ գտնվող գավառների, գլխավորապես Գեղարքունիքի, Սողքի, Վայոց ձորի, հյուսիս-արևելյան Սյունիքի ու մի քանի այլ շրջանների վրա: Կենտրոնն էր Դվին քաղաքը, հետագայում՝ Բջնին:

Զաքարյան երրեքդ իշխանությանը պատկանում էր Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի Զաքարե որդուն, տարածվում էր Տավուշում, Փառխոսում և Գարդմանում: Կենտրոնն էր Գագը: Վահրամի մյուս որդին՝ Սարգիսը, իր Շալվա և Իվանե որդիներով իշխանություն էր հաստատել Զավախքում: Զաքարյան այս ճյուղը կոչվում էր նաև Վահրամյան՝ իր հիմնադրի անունով:

Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների գերեզման-հուշարձանի արձանագրությունը պահպանվել է Հաղարծնի վանքում, որտեղ գրված է. «Ամենակալ աստծու կամքով՝ այս մեր հիշատագիրն է մշտնջենավոր արձանը՝ Սարգիս մեծի որդիների, բագրատունիների ազգից, Իվանեի և Չաքարեի: Երբ աստծու նախախնամությունն իջավ արարածներիս վրա և հնարավորություն տվեց տիրելու մեր նախնիքների սեփական ժառանգությանը՝ նա մեր ձեռքը տվեց առաջ անառիկ Ամբերդ դղյակը և քաղավորանիստ Անի քաղաքը, ապա Բջնի բերդը, Մառանոռ մինչև Գավազանք ունաի Թավրիզ. Կառնո քաղաքը,

մինչև Խլաթ, Շաքին և Շիրվանը, Պարտավը մինչև Բելո և այլ բազում տեղեր, իրենց սահմաններով...»:¹

Չաքարյան Սարգսի տոհմը նոր ճյուղավորումներ ունենալով դուստրերի կողմից, որոնք հայոց համար մեծ դեր ունեին Չաքարյանների իշխանության օրոք և թե դրանից հետո

Չաքարյան Սարգիսը Չաքարե և Հովհաննես (Իվանե) ղիներից բացի ուներ նաև չորս դուստր՝ Վանենի, Դոփի, Ռիշահ և Նրջիս:

Վանենին ամուսնացել էր Մածնաբերդի Կյուրիկե Բ-ի Աբաս Բ-ի հետ: Վանենին իր վախճանված ամուսնու և տակի համար կառուցել է տալիս Սանահինի նշանավոր մուրջը:

Դոփին ամուսնացել էր Հայոց արևելյան կողմանց Աշահիկ տոհմից՝ Արցախի Հասան իշխանի հետ: Դոփիի և նրա տղաները համարվեց Դոփյան: Նույնպես օժիտ ստացել էր Գեղարքունիքի մեծ մասը՝ Սևան ամբողջ հարավկողմը: Այդ տան կալվածքները տարաբնույթ էին Թարթառ գետի վերին հովտում և նրան կից Սոթք գյուղում: Դոփյանների իշխանանիստ կենտրոնը հիմնականում եղել է Ծար գյուղաքաղաքը:

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան 1967թ., էջ 539:

Խորիշահը ամուսնացել էր Խաչենի տեր Առանշահիկ տոհմից Վախթանգի հետ, որի կալվածքները ըղգրկել են Խաչենի հարավային մասը: Սրանց որդին էր Հասան Ջալալ Դոլանը, որի շառավիղները հետագա դարերում կոչվեցին Հասան-Ջալալյաններ: Սրանց իշխանության կենտրոնն էր Հավապտուկը, Խոխանաբերդ ամրոցի հյուսիսային կողմում:

Նրջիսը Դսեղի Մամիկոնյանների հարսն էր: (Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակչություն, հատ. III, Երևան 1976թ. Էջ 539, 541, 543, 549)

Այսպիսով, Ջաքարյան Սարգիսը իր դուստրերին ամուսնացրել էր ժամանակի ամենահայտնի և ամենաազդեցիկ տոհմերի գորեղ իշխանների հետ:

Գուցե և այն պատճառով, որ դրանց հետ խնամական-ազգակցական կապեր հաստատելով կկարողանար Հայաստանը ազատագրել սելջուկ-թուրքերից և վերականգնել Հայոց պետականությունը, ինչպես այդ արել էին իր տոհմակից հայ Բագրատունի թագավորները՝ 9-րդ դարում:

Իշխան Սարգիս Ջաքարյանը իր նպատակին հասնելու համար գտնում էր, որ այդ խնամի-բարեկամական ուժերն էլ են քիչ, մանավանդ, որ այդ ժամանակներում Վրաստանում գլուխ էին բարձրացրել կենտրոնախույս ուժերը և Գեորգի թագավորը գտնվում էր խիստ նեղված վիճակում:

Սարգիս Ջաքարյանը իր գորքերով ճնշում է վրաց թագավորի դեմ դուրս եկած իշխանական ուժերին և բոլորին համախմբում թագավորի շուրջն ու թագավորի ենթակայությանը, որով էլ ամրապնդվում ու կայունանում է վրաց պետությունը:

Վրաց արքունիքին մատուցած այս և այլ ծառայությունների համար Ջաքարյան Սարգիսը արժանանում է թագավորի առանձնահատուկ վստահությանն ու հարգանքին և 1185թ. Նա նշանակվում է վրաց-հայկական գորքերի գլխավոր հրամանատար:

Վրաց թագավոր Գեորգիի և վրաց պետության նկատմամբ Սարգիս Ջաքարյանի ցուցաբերած մեծ ծառայությունները չի

մոռանում նաև Թամարա թագուհին: Նա հայ իշխանի երկու որդիներին՝ Չաքարին և Հովհաննեսին շնորհում է վրաց պետության ամենաբարձր պաշտոնները: (Չաքարյան եղբայրները պատմության մեջ են մտել որպես Չաքարե և Իվանե անուններով: Գուցե այդ անունների երանգավորումները վրաց լեզվի առողջանությունից է, գուցե նաև եղել է այլ պատճառներ):

Ինչևէ. Թամարա թագուհին Չաքարյան Չաքարեին նշանակում է վրաստանի ամիրսպասալարի պաշտոնում, իսկ Իվանեին՝ աթաբեկի: Ամիրսպասալարի պաշտոնը, թագավորից հետո ամենամեծ պաշտոնն էր: Խաղաղ հարցեր քննարկելիս թագավորը վճիռ կարող էր հանել նրա (ամիրսպասալարի) կարծիքը լսելուց հետո միայն: Պատերազմների ժամանակ ամիրսպասալարը կարող էր գործել ինքնուրույն, նույնիսկ առանց թագավորի կամքը լսելու: Աթաբեկի գործն էր՝ զբաղվել գահաժառանգի դաստիարակությամբ և լինել պալատական խորհրդատու, գլխավորելով թագավորական գրասենյակը, այսինքն՝ ինչպես պետական ղեկավարման բոլոր մարզերը, այնպես էլ դատական գերագույն օրգանի ղեկավարությունը:¹

Ահա այս բարձր ու պատասխանատու պաշտոններում էին նշանակվել Չաքարյան Չաքարե և Իվանե եղբայրները: Հիշատակելու արժանի է նաև այն, որ այս եղբայրներին շնորհված պաշտոնները ժառանգական էր:

XII դարի վերջերին և XIII դարի սկզբերին հայ-վրացական զորամիավորումները, որոնք գործում էին Չաքարյան Չաքարեի հրամանատարությամբ, Հայաստանն ու Վրաստանը համարյա ամբողջությամբ ազատագրում են Սելջուկ-թուրքերից:

«Հայաստանում ազատագրվեցին Առանից մինչև ներքին Բասեն, Բարկուշատից մինչև Մժնկերտ. Վերցրին Կարսը, Վաղարշապատը, Կաղվանը, Սուրբ Մարին, Անին, Անբերդը, Բջնին, Գառնին, Դվին մայրաքաղաքը, Գարդմանը, Գանձակը, Չարեքը, Հերեքը, Շամքորը, Շաքին, Պարտավը, Չարաբեր-

1. Բ.Ուլուրաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 127:

ղը... Սյունիքը, Որոտանը, Բորստանը, Բդենը, Բարկուշատը...»:¹

Զաքարյան եղբայրների իշխանության օրոք ազատագրված Հայաստանում սկիզբ է առնում սոցիալ-տնտեսական մի նոր կյանք, որը ժողովրդին հնարավորություն է տալիս վերականգնել տնտեսությունն ու մշակույթը: Այդ ժամանակներում նորոգվեցին ու վերաշինվեցին բազմաթիվ վանքեր, կառուցվեցին հոգևոր կրթական նոր կենտրոններ, որտեղ գրվեցին եկեղեցական, փիլիսոփայական, տոմարագիտության, պատմության, լեզվաբանության, տիեզերագիտության և այլ գիտությունների վերաբերվող բազմաթիվ հիմնարար աշխատություններ, որոնք մեր ժողովրդի պատմության մեջ մեծ արժեքներ են համարվում: «Ի քիվս սրանց, -գրում է Կ. Գանձակեցին, -հռչակավոր Գետիկ կոչված վանքը Կայան Գավառում, որ կառուցեց Գոշ կոչված սուրբ վարդապետ Մխիթարը: Սա շինեց գմբեթաձև երկնամասն հրաշագեղ մի եկեղեցի ու եկեղեցին մկրտեց օծեց սուրբ Աստվածածնի անունով...»:

(Կ. Գանձակեցի, էջ 137-138):

Կ. Գանձակեցին ընդգծված մեծարանքով է խոսում Առանշահիկ Հասան Զալալ իշխանի մասին, նրան համարում է. «Բարեպաշտ, աստվածասեր, հզոր ու հանգիստ, ողորմած ու աղքատասեր... ուսումնասեր ու աստվածային կտակարաններ (Սուրբ գիրք) ընթերցող մարդ»:²

Այնուհետև Կ.Գանձակեցին պատմում է, որ Առանշահիկ Զալալ իշխանը. «Գանձասար³ կոչված վանքում, խոխանաբերդի հանդեպ, իրենց շիրիմատեղում կառուցեց գեղեցկա-

1. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 316:

2. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 192-193:

3. Գանձասարի վանքը գտնվում է Արցախի Խաչեն գավառում մի բարձր բլուրի վրա: Վանքը իր մեծությամբ, հոյակապությամբ, ճարտարապետական անքերի կատարելիությամբ հայ արվեստի գլուխգործոցներից է: (Կ.Գանձակեցի, ծանոթությունների բաժին էջ 317-318: Այժմ Գանձասարն ավելի է սրբագործվել՝ Հ.Ն.):

զարդ հորինվածքով, գմբեթաձև, երկնաման, աստծու փառքի տաճար մի եկեղեցի... Երբ ավարտվեց, բացման մեծահանդես տոն կատարեց՝ եկեղեցին օրհնելու համար»:¹ Եկեղեցու բացման արարողությունը տեղի ունեցավ 1240 թվականին Վարդավառի մեծ տոնի օրը, որին մասնակցում էին Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոս տեր Ներսեսը՝ իր բազմաթիվ եպիսկոպոսներով, մեծ վարդապետ Վանականը՝ շատ ուսուցիչներով և շատ ու շատ քահանաներ, որոնց թիվը հասնում էր յոթ հարյուրի: Եկեղեցին օծումով մկրտելուց հետո, իշխան Ջալալը ներկաների համար մեծ ճաշկերույթ է պատրաստում և ինքն էլ իր ձեռքով մատուցում: Ապա բոլորին, ըստ կարգի, նվերներ շնորհելով, գոհությամբ յուրաքանչյուրին ճամփա է դնում իր տեղը: Իշխանի կին Մամբանը եկեղեցու դռանը կառուցում է մի հրաշալի գավիթ: «Իսկ ինքը (իշխանը) իրեն ամբողջովին առաքինության տված՝ միշտ ճգնում էր պասերով, աղոթքներով ու ընթերցանությամբ...»:²

Թե Հայոց Աղվանքում դեռևս XI դարի սկզբներին ինչքան եկեղեցիներ ու հոգևորականներ կայն, թե Արցախի և Ուտիքի ժողովուրդն ինչպես էր պահում ու պաշտպանում իր քրիստոնեական հավատը, երևում է նաև մի հայտնի պատմության մեջ:

Դավիթ Անհողինը իր հորից ժառանգություն էր ստացել Գուգարքի թագավորությունը: Կարճ ժամանակում սա իր փոքր թագավորությունն ընդարձակում է նաև Ուտիքի տարածքների հաշվին: Լեոն այդ մասին գրում է. «Այնպես որ, Կյուրիկյան թագավորությունն այնքան առաջ էր մեխվում Աղվանից երկիրը կազմող այդ նահանգի (Ուտիքի Հ.Ն.) մեջ, որ նրան նույնիսկ սկսում են անվանել Աղվանից թագավորություն»:(Լեո, հատ II, էջ 612):

Դվինի քուրդ Արուստուար Էմիրը որոշում է իր 150 հազարանոց բանակով հարձակվել Կյուրիկյան այդ թագավորության վրա և այն ավեր-թալան անելով զավթելը:

1. Կ. Գանձակեցի էջ 194:

2. Կ. Գանձակեցի էջ 195:

Դավիթ Անհողինի հավաքագրած գորքը հասնում էր ընդամենը 20 հազարի: Դավիթ Անհողինը իր երկիրը պահել, պաշտպանելու համար պետք է մի ելք գտներ, լավ էր հասկանում, որ իր 20 հազարանոց զորքով չի կարող դիմագրավել թշնամու 150 հազարանոց բանակին: Եվ նա միջոց է գտնում, որի նախադեպը հայոց պատմության մեջ շատ են կրկնվել: Դավիթ Անհողինը դիմում է Հայոց Աղվանքի Հովսեփ կաթողիկոսին, որ սա իր հոգևորականների հետ գա և իր բանակին միանա: Ասում է. «Անօրենների այս ազգը քրիստոնեական հավատի համար է գալիս մեզ վրա և կամենում է մեր, խաչապաշտներիս օրենքը խափանել և Քրիստոսին հավատացողների հավատը ջնջել»¹:

Հովսեփ կաթողիկոսը երկու հարյուր եպիսկոպոսների հետ շտապ հասնում է Դավթի բանակին: Կաթողիկոսի հրավերով շուտով այսեղ են հավաքվում նաև ամբողջ վանական հոգևորականությունը՝ քահանաներ, սարկավազներ: Սրանցից յուրաքանչյուրն իր ձեռքին բռնած ուներ խաչ ու ավետարան: Եվ Դավթի բանակում խաչ ու ավետարան բռնած հոգևորականներն այնքան են շատանում, որ Մատթեոս Ուռհայեցին ասում է. «Ամենայն բանակն խաչ ու Ավետարան դարձաւ»: Քուրդ Աբուլսուարանը այս հոգևոր բանակը տեսնելով՝ ծիծաղում էր Դավթի միամտության վրա: Բայց սխալվեց: Դավիթ Անհողինը, ինչպես գրում է Լեոն, լավ էր հաշվել այն հոգեբանական ներգործությունը, որ պիտի ունենար հոգևորականների բանակը զինվորների վրա: Պատերազմը շարունակվում է հինգ օր: Դավթի զորքը ջախջախում է Աբուլսուարի այդ ահռելի բանակը: Թշնամին այնքան շատ զոհեր էր տվել, որ Ուռհայեցին գրում է, թե նրանց պիղծ դիակներից «հոտեցաւ» Աղվանից աշխարհը:

Աս. Մնացականյանը նկատի ունենալով 1040 թ. Տեղի ունեցած այս ճակատամարտը՝ գրում է. «Եթե տվյալ դեպքում առ-

1. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամնակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 80-81:

Լեոն հատ. II, էջ 663-664:

կա է 200 եպիսկոպոս, ապա քահանաների թիվը կարող էր լինել 7-10 անգամ ավելի մեծ, հասնելով շուրջ 1500-2000-ի: Ուստի այդքան ավետարան, իսկ եթե ամեն մի ավետարանին հարաբերող մյուս գրականության թիվը հաշվենք 10, ապա կստանանք 14000-20000 ձեռագիր...: Եվ դա միանգամայն սովորական թիվ է՝ Աղվանից աշխարհի նման ընդարձակ երկրի բնակչության համար»:

Ահա՛, այս հստակ պատկերի մեջ էլ երևում է, թե Հայոց աշխարհի հյուսիսարևելյան նահանգներում (Արցախ, Ուտիք) XI դ. սկզբին ինչքան եկեղեցիներ, ինչքան հոգևորականներ ու նաև ինչքան ու ինչքան հոգևոր ձեռագիր գիր ու գրականություն կար:

Սա է այն փաստը, որը ոչ ոք չի կարող առարկել:¹

ՈՒՆՏԻ ՔԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՅ ԿՈՂՄԱՆՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԱԹՈՌԱՆԻՍՍ

Ինչպես տեսանք 11-րդ դարի կեսին Գանձակին տիրել էր արաբական Շադդադյան տոհմից Փատլունը: 1088 թվականին Փատլունից Գանձակը գրավում է սելջուկյան զորապետ Բուղան:²

XII դարի վերջերին Գանձակում «խառնամբոխ» մահմեդականները այնքան էին հղփացել, որ արդեն քաղաքի քրիստոնյա բնակչության հետ վարվում էին բացարձակ արհամարհանքով ու ատելությամբ: Այդ եկվոր զավթիչները տեղացի քրիստոնյաներին անարգելու նպատակով՝ նույնիսկ խաչեր էին մեխել քաղաքի դռների ցածի սեմերին, որպեսզի անցողարձողները այն ոտնատակ տալով տրորեն ու աղտոտեն:³

1. Ա.Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան 1966թ. էջ 216

2. Տե՛ս ՀՍՀ. Հատ. II էջ 685, 686:

3. Տե՛ս Գանձակեցի էջ 91:

Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոսության աթոռը, որ դերևա 9-րդ դարի վերջերին հիմնավորվել էր Գանձակում, թուրք-սելջուկների օրոք, հոգևոր հայերը բազում հալածանքների ենթարկվելով՝ աստանդակ դարձած մի ապահով տեղ էին փնտրում, որտեղից հնարավոր լիներ «հովվել իրենց հոտերը»։ Այդ ապահով տեղը գտնում են Գարդման գավառի մի այլ վայրում՝ Չարեքա բերդի¹ սահմաններում, որ մի «քարայր» էր։ (Գանձակեցի էջ 132)։

Կիրակոս Գանձակեցին «քարայր» չի գրել, այլ՝ «քար»։ Վարագ Առաքելյանը, որ Գանձակեցու պատմությունը աշխարհաբար թարգմանողներից մեկն է, տողատակում գրում է. «բնագրում ի քարի, ուղղում ենք ի քարայրի»։ (Տե՛ս Գանձակեցի, էջ 135)։ Կարծում ենք, որ, մեր կողմից շատ հարգված մեծահամբավ գիտնականը, ուղղակի տեղեկություն չի ունեցել այն քարի մասին, որին մեր փիլիսոփաները և շրջակայքի գյուղերի բնակիչները դարեր շարունակ այն անվանել են՝ Ուխտի քար, նկատի ունենալով՝ որ այն ժամանակին եղել է եկեղեցապետերի հանգրվան, կաթողիկոսների աթոռատեղի։ Կ. Գանձակեցին տարածաշրջանին լավ տեղյակ լինելով՝ այն ճշտորեն անվանել է քար և նույն ճշտությամբ «ցույց տվել» նրա գտնվելու տեղը՝ Չարեքի սահմաններում։ Այնպես որ, այստեղ մատենագրի նշած «քարը» ուղղել պետք չէր։ Գանձակեցին հատուկ է նշել այն վայրը, որտեղ Ուխտի քարն է։

Ուրեմն, այս Ուխտի քարում էլ Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոսները հաստատել էին իրենց աթոռը։ Մեր ժամանակների հայ մշակույթի անխոնջ մշակներից մեկը՝ Սամվել Կարապետյանը, իր «Հյուսիսահին Արցախ» բազմարժեք գրքում այդ մասին գրել է ավելի մատչելի ու ավելի մանրամասներով։

«Օխտը եղեցի, -գրաում է Ս.Կարապետյանը, -(ուղտի եղեցի) վիմափոր եկեղեցիներ են, որ գտնվում են Շահումյան գյու-

1. Գանձակեցի էջ 131։

ղից¹ (որտեղից ես եմ Հ.Ն.) 2.5կմ հեռավորության վրա, Չարեք բերդից 3.5կմ հարավ-արևելք: Հիշվում է ԺԳ (XIII) դարի 20-ական թվականներից, երբ թշնամիներից հալածված և աստանդական դարձած Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսը (1195-1235) որպես ժամանակավոր նստավայր ընտրել էր Չարեք բերդի մերձակայքում գտնվող քարանձավները: Ամենայն հավանականությամբ, ճիշտ այդ ժամանակաշրջանում էլ կերտվել են այն կիսաժայռափոր և ժայռափոր մատուռներն ու եկեղեցիները, որոնց մասին Բարխուտարեանցը նշել է. «...քերցի ճակատում փորված են եօթը քարայրներ և քարակիր պատով պատուած բաց տեղերն: Քերծիս և քարայրներս բոլորը ևս եկեղեցիներ չեն, այլ միայն երկուսը, որնց մեջ մնում են վեմ և սեղան քարերն ցարդ: Վիմահերձի ճակատով շինված է ուղի, որ տանում է այրերն»:²

Այո, հենց այս է Ուխտի քարը, որի մասին պատմել են Կ.Գանձակեցին և վերոհիշյալ հեղինակները: Բերնից-բերան նաև մեզ է հասել՝ թե մի կածան անտառի կողմից գալիս-հասնում էր Ուխտի քարի միջնամաս, որտեղ մարդիկ բնակվում էին: Այդ կածանով բարձած ձիեր ու ջորիներ էին գնում-գալիս: Բայց կածանն այնպես էր սարքված, որ վտանգի դեպքում կարելի լիներ հեշտությամբ այն քանդել և դարձնել անանցանելի: Պատմում էին, որ Ուխտի քարը ունեցել է նաև ստորգետնյա ուղի, որով միայն մեկ մարդ կարող էր իջնել և ժայռի փեշերը լիզող առվեց ջուր վերցնել: Այդ առումն գոյանում է Շահումյան

1. Շահումյան գյուղը կառուցվել է 1920 թվականներին: Մեր պապերն ու հայրերը հանրահայտ Փիփ գյուղից մոտ 6-7կմ հեռավորությամբ հիմնադրել են մի նոր գյուղ, որին կնքել են Շահումյան անունը՝ ի պատիվ Ս.Շահումյանի: Փիփը տարածաշրջանի և ընդհանրապես խորհրդային պետության ամենախառն գյուղն էր՝ իր բնակչությամբ: Փիփը իր դարավոր պատմության ընթացքում «ծնել է» բազմաթիվ հայաբնակ գյուղեր, որոնց թիվը հասնում է մոտ 11-ի: Շահումյան գյուղն էլ այդ Փիփի «զավակներից» մեկն է (Այս մասին կա նաև Ս.Կուրապետյանի վերոհիշյալ աշխատության մեջ, որտեղ յուրաքանչյուր գյուղ նշված է իր տեղում):

2. Ս. Կարապետյան «Հյուսիսային Արցախ» Երևան 2004թ. էջ 255-256:

գյուղի և դաշտերի հորդաքույս աղբյուրների ջրերից, որոնք մի-
ախառնվելով հոսում են լեռան ստորոտով:

Ուխտի քարը ուղղաձիգ վեր է ձգվում անդնդախոր ձորից,
որը չորս կողմից պատված է խիտ ծառերով ու թփուտնորվ:
Նրա դեմդիմացի արևակող բլրակներից պարզ երևում են այն
ձեռակերտ ու անձեռակերտ այրերը, որոնց մասին հստակ տե-
ղեկություններ է հայտնում Մ.Բարխուտարեանցը:

Մ.Բարխուտարեանցը XIX դարի վերջերին է եղել Ուխտի
քարում, իսկ մենք մեր ողջ մանկությունն ու պատանեկությու-
նը ապրել ենք հենց այդ վայրում: Այն, Ուխտի քարը, մինչև XX
դարի վերջերը, մինչև մեր գյուղերի հայաթափումը, մեր ավար-
տական դասարանցիների երդմնատեղին էր, մեր օրրանն էր,
որ ամեն մի օտար հյուրի՝ առաջին հերթին ուխտի քարն էինք
ցույց տալիս և նրա մասին մեր մեծերից լսած զանազան պատ-
մությունները պատմում, դեռ մի բան էլ ավելացնում, իբր ամեն
ինչին տեղյակ ենք: Ուխտի քար, ինչքա՛ն, ինչքա՛ն հիշողու-
թյուններ են կապված այս վայրի հետ: Շահումյանի նախկին
բնակիչ Ժորա Երիցյանը Չարենցավան քաղաքում մի գեղե-
ցիկ պուրակ է ստեղծել և նրա մեջ մի հսկայական ժայռաբե-
կոր կանգնացրել ու այն կնքել Ուխտի քար անունով: Չարեն-
ցավանի այս «Ուխտի քարը» դարձել է Գարդման աշխարհի
նախկին բանկիչների ուխտատեղին, որտեղ ուրախությունը
վերածվում է հիշողության, հիշողությունը՝ պատմությունների,
պատմությունները՝ թախծի ու երդման...

Մ. Բարխուտարեանցից ավելի քան կես դար հետո Շահում-
յան գյուղի դպրոցի բարձր դասարանցիներից շատերն են չար-
չարվել, որ մազլցելով բարձրանան, այն այրերը, որոնց մասին
այնքան մանրամասնություններ էին պատմել մեր պապերը:

Ուխտի քարը և՛ մեր ուրախությունն էր և՛ մեր հպարտությու-
նը և՛ մեր պարծանքը: Մեր պապերի պատմած կիսատ-պռատ
հիշողություններն ու մեր արյան մեջ խլրտացող կանչը միշտ
մեզ ձգում էր դեպի լեռը: Արդեն ասել ենք, որ մեր շնորհաշատ

պատմաբան Ս.Կարապետյանը Ուխտի քարի և Շահումյան գյուղի միջև եղած տարածությունը համարել է մոտ 2.5կմ: Ահա, մի քարքարոտ ճանապարհի գյուղի միջով գալիս հասնում է Դիրքի Թունի (Հարություն) և Ըբրովունց (Աբրահամանց) տների մոտ, ուր գտնվում էր մեր ջրաղացներից մեկը, որին ներքին ճաղաց էինք ասում, որից հետո Մամխուտ ձորի աղբյուրն է, ապա Պակերը (Բակերը): Սա Փիփի հին բնակատեղիից մեկն էր, որի բակերի ցանկապատերը մեր օրերում դեռ նկատվում էին:

Այս գյուղատեղին գտնվում է, մի գոգահովտում, որի «թիկունքում» բարձր ժայռապատ սարեր են, ուր փարթամորեն տարածված են զանազան պտղատու ծառեր ու թփեր: Այս գյուղատեղի դիմաց փռված անտառափեշին էլ Ուխտի քարն է: Այս ճամփով էլ մենք գալիս էինք Պակերը (Բակերը) մի քիչ գնում ձախ, ապա առվի ափով հասնում անդնդախոր ձորը, որտեղից վեր է ձգված լեռը՝ Ուխտի քարը:

«Նախ իջնում ենք ձորը, հղկված ու լայրծուն քարերի վրայով ցատկոտելով անցնում գետը ու միանգամից դեմ առնում լեռը պարսպող ժայռաբեկորների դժվարանց շղթային: Քիչ հետո վեր ու վար անելով, հասնում ենք լեռան ստորոտը, որտեղ մեզ դժկամությամբ դիմավորում են մոշի ու մոռի իրար խառնված թփերը, մարդաբոյի վայրի եղինջն ու այլ լայնատերև խոտաբույսեր: Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ վերջապես հասնում ենք լեռան հիմքերին և սեփական ձեռքերով շոշափում այն:

Լեռը մոտիկից ավելի սարսափելի ու ավելի անմատչելի է թվում: Միակ ճանապարհը, որով պետք է հասնենք լեռան միջնամասը, դա նրա ահուդող ներշնչող ահռելի դեմքն է, որը մինչև երկինք տնկված՝ դարձել է անհիշելի ժամանակներից մինչև մեր օրերի անցուդարձերի անսասան վկան: Հիմա մենք եկել ենք, որ այս վկայից մի բան հարցնենք ու մի բան լսենք:

Բայց նա մռայլ է ու իր մռայլության մեջ վեհ ու վիթխարի: Լեռան դեմքը տեղ-տեղ մամռապատված են, ուր մեծ փոսեր են, տեղ-տեղ դուրս ցցված քարեր են՝ ծածկված խոտաբույսերով: Ներքևից լեռան գագաթը չի երևում»:¹ Մեր օրերում լեռն այսպիսին էր, իսկ նրա ներսի խուցերը՝ մոտավորապես դեռ այն էին, ինչը նկարագրել էր Մ.Բարխուտարեանցը:

XII-XIII դարերում Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոսները հենց այս ուխտի քարն են ընտրում որպես ապահով աթոռանիստ և որտեղից էլ «հովվում են իրենց հոտը»: Կ.Գանձակեցին պատմում է, թե այստեղ կաթողիկոս Բեժգենը թողնում է իր կարգը՝ ամուսնանում և որդիներ ունենում: Հոգևոր առաջնորդները նրան զրկում են աթոռից և նրա փոխարենն կաթողիկոս ընտրում տեղի Ստեփանոսին, որը գահակալում է 40 տար (1155-1195):

«Սա ուներ Սարկավագ անունով մի քորեպիսկոպոս, -գրում է Կ.Գանձակեցին, -պատահեց, որ նա Գանձակ գնաց այնտեղ գտնված քահանաներից ու քրիստոնյաներից եկեղեցական տուրքեր հավաքելու»:²

Այստեղ նրան հանդիպում է քաղաքի ամիրան, որի անունը Գուրջի Բաղրադին էր: Սա երբ իմանում է, թե ով է այս քորեպիսկոպոսը և ինչու է եկել Գանձակ, ասում է. «Ես լսել եմ, թե քրիստոնյաները շատ են ուրախանում, երբ ջուրը օրհնում են: Արդ՝ ահա ձեր տոնը մոտեցել է, կանչիր ձեր կաթողիկոսին իր եկեղեցական սպասավորներով, ինչպես ձեր սովորությունն է, օրհնեցեք մեր քաղաքի ջուրը, որպեսզի մենք էլ ձեզ հետ ուրախանանք»:³

Տեղի Ստեփանոսն այս բարի լուրը լսելով՝ ուրախանում է և իր ամբողջ շքախմբով գնում Գանձակ: Ամիրան ուրախու-

1. Հ.Նալբախյան Մեր գյուղն ու մեր գյուղացիները, Երևան 2002թ. էջ 76:

2. Կ.Գանձակեցի էջ 132:

3. Նույն տեղում էջ 133:

թյամբ ընդունում է սրանց և հրամայում, որ «Մեծ ճոխությամբ ու հանդեսով՝ խաչվառներով, ժամհարներով ու մեծածայն արարողությամբ» գնան Գանձակի ջուրն օրհնելու: Քաղաքի ողջ բնակչությունը՝ թե քրիստոնյաներ, թե մահմեդականներ, ամիրան էլ իր մեծաքանակ զորքով՝ գնում են գետը՝ ջրօրհնանքի արարողությունը դիտելու և զվարճանալու: Եվ երբ սուրբ յուղը լցնում են ջրի մեջ՝ մոլեռանդ մահմեդականները սկսում են բողոքել, թե ամիրան իրենց՝ բոլորին քրիստոնյա դարձրեց, չէ որ իրենք խմում և լվացվում են այդ ջրով: Մեծ խռովություն է բարձրանում: Ապա, կաթողիկոսին ու ամիրային բռնում են և արգելափակում ամրոցում:

Որից հետո գրում են աթաբեկին (փոխարքային), որ Սպահանում էր նստում, թե՝ «Այս ամիրան մեզ բոլորիս հանեց մեր հավատից, որովհետև քրիստոնյաների գլխավորի միջոցով խոզի յուղը լցնել տվեց մեր ջրերի մեջ: Այժմ երկուսն էլ՝ և կաթողիկոսը և ամիրան, կալանքի տակ են արդ՝ ինչ-որ դու հրամայես, այն էլ կկատարվի»:¹

Փոխարքան հրամայում է, որ ամիրային իշխանությունից զրկեն և իր մոտ ուղարկեն, իսկ կաթողիկոսից արժաթի, ոսկու մեծ գանձեր առնեն և թողնեն որ գնա, ուր ուզում է:

Տեր Ստեփանոսը այս վտանգից մի կերպ ազատվում է և անվերադարձ՝ գնում Խաչենի կողմերը:

Գանձակի և շրջականների հոգևորականներն այս ամենը տեսնելով՝ որոշում են այն կարգաթող արված Բեժգենին քահանայության կարգ տալ և դարձնել իրենց առաջնորդը: Տեր Ստեփանոսը այս լուրը լսելով՝ բանադրում է թե Բեժգենին և թե նրա ընտրողներին, իսկ ինքն այստեղ-այնտեղ թափառելուց հետո մահանում է Հերզ² գավառում: Հայոց արևելից կողմանց

1. Կ. Գանձակեցի էջ 134

2. Ըստ Ալիշանի ենթադրությունների պետք է գրվի Հերք, որ Աղվանից աշխարհի Հերեթն է Սղնախի մոտ (տես Գանձակեցի էջ 134, տողատակում):

հոգևորականները ստիպված էին նոր կաթողիկոսի քեկնածու ընտրել մի պատանու, որը կաթողիկոսական տոհմից միակն էր: Այս պատանուն էլ տանում են Գանձակ, նոր ամիրա նշանակված Օմարի մոտ և խնդրում, որ թույլատրի սրան կաթողիկոս ձեռնադրեն: Օմարը այս պատանուն տեսնելով զարամացած ասում է. «Հասակով չափազանց մանուկ է, դուք որ չափահաս եք, ինչո՞ւ կաթողիկոս չեք լինում»: Նրան պատասխանում են. «Որովհետև սա կաթողիկոսների տոհմից է, աթոռը սրան է պատկանում»: Օմարի կարգադրությամբ և մի քանի եպիսկոպոսների ներկայությամբ պատանին ձեռնադրվում է կաթողիկոս՝ Հովհաննես անունով: Սա նույնպես իր նախորդների նման հեռու է մնում Գանձակից, իր աթոռը հաստատում է Ուխտի քարում և երկար տարիներ այստեղից հովվում իր հոտը: Հետո էլ այլազգիներից նեղվելով՝ գնում է Չաքարյան Չաքարե և Իվանե իշխանների մոտ: Սրանք Հովհաննես կաթողիկոսին ընդունում են մեծ պատվով ու բնակեցնում Միափոր գավառում՝ Խամշի կոչված վանքում,¹ որտեղ էլ նա սկսում է մի մեծ ու գեղեցկատեսք եկեղեցի կառուցել, սակայն չի ավարտում, որովհետև Խորասանի Ջալալդին կոչված սուլթանը գալիս և ավերում է այն:² Հովհաննես կաթողիկոսը գահակալել է 40 տարի: (Տե՛ս Գանձակեցի էջ 147):

Եվ այսպես, Ուխտի քարում կաթողիկոսություն են արել տեր Բեժգենը, տեր Ստեփանոսը և տեր Հովհաննեսը: Իսկ թե այս Հովհաննես կաթողիկոսից հետո հոգևորականները ինչքան ժամանակ են մնացել Ուխտի քարում, այդ մասյն պատմիչները չեն հայտնում:

1. Տե՛ս Կ.Գանձակեցի էջ 135:

2. Խամշի վանքը գտնվում էր Չաքեք վանքի մոտակայքում:

ԱՌԱՆՇԱՀԻԿՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱՅՈՒՑԱԿՆ ՈՒ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Առանշահիկ իշխանների տոհմացուցակը ըստ մեր ենթադրությամբ, առաջինը կազմել է Մովսես Դասխուրանցին: Այն ավելի պարզաբանված ու ավելի ընդարձակ ներկայացրել է Բ.Ուլուբաբյանը, որը նաև կազմել է այդ տոհմի տոհմաժառը:

IX-X դարերում ապրած Առանշահիկների՝ Սահլ Սմբատյանի տոհմաճյուղի մասին Մովսես Դասխուրանցին գրում է. «Սահլը Հայկի տոհմից էր և Սյունիքի տերը (նկատի՝ ունի փոքր Սյունիքը, այսինքն Արցախը- Հ.Ն.): Սա բռնությամբ գրավել էր Գեղամա գավառը»:

1. Սահլ Սմբատյանը ունենում է Ատրներսեհ անունով մեկ որդի, որը շինում է Հանդի բերդը և ապարանք է կառուցում Վայկունիք գյուղում, որտեղ կար արքունական բաղնիք:

2. Ատրներսեհն ունենում է Գրիգոր և Ապուսե անուններով երկու որդի:

3. Գրիգորը կառուցում է Հավախաղացի բերդը և իր իշխանության ձեռքը մեկնում է այն կողմը: Այս Գրիգորն ունենում է հինգ զավակ, որոնցից ավագ որդի Ապուլին սպանվում է իր ազգակից Սմբատից, իսկ մյուս որդին՝ Սահակը, որը կոչվեց նաև Սևադա, մի քաջ ու խելացի մարդ էր: Սա միաժամանակ տիրեց Գարդմանին, Քոսա և Փառնա գավառներին, այլև ամբողջ Չորագետի ավազակապետերի իշխանը դարձավ ու հետամուտ եղավ զրագիտության և իր տան մեջ ուսուցիչներ նշանակեց...

4. Սահակ Սևադան ունենում է երկու որդի՝ Գրիգոր և Դավիթ անուններով: (Դավիթը պատմության մեջ այլևս չի հիշատակվում):

5. Գրիգորն ունենում է երկու որդի Սևադա, որը Իշխան անունով էր կոչվում և Ատրներսեհ:

6. Իշխան անունովը ունենում է չորս զավակ՝ Հովհաննես, Գրիգոր, Ատրներսեհ և Փիլիպե: Բարձրյալի աջը Հովհաննեսին ընտրեց, որը և Սենեքերեմ կոչվեց, բարձրանալով թագավորական գահ: Ամենակալ տերը սրա միջոցով վաղուց ի վեր խափանված թագավորությունը վերականգնեց: Պարսից թագավորը շատ մեծամեծ զարդերով զարդարեց նրան, տվեց իր հոր թագը և երիվարը: Նույն տարում Դավիթ անունով մեկը, որ հունաց մագիստրոս էր, մի չքնաղ թագ և արքայական ծիրանի ուղարկեց այդ աստվածահաջող մարդուն իբրև պատիվ ու գովեստ, որը հայրապետական աջով թագավորական օծում ստացավ ի փառս Քրիստոսի:¹

Բ.Ուլուքաբյանը՝ Մ.Դասխուրանցու ցուցակը ոչ միայն ընդարձակել է, այլ զանազան փաստեր հայտնաբերելով՝ Որորշակիորեն ճշտել է այն:

Այս ցուցակում հիմնականում նշվում են Առանշահիկ երկու տոհմերի ճյուղավորումները: Ինչպես տեսանք, արաբական զավթիչների դեմ ազատագրական պայքարի էին ելել Առանշահիկ Եսայի Ապունուսեն, որը Քթիշ բերդում մի տարի շարունակ պատերազմում էր Բուղայի կանոնավոր զորքերի դեմ: Մյուսը՝ Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանն էր, որը արաբական ավարառու զորագնդերի դեմ քաջաբար կռվեց և նրանց դուրս վռնդեց Հայոց արևելից կողմանքից:

Այս ցուցակն էլ այդ երկու զորեղ իշխաններից սերված «ճյուղերի» մասն է՝ ըստ Բ. Ուլուքանյանի:

1. Հովսեփի որդի Եսայի Ապունուսեն ունենում է Մովսես անունով մի որդի, որը հոր արսուրվելուց հետո տիրում էր Դիզակին և շրջականներին:

2. Մովսեսն ունենում է Գագիկ, Վաչագան որդիներ և Սոփի անունով դուստր: Գագիկը դառնում է Դիզակի թագավորը, իսկ Վաչագանն իշխում էր Գորոզ բերդում: Այսպիսով, Եսայի Ապունուսեի ժառանգներից հայտնի են նրա որդի Մովսեսը և երեք թոռները՝ Գագիկը, Վաչագանը և Սոփին:

1. Կադանկատվացի, էջ 266-267:

3. Սմբատի որդի Սահլ Սմբատյանը IX դարի առաջին կեսում Խաչենի տերն էր, ունեցել է երկու որդի՝ Ատրներսեհ և Հովհաննես-Մուավիա անուններով, որոնք իրենց հոր հետ 854-855-ին քշվեցին Սամառա՝ տաժանակության: Սահլի իշխանապետության օրոք նրա երկու որդիներն իշխաններ էին: Ատրներսեհը իշխում էր Ծարում կամ Վերին Խաչենում, իսկ Հովհաննես-Մուավիան՝ Մեծառանից գավառում:

Հովհաննես-Մուավիայից սերվածներն անհայտ են:

4. Ատրներսեհը ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր և Ապուսեք անուններով:

Գրիգորը կառուցում է Հավախաղացի բերդը և իր իշխանության ձեռքը մեկնում է այն կողմը: «Այն կողմը»՝ Կուրից այն կողմն էր, այսինքն Գրիգորն իր իշխանության տակ էր առել Հայոց արևելից կողմանց ավանդական բոլոր այն հողերը, որոնք մտնում էին Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության մեջ: Այս հեղինակը գրում է, որ Ատրներսեհի որդի Գրիգորը նույն Համամ բարեպաշտն է, որի անվան հետ է կապված Հայոց արևելից կողմանց կամ, որ նույնն է, Հայոց Աղվանքի թագավորության վերականգման պատիվը:¹ Մովսես Դասխուրանցին պատմում է «ղրանք (արաբները) բռնեցին հայոց Գևորգ հայրապետին և երկաթյա կապանքներով պատած բերին Պարտավ: Ապա բարեպաշտ Համամը, որը եղավ նաև Աղվանքի թագավոր, նույնպես Աղվանքի կործանված թագավորությունը վերականգնեց, ինչպես որ Աշոտ Բագրատունին նորոգեց հայոց թագավորությունը: Սրանք միևնույն ժամանակ կատարվեցին: Նույն ինքը՝ Համամը, նաև հայոց մեծ հայրապետ Գևորգին ազատել տվեց անօրեն արաբների բանտից, մեծ գանձեր նվիրելով և նրան բազմաթիվ մեծարանքներ ցույց տալով՝ ողջ առողջ Հայաստան ուղարկեց»:²

1. Տե՛ս Բ.Ուրուբաբյան «Ժաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում», էջ 74-75:

2. Կաղանկատվացի էջ 262-263:

6. Գրիգոր-Համամը ունեցել է հինգ որդի՝ Ապուլի, Սմբատ և Սահակ, որը կոչվեց Սևադա: (Մ.Դասխուրանցու ցուցակում մյուս երկու որդիների անուններ չկան): Այդ երկուսին «հայտնաբերել» է Բ.Ուլուքաբյանը, որոնցից մեկը՝ Վասակն է, մյուսը՝ Ատրներսեհը:¹ Այնուհետև նույն հեղինակը վկայելով գանգաճան աղբյուրներ հաստատում է, որ Գրիգոր-Համամի որդի Ատրներսեհն է եղել Կամբեճանի թագավոր Իշխանակի հայրը: Մի այլ տեղեկությամբ էլ, ճանաչված մասնագետը, հայտնում է, որ Ատրներսեհը՝ Համամի որդին, եղել է շաքեցիների թագավորը, որի համար նախ հիմք է ընդունում X դարի առաջին կեսին ապրած արաբ մատենագիր Մասուդինին, ըստ որի «Մեր այս գիրքը հյուսելիս շաքեցիների թագավորն էր Ատրներսեհ Իբն Համամը» (գրել է արաբ մատենագիրը): Այսինքն Համամի որդին Ատրներսեհն է: (Եզրակացությունն Ուլուքաբյանինն է):

Մյուս վկայությունն Անանիա Մոկացու հաղորդածն է: Հայոց կաթողիկոսը 958 թվականին Արցախում գտնված ժամանակ ծանոթացել էր տեղի իշխանների հետ և Կամբեճան-Հերեթի մասին գրել. «Ունէր զաթոռ թագաւորոյյան յայնժամ Իշխանակ՝ որդի տեառն Ատրներսեհի, թոռն երանելոյն Համամայ Բարեպաշտի թագավորին Աղուանից»:² Մյուս վկայությունը, որ բերում է Բ.Ուլուքաբյանը, վերաբերվում է Հովհաննես կաթողիկոսին (Դրասխանակերտցուն-Հ.Ն.), որը, ինչպես ինքն է գրում, եղել է Հայոց Աղվանքում, հյուրընկալվել մեծ իշխան Սահակ Սևադայի ընտանիքում, ապա եղել է Հերեթ-Կամբեճանում, որտեղ թագավորում էր Սահակ Սևադայի եղբայր Ատրներսեհը:

«Եվ ես, -գրել է Հովհաննես կաթողիկոսը, -ըստ տերունեան հրամանի հալածելա շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս

1. Տե՛ս Բ.Ուլուքաբյան Խաչենի իշխանությունը էջ 81:

2. Նույն տեղում:

արեւելեաց Աղուանից, առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ, և քազարն նոցունց Ատրներսեհ, որ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու»:¹

Այսպիսով, Համամ-Գրիգորի որդիներից՝ Ատրներսեհը նստում էր հոր վերանվաճած Կամբեճան-Շաքիում, որտեղ ստեղծում է իր փոքրիկ քազավորությունը: Սահակ Սևադան իշխանանիստ է դարձնում Փառփսոսը և իր տիրապետության տակ առնում Գարդմանքն ու Չորագետի կողմերը: Սմբատն ու Վասակը մնում են բուն Խաչենում՝ մեկը Գանձասարի շրջանների մոտ, մյուսը՝ Վերին Խաչենի, որի մեջ մտնում էր և Ծարը: Բ.Ուլուքարյանը Համամ-գրիգորի չորս որդիներին՝ յուրաքանչյուրին իր տեղում տեղավորելով, ավելացնում է, որ նրա ավագ որդին սպանվել էր, որ ասված է նաև Մ.Դասխուրանցու ցուցակում:

Մենք ներկայացնում ենք երկու ցուցակները և «Տոհմածառը»: Վերը բերված շարադրանքից էլ երևում է, թե մենք որ դեպքում, որ ցուցակից ենք օգտվել: Բ.Ուլուքարյանի կազմած «Առանշահիկների տոհմածառը» մի առանձնահատուկ տեղեկագիր է, որը մի կողմից հայտնում է, թե հեղինակը ինչպիսի ջանասիրությամբ ու ազնվությամբ է գրել այն, մյուս կողմից էլ այդ «տեղեկագիրը» ցույց է տալիս Առանշահիկներից յուրաքանչյուրի ապրած ժամանակն ու տեղը:

(Ինչպես ասել ենք, մեր այս աշխատության համար մենք ընտրել ենք այն փաստերը, որոնք այլ հեղինակների կողմից արդեն հայտնաբերված ու հաստատված են: Այդ նկատառումներով էլ վերը բերված մեջբերումները քաղված են Բ.Ուլուքարյանի «Խաչենի պատմությունը X-XVI դարերում» գրքից, էջերը նշված են):

1. Տե՛ս Բ.Ուլուքարյան, Խաչենի իշխանությունը... էջ 82:

ԱՌԱՆՇԱՀԻԿՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ ԸՍՏ Բ. ՌԻԼՈՒԲԱԲՅԱՆԻ

Այս տոհմածառի յուրաքանչյուր ուստ կարևորագույն դեր է ունեցել հայոց պատմության մեջ, որի համար էլ վաստակաշատ հեղինակը այն ներկայացրել է Առան նախնուց մինչև XVII դարը: Որպեսզի պարզ ու որոշակի երևա Առանշահիկների գործած միջավայրն ու ժամանակը՝ հեղինակն այն «բաժանել» է վեց հիմնական տոհմաճյուղերի:

1. Առան - «Որ ի Սիսակաց ի տոհմեն Հայկայ» (հնագույն ժամանակներից մինչև XI դ.)

2. Հաթերքի ճյուղ – Վախտանգ – Սակառ (1142-1201թթ.)

3. Հասան Ջալալյան (XII-XVI դարեր)

4. Ծարա տեր Ջհանշենք (Ջհանշահ) (XV-XVI դարեր)

5. Ծարա ճյուղ (XII դար)

6. Մելիք Շահնագարյան (XV-XVII դարեր)

Թեև այս ցուցակը վերջանում է XVII դարով, սակայն հեղինակը նշում է, որ Առանշահիկները գործել են մինչև XIX դարի սկիզբը՝ «հանդիսանալով ամենաերկարակյաց նախարարական տունը հայոց հողի վրա»:¹

Պատմական այս կարևոր թղթում, ցավոք, տեղ չեն գտել առնվազն երեք Առանշահիկ իշխաններ, որոնք պատմական նշանավոր դեմքեր են և որոնց մասին ճշգրիտ տեղեկություններ են հայտնել թե մեր մատենագիրները և թե հետագա պատմաբանները: Դրանցից երկուսը մեզ արդեն հայտնի են, մեկը՝ Գարդման բերդի տեր Կտրիճնե է, որը երկար ժամանակ դիմադրեց բուղայի զորքերին և որպեսզի փրկի բերդում գտնվող ժողովրդին, ստիպված հանձնվեց արաբական զորքերի թուրք զորապետին՝ Բուղային, և այլ անվանի իշխանների հետ քշվեց Սամառա՝ տաժանակրության: Երկրորդը՝ Ստեփանոս Կոն իշխանն է, որի ամրոցը գտնվում էր Տուս գյուղում (Ուտի-

1. Տե՛ս Բ.Ուլուքբեյան «Ճաչենի իշխանությունը...», էջ 87:

քում): Մա նույնպես գերեվարվեց Մամառա: Որտեղ էլ նահատակվեց կրոնափոխ չլնելու պատճառով:¹

Երրորդը՝ Օշին իշխանն է, որի ժառանգական հայրենիքը Ուտիք նահանգի Մայրեաց Ջուրքն է՝ Արշակաշեն (Շակաշեն) գավառում: Այնուամենայնիվ, «տոհմաժառի» հեղինակը գրում է, թե սրանք էլ պետք է որ Առանշայիկներ լինեն:

Մահմեդական բռնակալները նպատակ ունեին Գանձակն ու շրջակայքը խլել հայ բնիկ իշխաններից, որոնք Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչներ էին: Գանձակում հայ իշխանների և տիրող մահմեդականների միջև եղած անհաշտ պայքարն օրեցօր ավելի էր սրվում: Առանռանշահիկ իշխաններից շատերը ստիպված իրենց գույքն ու գերդաստանը առած բախտ էին որոնում օտար ափերում: Այդպիսիներից էր, օրինակ, Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչ Օշինը, որը հեռանալով հայրենի Ուտիքից՝ գնաց Կիլիկիա և դարձավ Կիլիկյան հայկական իշխանության հիմնադիրներից մեկը: Օշինի հաջորդներից էր Հեթում Ա-ն, որի անունից էլ նրանց տոհմը կոչվեց Հեթումյան:²

Պատմական ուտիք և Արցախ նահանգները, նույնիսկ հնագույն դարերում, իրար մեջ սահման չեն ունեցել, մի ժողովուրդ էր, մի աշխարհ, որը Առան նախնու ժառանգած տիրույթն էր, այդ ժողովուրդն էլ այդ նախնու սերունդներից սերվածն էր: Այդ պատճառով էլ հետագա պատմաբանները Ուտիքը իրավացիորեն համարում են որպես Հյուսիսային Արցախ: Շատ դեպքերում էլ պարզապես Ուտիքի գավառները վերագրում են Արցախին:

«Հեթումյանների իշխանության հիմնադիր՝ Հեթումի որդի Օշին Ա-ն, խույս տալով սելջուկյան թուրքերի հալածանքներից 1073թ. իր ազգատոհմով Կիլիկիա էր տեղափոխվել Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մայրյաց Ջուրք ավանից»:³

1. Թովմաս Արծրունի, էջ 205, Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174, 454, Կ. Գանձակեցի էջ 64, Լեո էջ 446:

2. Բ. Ուլուբաբյան Խաչենի իշխանությունը..., էջ 95, 96:

3. Տե՛ս ՀՄՀ. Հատ. IX, էջ 332-333:

Ա.Գ.Սուքիասյանը իր «Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն» գրքում այս փաստը նշում է առնվազն երկու անգամ. «1073թ. Գանձակից (այժմ Կիրովաբադ), -գրում է այս հեղինակը, -Կիլիկիա եկած հայկական Արցախ մարզի իշխաններից մեկը, իշխան Օշինն էր»: Այնուհետև Սուքիասյանը պատմելով Կիլիկիայի սպարապետ Սմբատի մասին, որը 50 տարի սպարապետություն է արել, նշում է. «Սմբատը սերում էր Կիլիկիայի հայ անվանի իշխանական տոհմից՝ Հեթումյաններից: Հեթումյանները Կիլիկիա էին տեղափոխվել Գանձակից դեռևս մինչև Ռուբինյանների իշխանության գլուխ անցնելը XI դարի սկզբին...»:¹

Հիշենք, որ Կիլիկիայի Սմբատ սպարապետը նաև պատմաբան ու իրավագետ էր: Նրա գրչին է պատկանում հայկական երբեք դատաստանագիրքը՝ առաջինի հեղինակը Դավիթ Ալավկաորդին է, երկրորդն ու հիմնականը գրել է Մխիթար Գոշը:

Մանուկ Աբեղյանը գրելով 12-րդ դարի Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր մատենագիր Ներսես Լամբրոնացու մասին, նշում է. «Լամբրոնեցու մեծ պապը, Օշին անունով մի ազնվական, Գանձակի կողմից 1073 թվականին տեղափոխվում է Կիլիկիա: ...Օշինը և նրա որդին՝ Հեթումը, մնում են կայսերական ծառայության մեջ և դառնում են այն կողմերի հայտնի իշխանները»:²

Այսպիսով, բերված բոլոր փաստերը վկայում են, որ սելջուկ թուրքերը առաջին հերթին չէին հանդուրժում Գանձակի և նրա մերձակայքի բնիկ հայ տերերին, որոնք Առանշահիկ ծագում ունեին:

Ուրեմն Գարդման բերդի տեր Կտրիճը, Տուս գավառի ամրոցի տեր Ստեփանոս Կոն իշխանը և իհարկե, Օշին իշխանը Առանշահիկներ են և պետք է մնտնեին «Առանշահիկների տոհմաժառի» մեջ:

1. Ա.Գ. Սուքիասյան Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978թ., էջ 21, 29, 237-239

2. Մ.Աբեղյան, Երկեր, հատ. Դ Երևան 1970թ., էջ 158:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ VII-XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(հակիրճ տեղեկություններ)

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ
(VII դար)

Մովսես Կաղակատվացին VII դարի հայ պատմիչ է, ծնվել է Ուտիք նահանգի Կաղանկատուք գյուղում: Գրել է «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկը, որը տոգորված է հայ մշակույթի, հայ դպրության, հայ խոսքի, հայ եկեղեցու, հայ պատմության գաղափարով: Իր պատմության մեջ հայրենասեր հեղինակը քրիստոնեական կրոնը և հայ դպրությունը համարում է որպես հայ ժողովրդի ինքնությունը պահող ու պաշտպանող կարևոր միջոցներ: Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ ամենայն մանրամասնություններով ներկայացված են Առնաշահիկ Սուրբ Վաչեի և բարեպաշտ Վաչագանի ծավալած հայրենասիրական գործունեությունները: Կաղանկատվացու պատմության մեջ զգալի տեղ է գրավում քրիստոնեական կրոնի պահպանման գաղափարը, հեղինակը նույնիսկ ձգտում է նրան, որ հյուսիսային ժողովուրդները քրիստոնյա դառնան և միավորվեն հայ եկեղեցու հովանու ներքո: Կաղակատվացին իր պատմության մեջ ներկայացրել է նաև Սասանյան Միհրան տոհմը, որը գաղթել էր Գարդման և պայքարի մեջ մտել տեղի Առնաշահիկ իշխանների հետ:

Մ.Կաղակատվացին իր պատմության մեջ ներկայացրել է Գրիգոր Լուսավորչին, Գրիգորիսին, թե նրանք ինչպիսի սիրով ու եռանդով են քրիստոնեությունը արմատավորել Աղվանից աշխարհում: Առանձին ջերմությամբ է նկարագրված նաև Մ.Մաշտոցի գործունեությունը: Աղվանից պատմության մեջ կարևորվում է նաև Հայաստանի, Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի, Արաբիայի, Վրաստանի, հյուսիսային ցեղերի՝ հոների, խազիրների և այլոց միջև տեղի ունեցած տնտեսական, քա-

ղաքական, կրոնական և ռազմական հարաբերությունները: Կադակատվացին իր զգացումներով, աշխարհայեցողությամբ, նպատակներով ու ձգտումներով հայրենասեր պատմիչ է, որի պատմությունը շնչում է հայ մշակույթի, հայ եկեղեցու հայ պատմության գաղափարով:

ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂ

(VII դար)

Դավթակ Քերթողը VII դարի հայ բանաստեղծ է: Ըստ Աս.Մնացականյանի Դավթակը Ջվանշիր իշխանի համաներկրացին էր: Քանի որ տվյալ ժամանակ Ջվանշիր իշխանի երկիրը Գարդմանն էր, ուրեմն Դավթակն էլ պետք է որ Գարդմանից լիներ կամ Ուտիքի մի այլ գավառից: (Տե՛ս Աս.Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 169):

Դավթակ Քերթողից մեզ է հասել միայն Մովսես Կադակատվացու պատմության մեջ պահպանված «Ողբ Ջվանշիր մեծ իշխանի մահվան առիթով» գրված երկը: «Ողբը» գրելուց առաջ էլ նա համարվում էր «Քերթող», այսինքն բանաստեղծ, բանաստեղծական արվեստի խոշոր գիտակ, նշանակում է, որ նա հայտնի էր նաև այլ ստեղծագործություններով, որոնք մեզ չեն հասել: Պատմիչը գրում է, թե երբ մեծ իշխանի մահվան լուրը տարածվեց. «Այդ ժամանակ Դավթակ անունով ճարտասանի մեկը, որ ծանոթ էր տաղաչափական արվեստին, ստեղծագործելու մեջ վարժ ու հաջողակ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադեմ, մեջտեղ եկավ: Սա առատ խոսքի պաճուճանքներով ճարտար կերպով երգում է և շատ լավ գովաբանում՝ ունենալով այնպիսի լեզու, ինչպիսին ունենում է արագագիր գրողը: Սա շարունակ գալիս և երկար ժամանակ մնում էր պալատում: Իսկ երբ մեծ գորավարի հանկարծահաս սպանության առթիվ օրհասական շշուկը տարածվեց արևելյան երկրի

(Աղվանքի) վրա, այդ ժամանակ նա սկսեց երգել այբբենական կարգով դասավորված այս ողբը բարյացապարտ Ջվանշիրի վրա...»։ (Մ.Կադանկատվացի, պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ., էջ 176)։

Պատմիչի կողմից Դավթակին տրված այս բնութագրությունից էլ երևում է, որ նա ունեցել է բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք հայտնի են եղել ժողովրդի մեջ։ Այդ երևում է նաև «Ողբի» շարադրանքից, որը հարուստ է ժողովրդական բանահյուսության առատ երանգներով։ Բանաստեղծը ծանոթ է եղել նաև անտիկ դիցաբանությանը։ Նա Ջվանշիրի մահն ավելի ցավով ողբալու համար, դիմում է. «Աստվածային խոսքին գիտակ հոգի, հորինի՛ր իմաստով ողբերգական երգեր, որպեսզի սգալի ձայնով անդադար ողբանք մեր ծանր կորստի վրա»։ (Մ.Կադանկատվացի, էջ 176)։ Դավթակ Քերթոզի «Ողբը» մեզ հասած առաջին քնարական պոեմն է, որը մտել է հայ գրականության պատմության մեջ, տեղ գտել հայ քրիստոնատյաններում, տպագրվել առանձին գրքով և թարգմանվել մի շարք լեզուներով։ Դավթակ Քերթոզի «Ողբ» պոեմը գրված է հայերենի այբբենական կարգով՝ ակրոստիքոսով։ Նույնիսկ, այդքանից հետո էլ 1940թ. Բաքվում ոմն գրականագետ Մ.Ռաֆիլին գրել է, թե իբր Դավթակը եղել է աղբրեջանական գրող։ Նույն Բաքվում լույս տեսնող հայկական «Կոմունիստ» թերթի աշխատակիցներից մեկը՝ Աշոտ Ծատուրյանը, խնդրանքով դիմել է Մանուկ Աբեղյանին, որ ճանաչված գիտնականը այս հարցին հստակ ու համոզիչ պատասխան տա։

Մ.Աբեղյանը պատասխան նամակում գրել է, որ Աղբրեջան պետությունը ստեղծվել է XX դարի երկրորդ տասնամյակում, հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո։ Ուրեմն, եթե մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Աղբրեջան պետություն չի եղել, ապա նա ինչպես կարող էր ունենալ բանաստեղծ։

(Այս նամակները, որոնցից մենք ներկայացրինք միայն մի փոքր հատված, պահպանվում են Երևանի Ե.Չարենցի ան-

վան գրականության և արվեստի թանգարանում, Մ.Աբեղյանի ֆոնդ, գործ IV 185):

ԱՊՈՒՄՈՒՍԵ

(IX դար)

Ապումուսեից մեզ է հասել Թովմա Արծրունու պատմության մեջ պահպանված այն վավերագիր թուղթը, որը հասցեագրված էր Արաբիայի թուրք գորահրամանատար Բուդային: Այս ստեղծագործության մեջ ակնհայտորեն երևում է հայ իշխանի մարդասիրությունը, խաղաղ գոյակցությունը, ռազմական գործերին լիարժեք տիրապետելու ունակությունները և իր հայրենիքին, իր հող ու ջրին անմնացորդ նվիրված մարդու, ռազմիկի ամբողջացված կերպարը: Նա քաջաբար դիմում է այլազգիների գորապետին՝ ասելով, թե փոխանակ օգնեք ձեր հպատակ ժողովրդին, գալիս եք ավազակաբար ավերելու, թալանելու, գերեվարելու... Իսկ եթե այդպես ես կամենում նաև դու, ապա՝

Դու՝ նպատակ, և աղեղն իմ՝ խոցոտիչ,
Դու՝ ախոյան, և մակունք իմ՝ յաղթանակ,
Դու՝ ոսոխ, և զորքն իմ՝ դատապարտիչք,
Քո պատերազմ, և մեր՝ յաղթություն,
Քո՝ մարմին, և իմ՝ նիզակ,
Քո պարանոց, և իմ սուսեր...

Հայրենասիրական այսպիսի տողերով է սկսվում հայ դպրության նոր շրջանը: Ապումուսեի այս «թուղթը», անկասկած, պետք է համարել որպես հայ միջնադարյան գրականության մեջ եղած ռազմահայրենասիրական ակնառու գործերից մեկը:

(Տե՛ս նաև Ա. Շ. Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966 թ., էջ 180):

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՎԵԼՅԻ

(IX դար)

Համամ Արևելցին ապրել և ստեղծագործել է 9-րդ դարում:

Սա էր, որ Հայոց Աղվանքում վերականգնեց հայկական թագավորությունը, բայց քանի որ ուներ գրական և երաժշտական բնածին հակումներ, գահը թողնում է իր որդի Ատրներսեհին և եղբորը՝ Փիլիպեին և ինքն զբաղվում գրական-մանկավարժական գործունեությամբ: Նրա գրչին են պատկանում մի շարք բանաստեղծություններ, աստվածաշնչային մեկնություններ, քերականության մի ձեռնարկ և այլ ստեղծագործություններ:

Աս. Մնացականյանը գրում է. «...ռազմական և քաղաքական ականավոր գործիչ Համամ Արևելցին իր ստեղծագործությունների միջից մեզ է նայում նաև որպես բանաստեղծ, երաժիշտ, պատմիչ, աստվածաշնչի և աստվածաբանական գրականության մեկնիչ, քերական, մանկավարժ, եկեղեցական ժամերգություն կանոնավորող:

Այս ամենով նա Հայոց Արևելից աշխարհի առաջին դասական մատենագիրն է, նրա խոշոր լուսավորիչներից մեկը: Եվ երբ այդ բոլորին ավելացնում ենք արարական բռնապետության ձեռքերից Աղվանքը (հետևապես նաև Անդրկովկասը) ազատագրելու գործում նրա դերը և Աղվանից խորտակված թագավորության վերականգման մեծ գործը, ապա ավելի քան ամբողջական է դառնում նրա եզակի կերպարանքը՝ առհասարակ»: Այնուհետև մեր այս խորիմաստ հեղինակը՝ Աս. Մնացականյանը, համեմատելով Բյուզանդիայի հայ թագավորներին Հայոց արևելից կողմանց հայ թագավորների հետ՝ նշում է, որ Բյուզանդիայի հայ թագավորները կտրված էին Հայոց հողից, Հայոց երկրից, մինչդեռ. «Համամն ու նրա հաջորդները ոչ այլ ոք են, քան իրենց երկրի՝ Աղվանքի հնամենի ու բնիկ հայության հարազատ զավակները, հայ լեզվի և գրականության արժանահիշատակ ներկայացուցիչները»:

(Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ակադ. Հրատ. Հատոր III, երևան 1976 թ., էջ 354-355):

(Տե՛ս, Ա.Շ. Մնացականյան Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 181):

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ

(Հովհաննեսն ուներ մահ Վարդապետի կոչում, բայց քանի որ պատանեկան տարիներին ձեռնադրվել էր սարկավագ, այդ անունով էլ մա մտել է պատմության մեջ):

Հովհաննես Սարկավագը ծնվել է 1045 թ. Հայոց Ռտիք մահանգի Գանձակ քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում:

Մանուկ Աբեղյանը գրում է, որ Հովհաննեսի ծնողները մի առանձնահատուկ խնամքով են դաստիարակել իրենց որդուն, ներշնչելով նրան բարեպաշտություն, գիտություն և մեծ սեր հայրենիքի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ: Այնուհետև Հովհաննեսն ուսումը շարունակում է Հաղպատի վանքում: (Տե՛ս Մ. Աբեղյան, երկեր, Դ հատ. էջ 64, երևան 1970թ.):

Թե Հովհաննեսն ինչքա՞ն էր ընթերցասեր, հայտնի է Կ. Գանձակեցու մի պատումից. «Մի անգամ այնպես պատահեց, -գրում է Կ. Գանձակեցին, -որ մա գնաց քարայր, որտեղ գրքեր էին և ուրիշները նրա հետ: Երբ նրա հետ եղածները դուրս եկան, փակեցին դուռը, մա թաքնվեց ներսում. նրանք այնպես իմացան, թե մա առաջ դուրս եկավ: Երբ դրա վրա շատ օրեր անցան, դարձյալ գնացինք քարայր ինչ-որ բանի համար. տեսանք նրան ու զարմացանք. Հարցրին նրան, թե՝ «Ինչպե՞ս ապրեցիր առանց կերակրի ու խմելու»: Նա նրանց ցույց տվեց գրքերը, որ կարդացել էր և ասաց. «Այդ է իմ ուտելիքն ու խմելիքը. որ կերա ու խմեցի այս օրերին»: (Կ. Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1982թ., էջ 91):

Հովհաննես Սարկավազի թողած գրական ժառանգությունը բազմաբնույթ է, նա գրել է ներբողներ, մեկնություն, ճառեր, տաղեր, շարականներ, աղոթքներ, տոմարական աշխատություններ, խրատներ, տիեզերական և ուրիշ բնագիտական գործեր, փիլիսոփայական, բարոյագիտական երկեր: Սակայն նրա մեծագույն գործունեությունը ճանաչվեց մանկավարժության մեջ: Մեծ ջանքերի միջոցներով ձեռք բերած գիտելիքները նա դարձնում էր իր բազմաթիվ աշակերտների սեփականությունը: XI դարի 70-ականներին Հովհաննես Սարկավազը արդեն Անիի դպրոցի ղեկավարն էր: Սրա ջանքերի, համառ ու քրթնաջան աշխատանքների շնորհիվ Անիի դպրոցը ձեռք է բերում նոր՝ աշխարհիկ բնույթ, փիլիսոփայական ու բնագիտական ուղղվածություն: Հովհաննես վարդապետի գիտամանկավարժական և կազմակերպչական եռանդուն գործունեության շնորհիվ Անիի դպրոցը հասավ աննախադեպ ծաղկմանն ու զարգացմանը, որն էլ հիմք հանդիսացավ, որ նրան անվանեն Անիի դպրոցի հիմնադիր: Այնուհետև Հովհաննես Սարկավազը վերադառնում է Հաղպատի վանք, ուր շարունակում է իր գրականագիտական ու մանկավարժական գործունեությունը, որտեղ էլ բարձրացնում է ուսման մակարդակը, ընդլայնում ուսումնասիրվող գիտական առարկաների շրջանակները: Նա Հաղպատի բարձրագույն դպրոցը հասցնում է իր աննախադեպ փառքին, որի պատճառով էլ նրան համարում են որպես այդ դպրոցի հիմնադիր:

Ընդհանրապես Հովհաննես Սարկավազը համարվում է որպես միջնադարյան Հայաստանի դպրոցական գործերի բարենորոգիչ: Ինչպես Անիի, այնպես էլ Հաղպատի դպրոցներում նա ստեղծում է ուսուցման նոր համակարգ, նոր մեթոդներ, մշակում հատուկ ծրագիր, որոնցով դաստիարակվում և ուսուցանվում էին աշակերտները: Եվ բնավ էլ պատահական չէր, որ նրա աշակերտներից շատերը կարևոր դեր ունեցան միջնադարյան հայկական մշակույթի հետագա զարգացման գործում: (Երենիա

Անձրեկ, Սամվել Անեցի, Խաչատուր Անեցի և շատ ուրիշներ): Հովհաննես Սարկավազը հայտնում էր, թե. «Ես դյուրահավատ մարդկանցից չեմ, որ առանց քննության հավատամ ամեն մի խոսքի և խարվեմ, որովհետև առանց քննելու և փորձելու, չի կարելի ընդունել որևէ պնդում»¹: Նրա ստեղծագործությունների առանցքը հենց այս փորձն ու քննությունն էր:

Հովհաննես Սարկավազը ցրված հայ ժողովրդին միաբանության և համախմբվածության կոչ էր անում «հարազատ կտորի» տակ (Կ. Գանձակեցի): Սա հայ ժողովրդի մեծ գավակի կոչն էր, որը քաջ գիտակցում էր, թե միայն այդ ճանապարհով՝ ազգի ցրված ուժերի միաբանությամբ, կարելի է ազատագրվել օտարերկրյա զավթիչների լծից և նվաճել ազգային ազատագրություն և պետական անկախություն: Նրա գրչին են պատկանում մի շարք ստեղծագործություններ, որոնք նվիրված են հայոց մեծագոր արքա Տրդատին, սուրբ հայրապետ Ներսեսին և սքանչելի Սահակին ու Մեսրոպին: Այս գործերում Սարկավազը փառաբանում է հայոց անցյալը՝ հուսադրում և ոգեշնչում ինչպես իր ժամանակակիցներին, այնպես էլ հետագա սերունդներին:

Ընդհանուր առմամբ Հովհաննես Սարկավազի մանկավարժական, գիտափիլիսոփայական, էսթետիկական և գեղարվեստական գործերը՝ իրենց ողջ բազմազանությամբ, հայ մշակույթի պատմության մեջ համարվում են որպես նոր մտքերի, նոր գաղափարների արտահայտություններ:

Հովհաննես Սարկավազը վախճանվել է 1129 թ. Հաղպատում: Նրան թաղում են մեծ եկեղեցու արևելյան կողմի փոքր եկեղեցու դռների մոտ: Կ. Գանձակեցին գրում է, որ այդ փոքր եկեղեցին «...հետո Համազասպ եպիսկոպոսը քանդեց ու շինեց մի հրաշալի կառույց, ուր զանգակներ կախեց՝ նրա մեջ նաև եկեղեցի հարմարացնելով»: (Կ. Գանձակեցի «Հայոց պատմություն» երևան, 1982թ., էջ 90):

1. ՀՄՀ, հատ. 6, էջ 565:

ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱՌԴԻ

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Սուրբը վախճանվեց (խոսքը Հովհաննես Սարկավագի մասին է) հինգ հարյուր յոթանասունութ թվականին (1129թ.): Մի տարի հետո վախճանվեց Ալավկաորդի սուրբ լուսավորիչ Դավիթ վարդապետը, որ Գանձակ քաղաքի բնակիչ Արքայություն անունով մի քահանայի խնդրանքով գրեց գեղեցիկ շարադրված ու օգտակար «կանոնական օրինադրությունները»: Գրիգոր անունով մի այլ սքանչելի վարդապետ ևս կար, որին Թոբակերի որդի էին կոչում: Սրանք երեքն էլ Գանձակ աշխարհից էին, որտեղից նաև ես եմ»: (Կ. Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1982թ., էջ 90): Գանձակեցու այս հակիրճ տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Դավիթ Ալավկաորդին ծնվել է Հայոց Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում, որ նա ուներ վարդապետի կոչում, գրել է գեղեցիկ շարադրված ու օգտակար «կանոնական օրինադրությունը» և մահացել է 1130 թվականին:

Միայն հայտնի չէ, թե սուրբ լուսավորիչ Դավիթ վարդապետը երբ է ծնվել:

Դավիթ Ալավկաորդու կանոնական օրինադրությունը Մ. Արեղյանը ներկայացնում է ընդհանրացված ձևով: «...Նա (Դավիթ Ալավկաորդին) իր կանոններով մաքառել է իր դարի վատ սովորությունների և ապականված բարքերի դեմ, ինչպես և զանազան առողջասլահական միջոցներ է առաջարկել... Նրա գրքից հնարավոր է լինում ծանոթանալ մեր հին կենցաղին, բարքերին, մտավոր, բարոյական դրությամբ...»: (Մ. Արեղյան, երկեր, հատ. 4 Երևան 1970թ., էջ 84):

Անյուհետև Մ. Արեղյանը մեջբերելով Կ. Կոստանյանցի հոդվածը («Ազգագրական հանդես», էջ 67) գրում է. «Ալավկաորդու այս գործը Հայոց Գրականության մեջ իր տեսակով առանձին մի բան է, գուցե առաջինն ու միակը: Նա ներկայաց-

նում է կյանքն, ինչպես կա, ինչպես ինքը տեսնում է այդ, և իր կանոնները դնում է իր աշակերտին (այսինքն՝ Արքայություն քահանային) ըմբռնելի երևույթների դեմ: Այդ դիտողական նկարագիրն է, որ բարձրացնում է կանոնական օրինադրությունների արժեքը: Նրա պատմական նշանակությունը հենց այնտեղ է, որ նա սերտ կապված է իր ծագման, միջավայրի ներքին վիճակի և զարգացման պայմանների հետ և ճշգրիտ հայտարարն է նրանց»: (Մ. Աբեղյան, էջ 83-84):

Դավթի գիրքը բաղկացած է 98 կանոններից (հոդվածներից) և այն որպես օրենսդրություն կիրառվել է երկար ժամանակ, նույնիսկ Մ. Գոշի «Դատաստանագրքի» լույս աշխարհ գալուց հետո: Թեև Ա. Գ. Սուրիասյանը գրում է, թե այդ կանոնները (խոսքը Դավթի գրքի մասին է) պարունակում են հետաքրքիր մտքեր և իրավական նորմեր, որոնց բազմակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց կտա նրանց տեղը հայ իրավունքի զարգացման ասպարեզում, այնուամենայնիվ, մեզ համար կարևորն ու էականն այն է, որ Դավիթ վարդապետը իր գրքում ներկայացրել է այն, ինչ տեսել և զգացել է և իր ապրած ժամանակաշրջանը պատկերավորելով՝ կամեցել է օգտակար լինել իր ժողովրդին, որն էլ իրագործել է:

(Տե՛ս Ա.Գ.Սուրիասյան, Մխիթար գոշը և «Հայոց դատաստանագիրքը», Երևան 1965թ., էջ 62-63):

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Մխիթար Գոշը հայտնի է որպես գիտնական, օրենսդիր, առակագիր, պատմաբան, մանկավարժ և հասարակական գործիչ:

Մխիթար գոշը ծնվել է մոտավորապես 1130 թվականին, Հայոց Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում, հայ քրիստոնյասեր ընտանիքում: Նա սկզբնական կրթությունն ստանում է ծննդավայրում՝ ուր ծանոթանում ու հմտանում է սուրբ գրքերի

մտքերին ու իմաստություններին: Չափահաս դառնալով ձեռնադրվում է կիսակրոն քահանա:

Այնուհետև ուսումը շարունակում է ժամանակի հայտնի իմաստասեր Հովհաննես Տավուշեցու մոտ, որից էլ ստանում է վարդապետի կոչում: Չեռք բերած գիտելիքներով չբավարարվելով՝ նա գնում է Կիլիկիա, իր վարդապետական կոչումը թաքցնելով՝ ուսանում է Սև լեռան երևելի գիտնականների մոտ և վերստին ստանում վարդապետի աստիճան: Հայրենիք վերադառնալով՝ նա որոշ ժամանակ ապրում է Գանձակ քաղաքում, ապա տեղափոխվում Խաչեն՝ Հաթերքի Վախթանգ իշխանի ու նրա եղբայրների մոտ, որոնք «շատ պատիվներով մեծարեցին նրան»: Որոշ տարիներ այնտեղ մնալուց հետո Մխիթարը գալիս է Գետիկ վանքը և հաստատվում այստեղ: Երկար ժամանակ չանցած երկրաշարժից լիովին ավերվում է Գետիկ վանքը:

Բնակիչները որոշում են ցրվել: «Իսկ սուրբ վարդապետը (մխիթար գոշը) արգելեց նրանց այդ մտադրությունը՝ ասելով չպետք է միմյանց թողնել ու ցրվել, այլ միասին ապրել ու խնդրել՝ իրենց համար բնակության տեղ», -գրում է Կ. Գանձակեցին:

Չաքարյան եղբայրներ Չաքարեի և Իվանեի օժանդակությամբ՝ նոր վանք կառուցելու տեղը ընտրվում է Տանձուտի ձորը, հին Գետիկից ոչ հեռու:

«Այնուհետև սքանչելի վարդապետը, -գրում է Կ. Գանձակեցին, -իր միաբանների հետ ձեռնարկեց վանքի ու եկեղեցու շինությունը՝ Տանձուտի ձորում: Շինեցին մի գեղեցկաշեն փայտակերտ եկեղեցի և օծելով կնքեցին սուրբ Լուսավորիչ Գրիգորի անունով: Նոր Գետիկում վանքի վերևը կառուցեցին մի շատ փոքրիկ եկեղեցի հանուն սուրբ Կարապետ Հովհաննեսի:

Ապա սկսեցին կոփածո վեմերով, գեղեցկաշեն արվեստով երկնամասն գմբեթաձև եկեղեցու հիմքը գցել, որ տեսնողներին հիացք էր պատճառում: Եկեղեցու կառուցման գործը սկսվեց 1191 թվականին և ավարտվեց 1196 թվականին:

Գետիկի հռչակավոր ու ծիծաղատեսք եկեղեցին, որ կառուցեց մխիթար վարդապետը միաբաների հետ՝ Հաթերքի տեր՝ խաչենցի Վախթանգի ու իր եղբայրներ՝ Գրիգորի, Գրիգորիոսի, Խոյդանի, Վասակի և բարեպաշտ իշխաններ՝ Քուրդիկի (Մամիկոնյանց տոհմից) որդիներ Դավթի ու Սադունի, սրանց քույր Արդուխաթունի՝ Հաթերքից Վախթանգի կնոջ օգնությամբ։ Սա շատ բաներում օգտակար եղավ, իր դուստրերի հետ պատրաստեց մաս գեղեցիկ վարագույր, սուրբ խորանի ծածկույթ, որ հիացնում էր տեսնողներին, պատրաստած էր այծերի շատ փափուկ աղվամազից, ներկված էր պես-պես ու գույնզգույն, գործված էր քանդակաձև ու ներկված էր պատկերներով։

Եկեղեցու համար կառուցվեց մաս գեղազարդ ու կոփածո վեմերով գավիթ։ ...Կառուցեցին մաս այլ մատուռներ սուրբ առաքյալների ու սուրբ Հռիփսիմեի անունով»։

Վանքին հատկացված տարածքն այնքան ընդարձակ էր, որ միաբանները հնարավորություն ունեցան մաս երկու գյուղ կառուցել, որոնցից մեկը անվանեցին Տգրուկածով, մյուսը՝ Ուռեկանջ։ (Տե՛ս Կ. Գանձակեցի. «Հայոց պատմություն», Երևան 1982թ., էջ 151-160)։

Այս վանքային համալիրը Մխիթար Գոշը կնքեց Նոր Գետիկ անունով, որն իր մահից հետո կոչվեց Գոշավանք՝ Գոշի կառուցած վանք։

Գոշավանքը եղել է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր, կրթական և մշակութային խոշոր կենտրոններից։

Գոշավանքում ուսուցանվել են հայոց և օտար լեզուներ (հունարեն, լատիներեն) քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ, նկարչություն... Այստեղ պահվել և ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր։

Մխիթար Գոշը դեռևս իր կենդանության օրոք էր սուրբ համարվում։

Կ.Գանձակեցիին պատմում է, քե. «Այնպես պատահեց մի անգամ, որ նրա (Գոշի) սպասավորները՝ վանքի պետքերի համար գինի բարձած գրաստներով գալիս էին: Բասիլա անունով մի ոմն վրացի եկավ ու կամենում էր բռնի կերպով նրանցից գինի առնել, որովհետև Իվանեի գործակալն էր անտառի վրա ու պահում էր նրա իջևանատեղը: Սպասավորներն ասում են նրան. «Մեզ նեղություն մի տա, որովհետև մենք Գոշի մարդիկ ենք»: Իսկ այդ թշվառականը հայհոյելով անարգեց նրան ու Գոշին: Երբ հասավ այն տեղը, ուր նրա (Գոշի -Հ.Ն.) անունը պետք է անարգանքով հիշատակեր, անմիջապես համրացավ, կապվեց նրա լեզուն, ծովեցին նրա շրթունքները, և այդպես մնաց շատ օրեր, մինչև որ հառաչանքներով եկավ թողություն խնդրեց: Ամեն ոք, ով տեսնում էր այդ մարդուն, գովում էր աստծու ծառային»: (Կ. Գանձակեցի էջ 160-161):

Մխիթար Գոշը գրել է մոտ մեկ տասնյակ երկեր, որոնցից մեր գրականության մեջ առավել հայտնի են նրա «Դատաստանագիրքը» և «Առակները»:

Գոշի, հատկապես, այս երկու գործերը, իրենց բովանդակությամբ, արտահայտչական ձևերով, իրենց մեջ պարունակելով բազմազան գաղափարներ, տալիս են Հայաստանի ու հայության կյանքի նկարագրությունը XII-XIII դարերում ընդհանրապես:

Այս տեսակից էլ Գոշի այս երկերը մեր գրականության մեջ համարվում են որպես նորություն: Գոշի «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է երեք մասից՝ նախադրություն-11 գլուխ, եկեղեցական կանոնք-124 գլուխ և աշխարհական օրենքներ-130 գլուխ:

Մասնագետների քննությամբ՝ Գոշի «դատաստանագիրքը» ունեցել է պատմական կարևոր արժանիքներ: Օրինակ, Ա.Գ.Սուքիասյանը գրում է. «Մխիթար Գոշի այս մեծ աշխատությունը՝ «Հայոց դատաստանագիրքը», իբրև միակ հայկական օրենսգիրք, շատ տարածված և գործածված է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև հայկական գաղթավայրերում՝ Լեհաստանում, Խրիմում, ինչպես և Վրաստանում, որ մտել է

վրացական օրինագրքի մեջ և այստեղից իբրև նյութ ծառայել ռուսական օրենսդրության համար: Դրանից օգտվել է և Հեթում քազավորի եղբայր Սմբատ սպարապետը՝ իր «Յաղագս դատաստանյաց քազութաց» օրինագրքի համար, որ կազմել է Կիլիկիայում: Այսքան ահա մեծ է եղել այս մեծ վարդապետի այս մեծ երկի գործնական ու կուլտուրական պատմական նշանակությունը:

Դրանից օգտվել է և հայոց հոգևոր իշխանությունն իր իրավասության ենթակա գործերի համար վճռահատում անելիս»: (Ա.Գ.Սուրիասյան, Մխիթար Գոշը և «Հայոց դատաստանագիրք», Երևան, 1968թ., էջ 3):

Պրոֆ. Խ.Ս.Սամվելյանն էլ հայտնում է, թե. Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» հայ իրականության մեջ առաջին-օրենսգիրքն էր: Այն Հայաստանի իրավական-դատական ասպարեզում հանդիսանում էր միակ օրենսգիրքը, որ հայկական իրավունքի կողերսի հռչակ էր վայելում»: (Խ.Ս.Սամվելյան, «Հին հայ իրավունքի պատմություն» Երևան, 1939թ. Հատ. I, էջ 76-77):

Ինչպես «Հայոց դատաստանագիրքն» էր նորություն մեր գրականության մեջ, -գրում է Մ. Արեղյանը, -այնպես էլ առակներն են՝ «Ճշմարտութիւնն աշխարհօրէն»:

Մխիթար Գոշի առակները, որոնց թիվը 190 է, խմբագրված են մի շատ հմուտ մարդու ձեռքով, ինչպես իրոք եղել է Մխիթարը: Դրանց համար նա օգտվել է Եզոպոսի առակներից ու Բարոյախոսից, ինչպես և այլ գրավոր աղբյուրներից ու ժողովրդական առակներից: Անպայման կան և այնպիսիները, որ հեղինակի իրեն ստեղծածն են: Նա, ինչպես երևում է, մեծ նյութ է ունեցել ձեռքի տակ, բայց ամեն ինչ որ ունեցել է, չի գործադրել: Ամեն ինչ, որ նա առել է իր ժողովածուի մեջ՝ շատ որոշ կարգով դասավորել է ըստ նյութի, այսինքն՝ ըստ գործող անձերի, նախ՝ երկինք ու երկիր և երկնայիններ և ապա՝ բույսեր, լեռներ, կենդանիներ ու մարդիկ: Ամբողջի մեջ երևում է մի մտածող, կարգ ու կանոն սիրող մարդու ոգին:

Այսպիսի միակերպություն չունեն Վարդանի (Վարդան Այգեկցու) առակները, որոնք և մի մարդու գրչից չեն դուրս եկած և ոչ էլ մի դարու արգասիք են»։ (Մ. Աբեղյան, երկեր, Դ հատ., Երևան 1970 թ., էջ 187-189)։

Եվ ինչպես Կ. Գանձակեցին է հայտնում՝ Մխիթար Գոշը շարունակ աշխատելով և ուսուցանելով էլ վախճանվում է 1213 թվականին և թաղվում իր շինած վանքում։

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վանական Վարդապետը ծնվել է 1181 թվականին Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Տավուշ գավառում։

Կիրակոս Գանձակեցին հայտնում է, որ Մխիթար Գոշի աչքի ընկած աշակերտներից. «Երկրորդի անունը Վանական էր. Սա սուրբ ու պարկեշտ մարդ էր ամեն ինչում, -շարունակում է Կ.Գանձակեցին, -իսկ վարդապետական խոսքով այդ ժամանակ գոյություն ունեցողներից բոլորին գերազանցում էր, մտքով բեղմնավոր էր ու խոսքով ճարտար։ Այդ բանի պատճառով շատերը գալիս են նրա մոտ ոչ միայն ուսուցչական խոսքի ուսման համար, այլ նրա ամբողջ կյանքի ու շարժումները անգիր օրենքներ էին տեսնողներին։

Եվ սա ես ասում եմ ոչ թե լսելով միայն, այլև ականատես լինելով, որովհետև երկար ժամանակ մենք կրթության համար մնացինք նրա մոտ Տավուշ բերդի սահմաններում՝ անապատում, որ նա իր բնակության համար ստացավ, և որպես աղբյուր ամենքին խմեցնում էր ուսուցչական խոսքը»։ (Կ.Գանձակեցի էջ 159)։

Վանականը Մխիթար Գոշից վարդապետական կոչումն ստանալուց հետո կառուցում է, մի վանք, որը կոչվում էր Խորանաշատ։ Կ. Գանձակեցին, ոչ միայն Վանականի աշակերտն էր, այլ նաև նրա ընկերակիցը, իր պատմության մեջ գրում է. «Իր իսկ շինած Խորանաշատ կոչված վանքում, որ իր

մեջ շատ եկեղեցիներ ունենալու համար այս անունն ընդունեց և գտնվում է Երզնկանք բերդի դիմաց՝ Գարդմանի քիկունքի կողմից, նա նշանավոր կառուցումներ արեց. կոփածո քարերից իր իսկ կառուցած մեծ եկեղեցու դռանը գավիթ շինեց, և վարդապետական խոսքն էր սովորեցնում նրանց, որ ամեն գավառներից հավաքված էին նրա մոտ»։ (Կ. Գանձակեցի էջ 249)։

Վանականը անխոնջությամբ շարունակում է իր մեծ ուսուցչի՝ Գոշի ծավալած շինարարական, գիտամանկավարժական և հասարակական գործունեությունը։ Այս առիթով Մ. Արեղյանը գրում է. «Վանական վարդապետը մի գեղեցիկ տիպարն է իր դարի շինարար ու տոկուն ուսուցչի։ Նրա կյանքը մի հոյակապ դրվագ է, թե ինչպես Մխիթար Գոշի և ուրիշների աշակերտները, բազում «Գրեանս հաւաքեալ» (գրքեր, գրվածքներ հավաքելով), գրատներ շինելով, սփռում էին գիտության լույսը, և հայկական իշխանությունների մեջ արևելյան խուլ անկյուններում ծաղկում էր կուլտուրան, լուսավորության գործերին նվիրված անձերի անդուլ ջանքերով»։ (Մ. Արեղյան էջ 232)։

Սակայն Վանականի ամբողջական կերպարը՝ թե մարդու, թե գիտնականի և թե մեծ մանկավարժի, մենք գտնում ենք Կ. Գանձակեցու պատմության մեջ, որովհետև ասում է. «...Աստծու այս մարդը նման էր նրբաթև թռչող մեղվի, որ թռչելով բազմատեսակ ծաղիկների վրա՝ հավաքում է նրանցից պետքականն ու օգտակարը իրենց պետքերի և իբրև ուտելիք ու բժշկություն քաղավերների ու ռամիկների համար։ Նույնպես է սա իր անձի մեջ հավաքելով բոլոր սրբերի վարքն ու առաքինությունները՝ հյուսում էր խարիսխի բանվածքը իր անձի պետքերի և ուրիշների համար»։ (Կ. Գանձակեցի էջ 248)։

Վանական Վարդապետին պիտի չշփոթել Հովհաննես Տավուշեցի վարդապետի հետ։

Վերջինս եղել է Մխիթար Գոշի ուսուցիչը, իսկ Վանական Վարդապետը՝ Մխիթար Գոշի աշակերտն էր, որից էլ ստացել է վարդապետի կոչում։ (Մ. Արեղյան Երկեր, հատ. Դ, Երևան 1970թ., էջ 233)։

Եվ այսպես, Վանականն իր մեջ կուտակած իմաստությունները սրբությամբ բաժանում էր իր աշակերտներին, որոնց քիվը շատ էր և այդ շատերն էլ իրենց ուսուցչի ջանքերի և տված գիտելիքների շնորհիվ դարձան նշանավոր մատենագիրներ և վարդապետներ (Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Ակներցի...) 1229 թվականին Ջալալ Էդ Դինի հրոսակները ավերում են Խորանաշատ վանքը:

Վանականն իր աշակերտների հետ հավաքում են վանքի գրապահոցներում եղած գրքերը, կարևոր և անհրաժեշտ այլ իրեր և գնում Տավուշ բերդի հարավային կողմ, ուր գտնվում էր Լորուտ գյուղը: Այս գյուղի մերձակայքում մի քարայր են գտնում և տեղավորվում այնտեղ: Որտեղ էլ Վանականը շարունակում է ուսուցանել իր աշակերտներին: 1235 թվականին մոնղոլ-թաթարները ողջ Անդրկովկասում մահ ու ավերածություններ սփռելով մոտենում են Տավուշ գավառին: Լորուտի և այլ գյուղերի բնակիչները ահ ու սարսափի մեջ ընկած հավաքվում են Վանական Վարդապետի մոտ, այդ քարայրում, ուր նաև մի փոքր եկեղեցի էր կառուցվել: 1236թ. Մոնղոլները հասնում են նաև այստեղ: Թեև Վանականի գործադրած ջանքերի շնորհիվ իրեն ապավինած ժողովուրդը փրկվում է մոնղոլների դաժանություններից, այնուամենայնիվ, Վանականն ու Կիրակոսը գերվում են թշնամու կողմից: Վանականը ազատվում է փրկագին վճարելով, իսկ Կիրակոսը՝ փախուստի միջոցով: Այս դեպքից հետո Վանականը վերադառնում է իր շինած Խորանաշատ վանքը, այն վերանորոգում է և կրկին շարունակում իր աստվածատուր գիտա-մանկավարժական գործունեությունը:

Վանական Վարդապետը մահացել է 1251 թվականին, Խորանաշատ վանքում: Կ. Գանձակեցին գրում է. «Նրա թաղմանը անհամար բազմություն հավաքվեց և մեծ սուգ ու տխրությամբ դառը ողբացին, որովհետև զրկվեցին երանելու լուսավոր վարդապետությունից ու հոգեշահ խոսքերից»: Վանականի կամքն էր, որ նրան թաղեցին վանքի արևելյան կողմում

գտնվող ամենափոքր եկեղեցու մոտ, ուր աղքատների գերեզմաններն էին:

Վանական Վարդապետը գրել է նաև մի շարք աստվածաբանական երկեր, Մակայն Հայոց պատմության մեջ նա գնահատվում է նախ որպես ուսուցիչ, ուսուցչական գրքերի բարելավիչ, որպես իր բազմաթիվ աշակերտների գրական և գիտական ձիրքերի ձևավորող: Վանականի աշակերտներից շատերը թե իր օրերում և թե իրենից հետո գլխավորում էին Արևելյան Հայաստանի եկեղեցական գործը, դպրոցը և մանավանդ հայ մատենագրությունը: Բավական է նշել, որ մեր մատենագրության երեք ամենանշանավոր ներկայացուցիչները՝ Կ ի Ր ա կոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Պատմիչը Վանականի աշակերտներն էին:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ

Վարդան Արևելցուն, անկասկած, պետք է դասել հայոց նշանավոր հանճարների շարքում: Մասնագետներն ասում են, որ նա մեծ է որպես պատմիչ, աշխարհագրագետ, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական ու կրոնական գործիչ, տոմարագետ, տիեզերագետ, իմաստասեր, քերականագետ, քարգմանիչ, խմբագիր, ճառագրագետ: Ժամանակակիցները նրան անվանում էին «անհաղթ հռետոր», «իմաստուն», «քաջաբան մեկնիչ», «հոգիապայծառ», «աշխարհալուր և տիեզերալոյս քարոզիչ», «սուրբ», «հռչակավոր և մեծիմաստ», «նոր լուսավորիչ», «հանճարեղ ու իմաստուն»:

Վարդան Արևելցին ծնվել է 1198 թվականին, Հայոց Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում, մահացել է 1271 թվականին, Խոր Վիրապում:

Վարդան Արևելցին իր նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, որից հետո նոր Գետիկ վանքում՝ աշակերտելով Մխիթար Գոշին, ապա Տավուշի վանքում, որտեղ նրա ու-

սուցիչը եղել է Վանականը: Այդտեղ նա հմտացել է մատենագրության, քերականագիտության, աստվածաբանության մեջ և սովորել ու տիրապետել է մի քանի լեզուների՝ եբրայերենին, ասորենին, հունարենին, լատիներենին, պարսկերենին: Ուսումն ավարտելուց հետո ձեռնադրվել է որպես վարդապետ:

Վարդան Արևելցին երկու անգամ եղել է Կիլիկիայում: 1243 թվականին մասնակցել է Սսի եկեղեցական ժողովին, որում ընդունված եկեղեցական կանոնները բերել է Արևելյան Հայաստան:

1248թ. Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրաբերդցու համագործակցությամբ գրել է «Թուրք ընդհանրական»-ը՝ ուղղված Արևելյան Հայաստանի բնակչությանը: Նա 1251թ. մասնակցել է նաև Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնների մշակմանը:

1252թ. Արևելյան Հայաստան վերադառնալուց հետո նա կազմակերպում է Հաղպատի ու Չազավանի եկեղեցական ժողովները, հիմնադրում Սաղմոսավանքի, Թեղենյանց մենաստանի, Աղջոց Ս.Ստեփանոս ու Խորակերտի վանքերի դպրոցները և դասավանդում է Հաղպատի վանքի դպրոցում:

1255 թվականին Արևելցին հիմնադրում է Խոր Վիրապի վարդապետարանը (դպրոցը) և դասավանդում այդտեղ, որտեղ նրա աշակերտներն են եղել հայ մշակույթի խոշոր ներկայացուցիչներ Գևորգ Սկևոացին, Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզը), Ներսես Մշեցին, Եսայի Նչեցին, գրիգոր Բջնեցին և ուրիշներ:

Վարդան Արևելցին թողել է ստեղծագործական բազմաժանր ու հարուստ ժառանգություն, ավելի քան 120 աշխատություն: Վարդան Արևելցու հիմնարար աշխատություններից են նաև «Աշխարհացույցը», «Տիեզերական պատմություն»-ը, «Ժղլանք»-ը: Վերջինս գրված է միջին հայերենով և ունի հանրագիտարանի արժեք, որտեղ նկարագրված են բնության, երկնային մարմինների ծագման ու շարժման, բուսական և կենդանական աշխարհի առաջացման, մարդու, նրա հոգևոր ու իմացական գործունեության, լեզվի, հայկական նշանագրերի, գրերի գյուտի, երաժշտության և այլնի մասին գիտամատչելի տեղեկություններ:

«Աշխարհացույցը» բաղկացած է չորս մասից, որոնցից արժեքավոր է հատկապես Հայաստանին վերաբերող հատվածը, որտեղ նկարագրվում է հին և միջնադարյան Հայաստանի աշխարհագրական վիճակը, վարչատերիտորյալ բաժանումը, գավառների, քաղաքների, ավանների, գյուղերի, վանքերի տեղագրությունը, տրվում են պատմամշակութային, գիտամշակութային և ազգագրական տեղեկանքներ, տրվում տեղանունների հին ու նոր փոփոխությունները: «Հաւաքումն պատմութեան», («տիեզերական պատմություն»-ը) հայ միջնադարյան պատմագրության նշանալից երկերից է:

Վարդան Արևելցու պատմությունը շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլ նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների, երրայեցիների, հրեաների, հույների, լատինացիների, պարսիկների, արաբների, սելջուկների, մոնղոլների, խաչակիների, եգիպտական մամլուքների և այլ ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ:

Վարդան Արևելցու տիեզերական պատմության հիմնական մասերն են՝ արարչագործության պատմությունը, հայկական միացյալ պետականության կազմավորումը, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադրումը (2-րդ դարի սկիզբ մ.թ.ա.), քրիստոնեության ընդունումը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, հայկական թագավորության կորուստը (5-րդ դար), հայկական պետականության վերականգնումը Բագրատունիների կողմից (9-րդ դար), սելջուկյան արշավանքները (10-11-րդ դդ.): Հայաստանի, այդ թվում նաև կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը (11-13-րդ դդ.):

Վարդան Արևելցու «տիեզերական պատմությունը», ինչպես նաև մյուս աշխատությունները, ունեն բազմաթիվ ընդօրինակություններ, որոնք պահվում են աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում: (Երևան, Վենետիկ, Վիեննա, Վատիկան, Դյուրինգեն, Փարիզ և այլն):

Վարդան Արևելցու երկերը ինչպես ամբողջովին, այնպես էլ մասամբ թարգմանվել են Ռուսերեն՝ մկրտիչ Էմին՝ Մոսկվա-

յում 1861 թվականին, Քերովբե Պատկանյանը՝ (մասամբ) 1874 թվականին Պետերբուրգում: Ֆրանսերեն են թարգմանվել (մասամբ) հայագետներ Մ.Բրոսսեն (1839թ.), Է.Դյուլորիեն (1860թ.), Լ.Մարիեսը, Մյուլդերմանը (1927թ.):

Վարդան արևելցու կյանքին ու ստեղծագործությանը անդրադարձել են շատ հայագետներ՝ Հ. Ոսկանյան, Գ. Հովսեփյան, Դազար Ջահկեցին, Մ. Չամչյան, Մ. Էմին, Զ. Պատկանյան, Գ. Չարքիանալյան, Դ. Ալիշան, Ն. Մառ, Մ. Օրմանյան, Հ. Աճառյան, Հ.Անասյան, Լ.Խաչիկյան, Փ.Անթապյան, Գ.Բ.Թոսունյան և ուրիշներ: Հայագիտությամբ զբաղվող այս հանրահայտ հեղինակներից յուրաքանչյուրը քննարկել, մեկնաբանել է Վարդան Արևելցու այս կամ այն ստեղծագործությունը կամ նրա գործունեության այս կամ այն շրջանը:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԾԱԿԵՑԻ

Կիրակոս Գանձակեցին ծնվել է 1203 թվականին Հայոց Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում: Վաղ մանկության տարիներին նրան տարել են Նոր Գետիկ վանքը՝ Մխիթար Գոշի մոտ սովորելու: Գոշի վախճանվելուց հետո Կիրակոսը հեռացել է նոր Գետիկից և գնացել Տավուշ, ուր հռչակված էր Վանական Վարդապետի Խորանաշատ վանքը իր նշանավոր դպրոցով ու վանահայր Վանականով: Կիրակոսը 1220 թվականից սկսած (երբ 17 տարեկան էր) գործում է Խորանաշատում և վարդապետ է ձեռնադրվում Վանականի կողմից: 1220 թվականից մինչև 1251 թվականը, այսինքն մինչև Վանական Վարդապետի մահը, Կ.Գանձակեցին միշտ եղել է Վանականի ընկերակիցը:

Վ.Առաքելյանը գրում է, որ «Նա (Գանձակեցին) սոսկ վարդապետ չի եղել, այլ՝ կարևոր գրական, քաղաքական ու հասարակական գործիչ, որ կարիք է ունեցել տեսակցելու երկրի մեծերի հետ, և կամ մեծերը անհրաժեշտ են համարել տեսնել նրան»:¹

1. Կ.Գանձակեցի, Երևան, 1982թ., Վ.Առաքելյանի գրած առաջաբանում, էջ 9:

Կ.Գանձակեցին մահացել է 1271 թվականին: Դեռևս Գանձակեցու կենդանության օրոք, նրա ընկեր և գործակից Վարդան պատմիչը գրել է. «Դու ճանաչվում ես տերունական ոչ միայն անունով (Կիրակոս հունարեն նշանակում է տերունական), այլ էությանը, իրապես... մեզ համար հարածամ անուշ մշակ ես և աստծու վրա դրված հույսը»:¹

Կ.Գանձակեցու գրչին են պատկանում Տոնապատճառ-տոնացույցը (հայսմավուրբը), որը թեև իրենից առաջ գրված է եղել, սակայն Կիրակոսն այն վերադասավորել, ամբողջացրել և ավելացրել է մեկ հարյուր յոթանասուն ճառ: Նա գրել է նաև նամակներ՝ ուղղված Վանակնին, Վարդան Արևելցուն և էլի ուրիշների, որոնք մեզ չեն հասել: Կ.Գանձակեցու մեծարժեք ստեղծագործությունը՝ «Հայոց պատմություն»-ն է, որը մեզ է հասել 47 ընդօրինակություններով, որոնցից 31 Մաշտոցի անվան մատենադարանում են, մնացածը՝ Վիեննայի, Փարիզի, Կ.Պոլսի և Պետերբուրգի՝ մատենադարաններում: Այդ աշխատությունը գրելու դրդապատճառներից մեկն էլ Վ.Առաքելյանը համարում է այն, որ «Կիրակոսը փոքր հասակից մեծացել էր այնպիսի միջավայրում, ուր խոսակցության առարկան գիրքն ու դպրությունն էր, ուր միտքն ու մտահոգությունը գրի ու գրականության համար էր, ուր Կիրակոսի ուսուցիչները պատմիչներ ու գրողներ էին, իսկ ընկերակիցները այնպիսի մարդիկ, որոնց ինքն էր պատվիրում գիրք գրել»:² Մ.Արեղյանը Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մասին ասում է. «Առանց որի անձանոթ կմնային, կամ թերժանոթ կլինեին մեզ Հայոց և Հայաստանի պատմության շատ կողմեր, քաղաքական և կուլտուրական շատ եղելություններ և բազմաթիվ պատմական դեպքեր ու դեմքեր... Նրա հաղորդած հարուստ տեղեկություններն ընդհանրապես մեծ արժեք ունին և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան հայոց, ինչպես և վրաց պատմության համար»: (Տե՛ս Մ.Արեղյան, Երևան, 1970թ., Երկեր հատ. Գ էջ 23) Կ.Գանձակեցու

1. Նույն տեղը:

2. Նույն տեղը, էջ11:

«Հայոց պատմություն» գրքի առաջաբանում Վ.Առաքելյանը ներկայացնում է մահ ակադեմիկոս Կ.Մ.Օհանջանյանի կարծիքները՝ ըստ ակադեմիկոսի «Մեր բանասերները ըստ արժանվույն մեծ կարևորություն են տվել Կիրակոսի պատմության մեջ տեղ գտած զանազան կրոնադավանաբանական թղթերին, կանոնադրություններին և շրջաբերականներին՝ որպես պատմական վավերագրերի»:

Այնուհետև կիրակոսի «Հայոց պատմություն» գրքի մասին Կ.Մ.Օհանջանյանը գրում է. »Սա մի պատմագրական հուշարձան է, որ ընդարձակորեն խոսում է թուրք-թաթարական-մոնղոլական ժողովուրդների, նրանց նվաճումների և նվաճած երկրներում ստեղծած քաղաքական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների մասին: ...Կիրակոսի պատմության ամենագլխավոր և հիմնական արժեքն այն է, որ այստեղ կարելվույն չափ մանրամասն նկարագրված են թուրք-թաթարական ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում, Վրաստանում և Ադվանքում (Հայոց արևելից կողմանքում- Հ.Ն.) տեղի ունեցած քաղաքական-սոցիլական և տնտեսական իրադարձությունները«: (Կ.Գանձակեցի, Վ.Առաքելյանի առաջաբան էջ 18-19):

Վարազ Առաքելյանը այս ամենը ավելի մանրամասնացնելով՝ գրում է. «Մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ու նրանց աշխարհակալ նվաճումների պատմությամբ զբաղվող օտար պատմաբանները և նույնիսկ վիպասանները՝ Գանձակցու պատմությունը շատ կարևոր մի աղբյուր են համարում, նրանից վերցրած տեղեկությունները հավաստի ու անառարկելի են նրանց համար:

Ընհանրացնելով ասենք, որ Կ.Գանձակեցին իր աշխատության մեջ ներկայացրել է IV-XIII դարերի հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային և հասարակական շարժումների ամբողջական պատկերը:

ՀԱՅՈՑ ԱՂՎԱՆՔԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՄՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՅՈՒՑԱԿԸ

Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսների ցուցակը ներկայացված է «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատության մեջ, որի հեղինակը Մովսես Դասխուրանցին է։ Քանի որ Մ.Դասխուրանցին X դարի պատմիչ է, ուստի նա իր ցուցակում ներկայացրել է VI-X դարերի Աղվանից աշխարհի հայ կաթողիկոսների անունները։

Մենք ներկայացնում ենք Մ.Օրմանյանի ցուցակը, որտեղ ներկայացված են հայոց Աղվանքի կաթողիկոսների անունները VI-XIX դարերում։ Մենք այս ցուցակը ներկայացնում ենք հիմնականում այն պատճառով, որ այն լինի նաև մեր գրքում, որովհետև Հայոց աշխարհի բոլոր նահանգներում եկեղեցին, կաթողիկոսները հայերի ինքնուրույնությունը պահպանելու համար մեծամեծ գործեր են արել, հաճախ անձնուրաց ու անձնագրհության գնով։

Աղվանքի կաթողիկոսների անվանացանկը

1. Աբաս (551-595)
2. Վիրո (595-629)
3. Չաքարիա (629-644)
4. Հովհան (644-671)
5. Ուխտանես (671-683)
6. Եղիազար (683-689)
7. Ներսես (689-706)
8. Սիմեոն (706-707)
9. Միքայել (707-744)
10. Անաստաս (744-748)
11. Հովսեփ (748-765)
12. Դավիթ (765-769)

13. Դավիթ (769-778)
14. Մատթե (778-779)
15. Մովսես (779-781)
16. Ահարոն (781-784)
17. Սողոմոն (784)
18. Թեոդորոս (784-788)
19. Սողոմոն (788-799)
20. Հովհաննես (799-824) կաթողիկոսական աթոռը Պարտավից փոխադրեց Բերդակուր (Արցախ)՝ գտնվում է Թարթառ գետի ափին:
21. Մովսես (824)
22. Դավիթ (824-852)
23. Հովսեփ (852-877)
24. Սամուել (877-894)
25. Հովնան (894-902)
26. Սիմեոն (902-923)
27. Դավիթ (923-929)
28. Սահակ (929-947)
29. Գագիկ (947-958)
30. Դավիթ (958-965)
31. Դավիթ (965-971)
32. Պետրոս (971-987)
33. Մովսես (987-993)
34. Մարկոս, Հովսեփ, Մարկոս և Ստեփանոս (ըստ Մ.Գոշի և Կիրակոս Գանձակեցու ժամանակագրությունների գահակալել են 993-1079-ին)
35. Հովհաննես (1079-1129)
36. Ստեփանոս (1129-1131), որից հետո միառժամանակ (ըստ Մ.Գոշի՝ 8 տարի, իսկ ըստ Կիակոս Գանձակեցու՝ 25 տարի) Աղվանքը կաթողիկոս չունեցավ
37. Գագիկ Մանուկ, որին ձեռնադրեցին կոչելով Գրիգորիս (1139)

38. Բեժգեն, որ ամուսնացավ ու կարգալույծ եղավ (1140)
39. Ներսես (1149-1155)
40. Ստեփանոս (1155-1195)
41. Հովհաննես (1195-1235), որը Միափոր գավառում կառուցեց Խամշի վանքը և այն դարձրեց կաթողիկոսանիստ
42. Ներսես (1235-1262)
43. Ստեփանոս (1262-1323)
44. Սուրբիաս և Պետրոս (1323-1331)
45. Ջաքարիա (հիշատակված է 1331-ին)
46. Դավիթ (հիշատակված միայն ցանկերում)
47. Կարապետ (1402-1420)
48. Հովհաննես (1426-1428)
49. Մատթեոս (հիշատակված 1434-ին)
50. Աթանաս (ցանկում գահակալած է համարվում մեկ տարի)
51. Գրիգոր (ըստ ցանկերի)
52. Հովհաննես՝ որդի Ջալալի (1441-1470)
53. Ագարիա (ըստ ցանկերի)
54. Մատթեոս (հիշատակված 1488-ին)
55. Արիստակես (ըստ ցանկերի)
56. Թումա Սոկյուրվեցի (հիշատակված 1471-ին)
57. Ստեփանոս (հիշատակված 1476-ին)
58. Ներսես (հիշատակված 1478-ին)
59. Առաքել (1481-1497)
60. Շմավոն (հիշատակված 1481-ին)
61. Արիստակես (հիշատակված 1515-1516)
62. Սարգիս Դշլադեցի (հիշատակված 1554-ին)
63. Գրիգոր՝ որդի Մեյրամբեկի (հիշատակված 1559-1574-ին)
64. Պետրոս (1571)
65. Դավիթ (հիշատակված 1573-ին)
66. Փիլիպոս Տումեցի (ցանկում գահակալած է համարվում մեկ տարի)

67. Հովհաննես՝ որդի Մեյրամբեկի (1574-1586)
68. Դավիթ (հիշատակված 1584-ին)
69. Աբանաս (հիշատակված 1585-ին)
70. Շմավոն (1586-1611)
71. Արիստակես Քոլատակցի (հիշատակված 1588-ին)
72. Մելիքսեթ Արաշեցի (հիշատակված 1593-ին)
73. Սիմեոն (հիշատակված 1616-ին)
74. Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675)
75. Սիմեոն Խոտորաշենցի (1675-1701)
76. Երեմիա Հասան-Ջալալյանց (1676-1700)
77. Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702-1728)
78. Ներսես հակաթոռ (1706-1736)
79. Իսրայել՝ թոռնեղբայր Ներսեսի (1728-1763)
80. Ներսես (հիշատակված 1763-ին)
81. Հովհաննես Գանձասարեցի (1763-1786)
82. Սիմեոն Խոտորաշենցի (1794-1810)
83. Սարգիս՝ եղբայր Հովհաննես Գանձասարեցու (1810-1815):

1815-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ և ռուսական կառավարության հրամանով, վերացվեց Աղվանից կամ Գանձասարի կաթողիկոսությունը, և նրա տեղը հաստատվեց միտրոպոլիտություն:

Սարգիս կաթողիկոսը 1815-ից մինչև 1828-ը՝ իր մահը, եղավ միտրոպոլիտ: Այդ պաշտոնում նրան հաջորդեց իր եղբորորդի (Հասան Ջալալյան տոհմից) Բաղդասարը՝ պատմությանը հայտնի մշակութային եռանդուն գործունեությամբ:¹

(Տե՛ս ՀԱՀ, հատ.1, էջ 262-263, Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1-3, Բեյրութ, 1959-61թթ.):

ՎԵՐՋԱՐԱՆ ԿԱՄ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խորհրդային պետության ղեկավարների կամայականությամբ Ադրբեջանին անցավ Մեծ Հայքի երեք նահանգները և Նախիջևանի գավառները: Ադրբեջանը տեր դարձավ պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայքի) 10-րդ նահանգ Արցախին, 11-րդ նահանգ Փայտակարանին, 12-րդ նահանգ Ուտիքին և Նախիջևան աշխարհին: Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգը հայ Արշակունի թագավորության անկունից հետո (428թ.) կցվել էր Պարսկաստանի Ատրպատական երկրամասին, որը մ.թ.ա. 80-ական թվականներին ենթարկվում էր Հայոց թագավոր Տիգրան Մեծի գերիշխանությանը: I-III դդ. Ատրպատականը արդեն դարձել էր հայ Արշակունի թագավորների ժառանգական սեփականությունը և կոչվում էր Հայոց Ատրպատական: Հայոց երբեմնի ծաղկում ու լայնածավալ Փայտակարան նահանգի և նույնանուն քաղաքի տարածքներում տեղավորված են Ադրբեջանի Լենքորան, Սալխան, Նեֆթեճալան, Աստրա քաղաքները, բազմաթիվ գյուղեր և ավաններ:

Նախիջևանը հազարամյակներ շարունակ եղել է հայ խոսքի, հայ երգի, հայ գրի ու գրչության, հայ բանավոր ու գրավոր մտքի դարբնոցը: Այստեղ դարեր շարունակ հայի մտքով ու ձեռքով արարվել ու ստեղծվել են բազմահազար պատմամշակութային կոթողներ՝ վանքեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ, գրատներ, պատկերաքանդակներ, վիմագիր արձանագրություններ, խաչքարեր... Ըստ մասնագետների՝ Նախիջևան աշխարհում հայերի ձեռքերով կառուցված հազարավոր հուշարձաններից յուրաքանչյուրն՝ իր նրբագեղությամբ ու կառուցվածքային իմաստությամբ կարող է համարվել որպես համամարդկային արժեք: Ցավոք, դրանցից շատերը բարբարոսների ձեռքերով հոշոտվել, խեղանդամվել և ոչնչանալով մնացել են միայն մեր և օտարազգի պատմություններում ու լուսանկարներում՝ դառնալով Հայոց Նախիջևանի փաստացի վկայագրեր:

«1648թ. ճանապարհորդ Ալեքսանդր Ռոդեսը անցնելով Ջուղայով արձանագրել է, որ այդտեղ կանգուն է եղել շուրջ 10 հազար լավ պահպանված խաչքարեր»: (Արզամ Այվազյան «Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու պատկերաքանդակները». Երևան, 1987թ, էջ 81):

Այսօր Արցախ նահանգն ազատագրված է՝ թեև ոչ ամբողջովին: Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգը՝ Ուտիքը, իր ութ գավառով զբաղեցնում էր 11315կմ² տարածք և ուներ մոտավորապես 480 բնակավայր՝ գյուղեր, քաղաքներ, ավաններ: Պատմական Ուտիք-Գարդման նահանգում այժմ տեղավորված են Աղրբեջանի Գետաբեկի, Դաշկեսանի (Քարհատի), Շամխորի, Խանլարի, Թովուզի, Դազախի շրջանները և Գանձակ (Կիրովաբադ) քաղաքը, որոնք միասին վերցրած, նույնպես զբաղեցնում են 11315 կմ² տարածք: Այսինքն, նշված շրջաններն ու քաղաքը գտնվում են Հայոց պատմական Ուտիք-Գարդման աշխարհի սահմանների մեջ: Այդ տարածքում գտնվող աղրբեջանական բնակավայրերի թիվը նույնպես համապատասխանում է պատմական Ուտիքի բնակավայրերի թվին, շատ քիչ տարբերությամբ: Խորհրդային Աղրբեջանը նշված տարածքում համարյա նոր բնակավայրեր չի կառուցել, բավարարվել է Ուտիք-Գարդմանի հինավուրց բնակավայրերով, որոնցից մեծ մասը XVIII-XIX դարերից սկսած հայերից գավթել էին տարբեր քոչվոր ցեղեր և անցել նստակյաց կյանքի: Խորհրդային Աղրբեջանը սրանց բոլորին աղրբեջանացրեց և բնակավայրերն էլ մնացին որպես աղրբեջանական: 1920-1940-ական թվականներին հալածվեցին և իրենց բնակավայրերից դուրս քշվեցին դեռ հայաբնակ բազմաթիվ գյուղեր: Այս տեղահանությանը հատկապես բաժին ընկան այն գյուղերը, որոնք սակավաբնակ էին, կամ գտնվում էին իրարից հեռու տարածքներում:

Ուտիք-Գարդման նահանգի 8 գավառները Աղրբեջանը բաժանել է վերևում նշված 6 շրջանների միջև: Ստացվում է, որ այդ շրջանների սահմանները որոշվել է Ուտիքի գավառների

Սահմաններով, մի փոքր տարբերությամբ: (Ուտիքի գավառներից մեկը մտնում է Տավուշ մարզի մեջ):

Ստրաբոնը պատմում է, որ Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև ընկած կար 26 ցեղերից բաղկացած մի պետություն, որը կոչվում էր Ալբանիա: Հին հայերենում «լ» բաղաձայնի փոխարեն հաճախ գործածվել է «ղ» ինչպես «Ալեքսանդր» «Աղեկսանդր», այնպես էլ «Ալբանիա»-ն դարձել է «Աղբանիա», «Աղուանք»:

Մ.Խորենացին էլ վկայում է, որ Վաղարշակը Հայկի տոհմից Առանին նշանակել էր Հայաստանի հյուսիս արևելյան կողմերի ժառանգական տեր և այս Առանի քաղցր բնավորության շնորհիվ նրա ժառանգած աշխարհը անվանվել է Աղուանք, աշխարհաբարում՝ Աղվանք:

428թ. Սասանյան Պարսկաստանը Արցախ և Ուտիք նահանգներին միացնելով նաև Ալբանիան՝ ստեղծում է մի վարչական միավորում, որը կոչվեց Աղվանքի մարզպանություն: Ալբանիայի և նրա բնակչության անվանափոխության ողջ խառնաշփոթությունները սկիզբ են առնում հենց այս «Աղվանք» կոչված մարզպանության գոյացումից: Ալբանական ցեղերից հետագայում կազմավորվեցին առանձին միություններ և իրենց վրայից վտարելով օտար «Աղվանք» անունը, արդեն կոչվում էին «Լփանց», «Չոդա», «Բաղասական»-ի թագավորություններ:

IX դարում խազիրները գրավեցին ու լիովին թալանեցին Ալբանիայի բոլոր գավառները, ժողովրդին էլ քշեցին, տարան իրենց հետ: Այդպես էլ պատմության ընթացքից անվերադարձ անհետացավ թե այդ պետությունը, և թե այդ ժողովուրդը: Բայց մինչ այդ Ալբանիան կոչվում էր բուն Աղվանք, որով էլ տարանջատվում էր Հայոց Ուտիք և Արցախ նահանգներից: Այս բուն Աղվանքը տարածքային, առավել ևս ազգաբնակչության տեսակետից ոչ մի միասնական կապ չունեի Հայոց նահանգների հետ: Բուն Աղվանքում X դարից սկսած արդեն ապ-

րում էին թաթեր, թալիշներ, լահիջներ, լեզգիներ, քրդեր, հայեր և 2 տասնյակի հասնող այլ ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնցից յուրաքանչյուրը պահպանում էր իր հավատը, իր սովորությունները, իր կենցաղը, իր ավանդույթները, իր յուրահատկությունները և նրանք այդպես մոտ հազար տարի ապրելուց հետո նվաճվեցին Ադրբեջանի կողմից և բռնի ճնշումներով բոլորն էլ դարձան ադրբեջանցիներ՝ զրկվելով իրենց մայրենի լեզվից և այն ամենից, ինչը պահպանել էին դարեր շարունակ։ Ինչպես տեսնում ենք, աղվանները բոլորովին կապ չունեն Ադրբեջանի հետ և չէին կարող լինել ադրբեջան ժողովրդի նախնիներ, որովհետև նրանք պատմության ասպարեզից դուրս էին մնացել IX դարի վերջերին, իսկ այդ ժամանակներում Ադրբեջան պետություն աշխարհի ոչ մի պատմության մեջ, ոչ մի քարտեզում նշված չէր։ Ադրբեջան պետությունը աշխարհին հայտնի է դարձել միայն XX դարում, երբ Կովկասի թաթարներին (թուրքերին) խառնեցին տասնյակ տարբեր ցեղերի հետ և ստեղծեցին Ադրբեջան պետություն և ադրբեջան ժողովուրդ։

Ադրբեջանը հավատի և լեզվի առումով էլ բացառապես ոչ մի կապ չունի աղվանների հետ։ Աղվանները քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունել էին 370 թվականին, իսկ ներկայիս Ադրբեջան պետության կազմի մեջ մտնող բազմաթիվ ցեղերից ոչ մեկը երբեք քրիստոնյա չի եղել, որը վկայում է նաև ադրբեջաներեն լեզվի ծագումը։ Հանրագիտարանային ճշմարտություն է, որ ադրբեջաներեն լեզուն ծագել է Միջին Ասիայի Օղուզական ցեղերի լեզվից, մերձավոր ցեղակցություն ունի թուրքերենի, թուրքմեներենի, գազաուզերենի, ուզբեկերենի, նոդայերենի, կոմիկերենի հետ։ Այսքանից հետո մեզ չի հետաքրքրում, թե Ադրբեջանը իր պատմությունը որտեղից և որ ժամանակներից է սկսում։

Միայն ասենք, որ որևէ ժողովրդի նկարագիրը ամբողջական է միայն այն դեպքում, երբ այդ նկարագիրը սկսվում է տվյալ ժողովրդի պատմության ակունքներից, այն էլ անա-

ռարկելի փաստերի առկայությամբ: Երբ մենք ասում ենք, թե հայ ժողովուրդն ու հայոց աշխարհն ունի հազարյամկների պատմություն, վկայում ենք մ.թ.ա. XIV դարի ասորեստանյան արձանագրությունները, որտեղ նկարագրված են Հայաստանի և Ասորեստանի միջև տեղի ունեցած տնտեսական, քաղաքական, ռազմական հարաբերությունները:

Երբ մենք ասում ենք, որ Արցախ, Ուտիք և Փայտակարան նահանգները Հայոց աշխարհի կազմի մեջ են մտել մ.թ.ա. VIII-VII դարերում, հիմնավորում ենք Ուրարտու պետության արքաների բողած սեպագիր արձանագրությունների փաստերով:

Երբ մենք ասում ենք, որ Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող ժողովուրդը խոսում էր մեկ լեզվով՝ հայերենով, բերում ենք Ստրաբոնի վկայությունը (մ.թ.ա. I դար): Երբ մենք ասում ենք, որ մ.թ.ա. I դարում, Տիգրան Մեծի օրոք, Արցախ, Ուտիք և Փայտակարան նահանգները հիմնավորապես գտնվում էին Հայոց աշխարհի կազմի մեջ, բերում ենք առարկայական վկայություն, այն որ Մեծ Տիգրանը իր անունով երեք քաղաք էր կառուցել. առաջինը Արևմտյան Հայաստանում, որը պետության մայրաքաղաքն էր, երկրորդը՝ Արցախում և երրորդը՝ Ուտիքում, Թագավորադրյուր կոչվող վայրում:

Երբ մենք ասում ենք, որ Փայտակարանը Մեծ Հայքի նշանավոր նահանգներից էր, հիմնավորում ենք. ըստ «Ջորանամակի» այդ նահանգը Հայոց արքունի բանակին տալիս էր 3000 զինվոր, իսկ «Գահնամակի» տվյալներով Փայտակարանի իշխանը Հայոց արքունիքում զբաղեցնում էր 10-րդ գահը:

Երբ մենք ասում ենք, որ Մեծ Հայքի բոլոր նահանգները մտնում էին մի միասնական պետության մեջ, վկայում ենք Գրիգոր Լուսավորչի օծման արարողությունները, որին մասնակցել են բոլոր նահանգների մեծամեծերը, այդ թվում նաև Արցախի, Ուտիքի և Փայտակարանի իշխաններն՝ իրենց գորագնդերով:

Երբ մենք ասում ենք, որ քրիստոնեությունը որպես արդեն պետական կրոն, անմիջապես ընդունվել է Հայոց Աղվանքում, վկայում ենք Գրիգոր Լուսավորչին, որը Արցախում հիմնադրել է Ամարաս եկեղեցին, իսկ Գարդմանում ստեղծել եպիսկոպոսանիստ աթոռ:

V դարի սկզբներին Մ.Մաշտոցը ստեղծել է Հայոց Աստվածաշնորհ գրերը, որը տարածվել է ողջ հայության մեջ և բոլորի կողմից ճանաչվել ու գործածվել որպես հայ գրեր: Գարդմանում Մ.Մաշտոցը հայ գրերի տարածումից հետո Խաչակապ զյուղում հիմնադրում է ս. քարզմանչաց վանքը:

Հոգևոր և մշակութային առումով Հայաստանը միշտ եղել է որպես մի միասնական կուռ պետություն: Հայոց Աղվանքի Առանշահիկ Վաչագան բարեպաշտ քազավորը, որը Պարսկաստանի հպատակության տակ գտնվելով հանդերձ, Արցախ Ուտիք նահանգներից ստեղծեց մի հայկական քազավորություն, որտեղ տարվա օրերի թվով ստեղծեց եկեղեցիներ ու դպրոցներ:

Այսպիսով, գալով մեր պատմության ակունքներից՝ համոզվում ենք, որ Աստված հայությանը հարատևելու երեք գործոն է շնորհել, հայ խոսք, քրիստոնեական կրոն և հայ գիր ու դպրություն: Հազարամյակներ շարունակ հայ ժողովուրդը մեծագույն զոհողությունների ու զրկանքների գնով՝ սրբորեն պաշտպանել ու պահել է Աստծու կողմից շնորհված այս երեք պարգևները, որոնց միջոցով էլ ակնհայտ է դառնում պատմական Հայաստանի տեղն ու դիրքը՝ զբաղեցրած տարածքներն ու սահմանները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Մովսես Խորենացի* «Հայոց Պատմություն», Երևան, 1997թ.
2. *Գրիգոր Ղափանցյան* «Ուրարտուի պատմությունը», Երևան, 1940թ.
3. *Մ. Կապվալյան* և ուրիշներ «Հայոց պատմություն», Երևան, 2000թ.
4. *Ա. Շ. Մնացականյան* «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը», Երևան 1966թ.
5. *Եղիշե* «Վարդանանց պատմությունը», Երևան, 1958թ.
6. *Հր. Աճառյան* «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1979թ.
7. *Ազաթանգեղոս* «Հայոց պատմություն», Երևան, 1983թ.
8. *Փավստոս Բուզանդ* «Հայոց պատմություն», Երևան, 1987թ.
9. *Ս. Տ. Երեմյան* «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի»», Երևան, 1963թ.
10. *Թ. Խ. Հակոբյան* «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն», Երևան, 1968թ.
11. *Մ. Եպիսկոպոս Բարխուդարեանց* «Պատմություն Աղվանից», հատ. Ա, Թիֆլիս, 1900թ.
12. *Սյրեփան Կանայանց* «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի», Էջմիածին, 1914թ.
13. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. I, Երևան, 1986թ.
14. ՀՍՀ, հատ. 12
15. *Բ. Ա. Ուլուրսարյան* «Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության», Երևան, 1981թ.
16. *Հ. Ք. Ժամկոչյան* և ուրիշներ «Հայ Ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1975թ.
17. Հայ ժողովրդի պատմություն. Երևան, 1971թ.
18. *Լեո*, հատ II, Երևան, 1967թ.

19. **Մ. Կադանկյարվազի** «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան, 1969թ.
20. **Կորյուն** «Վարք Մաշտոցի», Երևան, 1979թ.
21. **Երվանդ Լալայան** Երկեր, հատ. II, Երևան, 1988թ.
22. ՀՍՀ, հատ. I, Երևան, 1974թ.
23. **Հայկ Խաչատրյան** «Վաչագան», Երևան, 1998թ.
24. **Վարազ Առաքելյան**, Կ. Գանձակեցի «Հայոց պատմություն» (առաջաբանը), Երևան, 1982թ.
25. **Կիրակոս Գանչակեցի** «Հայոց պատմություն», Երևան, 1982թ.
26. **Մանուկ Արեղյան**, Երկեր, հատ. Դ. Երևան, 1970թ.
27. **Սյրեմանու Օրբելյան** «Սյունիքի պատմությունը», Երևան, 1986թ.
28. **Հ. Մ. Քենդերյան** «Հովհան Մայրազունեցի», Երևան, 1973թ.
29. **Ղևոնդ** «Պատմություն». Երևան, 1982թ.
30. Հայ ժողովրդի պատմություն. հատ. III, Երևան, 1976թ.
31. **Թովմա Արծրունի** «Պատմություն Արծրունյաց տան», Երևան, 1978թ.
32. **Մուրացան** «Գևորգ Մարգալետունի», Երևան, 1982թ.
33. **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերպցի** «Հայոց պատմություն», Երևան, 1996թ.
34. **Բ. Ա. Ուլուրաբյան** «Խաչենի պատմությունը X-XVI դարերում», Երևան, 1975թ.
35. **Ս. Սարինյան** «Գևորգ Մարգալետունի» վերլուծական բաժին, Երևան, 1982թ.
36. **Ա. Գ. Սուրբիասյան** «Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն», Երևան, 1978թ.
37. **Սամվել Կարապետյան** «Հյուսիսային Արցախ», Երևան, 2004թ.
38. **Ա. Գ. Սուրբիասյան**, «Մխիթար Գոշը և» Հայոց դատաստանագիրքը», Երևան, 1965թ.
39. **Խ. Սամուելյան** «Հին հայ իրավունքի պատմություն», հատ I, Երևան, 1939թ.
40. **Կ. Ա. Միրումյան** «Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը», Երևան, 1984թ.

41. **Գ.Բ.Թոսունյան**, Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», 1976թ.

42. **Ա.Հ.Հակոբյան** «Ալբանիա-Ադվանքը հունա-լատինական և հին հայկական աղբյուրներում», Երևան, 1987թ.

43. **Բ.Ուրուբաբյան** «Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը», Երևան, 1998թ.

44. **Մ.Մ.Մկրյան** «Հայ հին գրականության պատմություն», Երևան, 1976թ.

45. **Լևոն Մկրտչյան** «Դավթակ Բերթոդ», Երևան, 1986թ.

46. **Արմեն Ղարազյոզյան** «Գարդման» Երևան, 2009թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք.....	3
Հայոց Արցախ - Ուտիք աշխարհի ժողովրդի ծագումնաբանությունն ու նրանց զբաղեցրած երկրամասի անունը..	6
Ուտիքի պատմական աշխարհագրությունը (համառոտ).....	18
Ուտիքի գավառները.....	21
Գարդման.....	25
Ուտիքի նշանավոր քաղաքները.....	39
Խաղխաղ.....	39
Բայլական կամ Բելուկան.....	43
Շամխոր (Շամքոր).....	44
Պարտավ.....	45
Գանձակ.....	50
Ուտիք – Գարդմանի նշանավոր վանքերը.....	56
Ուտիք – Գարդման աշխարհի նշանավոր բերդերը.....	57
Քրիստոնեության ու գրերի տարածումը Ուտիք աշխարհում.....	58
Միհրան տոհմը.....	97

Թե ինչպես է հայ կաթողիկոս Վիրոն (Վահրամբ) Աղվանից աշխարհը փրկել խազիրների ավերումներից.....	110
Արաբական շրջան.....	119
Առանշահիկ Եսայի Ապումուսեի և Բուդայի զորքերի միջև տեղի ունեցած պատերազմը (854թ.).....	127
Առանշահիկ Սահակ Սևադա իշխանը.....	160
Չաքարյաններ.....	191
Չաքարյան իշխաններն ու նրանց տոհմաճյուղերը.....	193
Ուխտի քարը որպես Հայոց Արևելից կողմանց կաթողիկոսների աթոռանիստ.....	201
Առանշահիկների տոհմացուցակն ու տոհմաժառը.....	209
Առանշահիկների տոհմաժառը ըստ Բ. Ուլուքաբյանի.....	213
Հայոց Արևելից կողմանց մատենագիրները VII-XIII դարերում (հակիրճ տեղեկություններ).....	216
Մովսես Կաղանկատվացի (VII դար).....	216
Դավթակ Քերթոլ (VII դար).....	217
Ապումուսե (IX դար).....	219
Համամ Արևելցի (IX դար).....	220

Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր.....	221
Դավիթ Ալավկատորի.....	224
Մխիթար Գոշ.....	225
Վանական Վարդապետ.....	230
Վարդան Արևելցի.....	233
Կիրակոս Գանձակեցի.....	236
Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսների անվանացուցակը.....	239
Վերջաբան կամ ամփոփում.....	243
Գրականություն.....	249

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԵՎՈՆԻ ՆԱԼԹԱԿՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՈՒՏԻՔ -ԳԱՐԴՄԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ
ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ
ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIII ԴԱՐ
(Դրվագներ)**

ОГАНЕС ЛЕВОНОВИЧ НАЛТАКЯН

**АРМЯНСКАЯ ГУБЕРНИЯ УТИК–ГАРДМАН
И ЕГО АРАНШАГИК
КНЯЗЬЯ И ЦАРЬИ
С АНТИЧНОГО ВРЕМЕНИ ДО XIII ВЕКА
(Отрывки)**

**На армянском языке
Ереван “Айастан” 2013**

**Խմբագիր՝ Վահագն Սարգսյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Մարտեկ Ուղուրյան
Համակարգչային մակետը՝ Տաթևիկ Գրիգորյան
Կազմի ձևավորումը՝ Ռուզաննա Շավարշյան**

Տպագրությունը՝ «Եզեա» տպագրատան.

Ստորագրված է տպագրության՝ 29.10.2013թ.:

Ծավալը՝ 16.0 տպ. մամուլ:

Չափսը՝ 60x84 1/16:

Տպաքանակը՝ 250:

Գինը՝ պայմանագրային:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, Խաչատրյան 28

